Achs Károlyné

Csak helyben
használatra
PB
9688

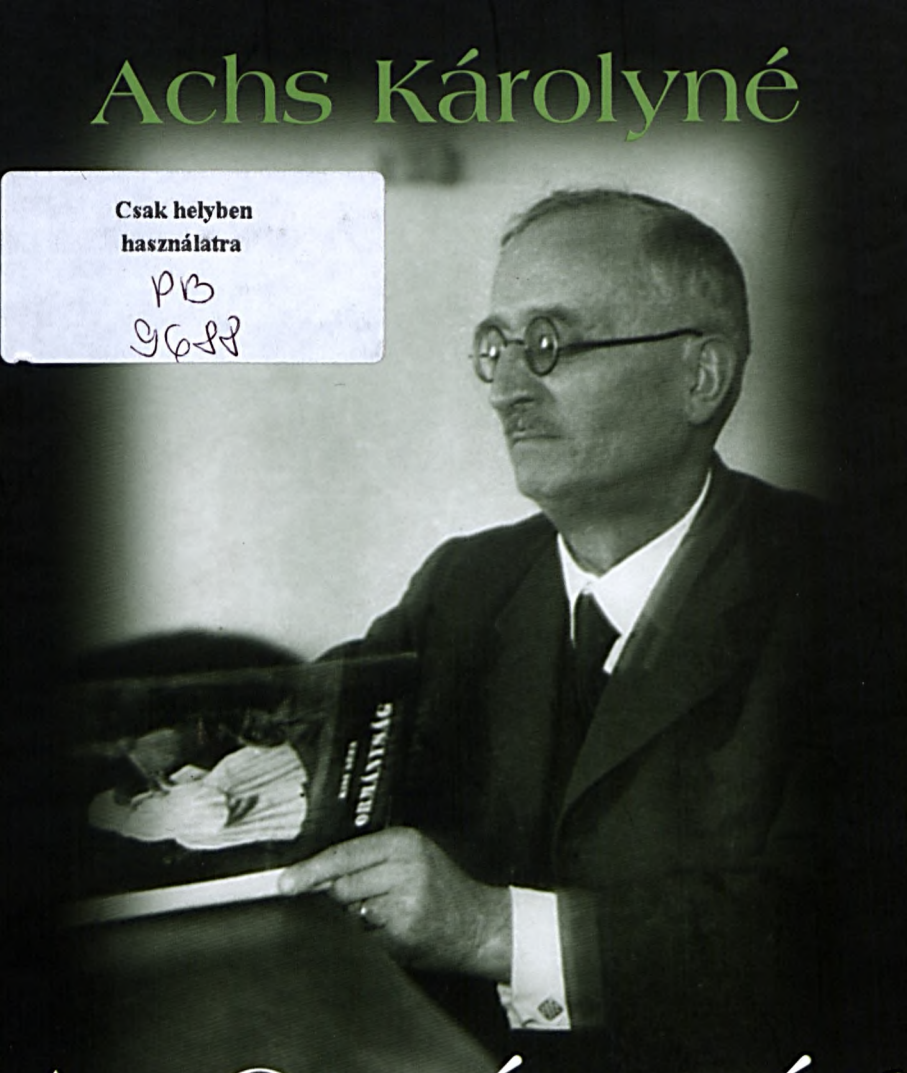

Az Ormánság szerelmese

Írások Kiss Gézáról

Achs Károlyné

Az Ormánság szerelmese

E könyv megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Nemzeti Kulturális
Örökség Minisztériuma támogatta.

© Achs Károlyné
© Pro Pannonia Kiadói Alapítvány

AZ OLVASÓHOZ

Minden írásom tartozásból született. Ebbe a kis kötetbe azokat válogattam, amelyekkel legsúlyosabb adósságaimat szerettem volna valamennyire törleszteni. (Egy kicsit azokét is, akik semmibe vették saját adósságukat, hiszen úgy markoltak bele Kiss Géza eredményeibe, hogy elfelejtettek hivatkozni rá vagy csak egy köszönömöt üzenni neki.)

Nekem leróhatatlan tartozásaim vannak. Ahogy az időben mind messzebb kerülök tőle, úgy tudatosodik mindinkább bennem: milyen gazdag világ volt a gyerekkorom. Háromszáz lelkes kicsi, szegény falu – és gazdag világ?! Igen. Olyan szellemiség vett körül, amelyben nagyon izgalmas volt élni, amely kifogyhatatlan töltést adott az életemnek, ahova minden későbbi szellemi kalandozástól vissza lehetett térni erőért, derűért.

De olyan természetes volt akkor az a sokszínű lét, a jövő-menő írók, tudósok, zenészek, diákok forgataga, a falu népének sok arca, édesapám-édesanyám érdekes munkája, az a biztonság, amit ők adtak, a jelen biztonsága, hogy eszembe se jutott a múltjukról, sorsukról faggatózni. Mire rádöbbentem, hogy saját átélt tapasztalataimon kívül szinte semmit sem tudok róluk, már nem volt édesapám. Nyugtalan felfedező útra kellett hát indulnom, hogy feltárjam édesapám gazdag életének részleteit; hogy – félve ugyan a fájdalmas pontok érintésétől – megközelítsem azt a titkot, amelyből táplálkozott ereje ennek a nem mindennapi sorsnak végigéléséhez. (Máig is alig merek hozzányúlni ahhoz a több mint háromszáz levélhez, melyben tizenöt éves korától haláláig bátyjának vallott sorsa elleni tiltakozásairól, sorsvállalásáról, élete hétköznapi gondjairól.)

Tartoztam azoknak az íróknak, akik kapcsolatba kerültek édesapámmal, hatásokat vittek el tőle, gondolatokat cseréltek vele, hiszen alkotó létüknek ez a vonala feltáratlan volt.

Tartoztam a szótárkészítés reménytelenül végtelennek látszó munkájában biztatással, elismeréssel segítő nyelvtudósoknak. Kedves professzoromnak, Pais Dezsőnek, aki (jómagamat is pártul fogva nem könnyű időben) odafigyelt édesapám szótárhagyatékára, egyengette a kiadást. És mennyire szégyellem: amikor szakdolgozatomat meg akarta jelentetni, köszönet nélkül tűntem el szeme elől, mert nyelvészkedés helyett teljes szívvel a tanításnak akartam élni. Halála után – bocsánatkéréssel – őrá gondolva írtam meg néhány nyelvészeti tanulmányomat.

Tartoztam Baranya falusi református lelkészeinek, akik helytállásukban erősítést nyertek Kiss Géza példájából.

És tartoztam az Ormánság népének. Falum kedves hűségeseinek, akik ma is letesznek egy-egy szál virágot szüleim sírjára.

Ezt a vallomást mentségül írtam: miért lát az Olvasó e kötetben annyira különböző műfajú, hangvételű írásokat. S miért kell bizony átfedésekkel is találkoznia. Hiszen az összegező tanulmányokból nem hagyhattam ki a képbe beletartozó írókat-tudósokat, de a róluk részletezően szóló dolgozatokban is bele kellett helyeznem őket az összefüggésekbe. És mivel általában tartózkodtam attól, hogy értékelést mondjak édesapám jelleméről, személyiségéről, kölcsönkértem mások tisztelgő megállapításait, ezek is több írásban ismétlődnek.

Végezetül hadd említsek meg még egy adósságot. Hogy csökkentsem az átfedéseket, kihagytam a kötetből első nagyobb, 1962-es tanulmányomat. Megilletődve gondolok arra, hogy kézirata első olvasója és helybenhagyója Fülep Lajos volt. Szikár alakja, pontos szavai, elismerése – ma is itt vannak velem. Köszönetül figyelméért, idézek néhány sort a kéziratból: „A pápai kollégiumra emlékezve Kiss Géza jellemzi a kollégium neveltjeit. Négy jellemvonást hangsúlyoz: »Sohasem akar többnek látszani, mindig kevesebbnek… De belenéz minden felfújt nagyságba s nem tud meghajolni semmi üres forma és emberi hiúság előtt… Sohasem beszél három lépés távolságból. Meleg a szíve… Tud ideálokat hordozni«. Ezt az »ideálokat hordozó« s céljaiért áldozni tudó, tekintély előtt nem hajló, de szerény és nagyon melegszívű embert ismertem benne is."

Fülep Lajos aláhúzta, az „ismertem"-et. Kéziratom őrzi markáns, ceruzás betűivel a kiigazítást: „Nemcsak a lánya! Mi is, a barátai!" Talán ez a leghitelesebb értékelés Kiss Gézáról.

Achs Károlyné

KISS GÉZA
1891–1947

Kiss Géza néprajzi monográfiája 1937 őszén jelent meg.[1] Az egyik leglátványosabb nemzetgyalázási per napjaiban jött ki a nyomdából, bevezetőjében a következő sorokkal: „Itt az ideje, hogy világosan lássunk. Nem az szereti igazán a hazáját, aki elkendőzi a halálos bajt – jaj, idegenek meg ne tudják! – s közben meghal a halódó. Hanem az szereti igazán, aki felelőssége tudatában odavezet a nyitott sebhez: ezen a seben feltétlenül kifolyik az utolsó csöpp vér is, de kössük be a sebet s mentsük meg a halódót."[2]

Mikor Kiss Géza ezeket a sorokat leírta, élete csaknem negyed századának célját, törekvését, tevékenységét sűrítette össze bennük. Bár életpályája, körülményei s egyénisége sem engedték meg, hogy tudományos szigorúsággal egyetlen szakterületre korlátozza magát, az elszigeteltség miatt, a lehetőségek és társak hiánya miatt is hol ez, hol az a vonala erősödött meg sokirányú érdeklődésének, a szerteágazó tevékenységet az életre figyelő, az életet mentő felelősségtudat fogta egységbe.

Mivel ezt a felelősséget nagyon erős gyökerekből táplálkozó, a népe, szülőföldje iránt kemény próbákat kiállt hűsége támogatta, szükségesnek tartom, hogy elmondjak néhány dolgot a gyökerekről.

Egyik öröksége baranyai református papelődeinek felelőssége volt. Sztárai Mihály, Szegedi Kis István kora óta kis falusi gyülekezetek „talpas szentegyházaik" (a talpas házak módjára épített templomok) köré tömörülve igyekeztek megmaradni a török és Habsburg elnyomás idején. Kiss Géza az 1576-os Hercegszőllősi Kánonok életszabályozó tételeit nagy tisztelettel idézte, s morális és kulturális követelményeit saját élete törvényeinek is tartotta, pl.: „...híven eljárjanak mind az ifjaknak és gyermekeknek tanításában..."[3]

A másik, ezzel összefüggő örökség családi. Négy közvetlen őse volt ormánsági református lelkész. Dédapja, Munkácsy Dániel az egyik első baranyai néprajzi leírás szerzője,[4] nagy műveltségű, az

irodalomhoz, nyelvekhez értő ember. Nagyapja, Munkácsy Albert korteshadjáratának köszönhető, hogy Táncsicsot a siklósi kerület képviselővé választotta. Munkácsy állandó szellemi kapcsolatban volt Táncsiccsal. Írásai, levelei nagy politikai érettséget, bátorságot, elvhűséget bizonyítanak. 1849 nyarán egyik fő szervezője volt a népfölkelőkkel indított turonyi csatának. Végigharcolta a szabadságharcot, tíz évi várfogságra ítélték, ahonnan Haynau amnesztiája szabadította ki, s élete végéig megmaradt a szülőföld szolgálatában. Sorsa, egyénisége, néplátása, szinte fanatikus elszántsága sokban előképe Kiss Géza későbbi életútjának.[5]

Munkácsy Albert árváját, Máriát vette feleségül a parasztfiúból pappá lett kákicsi lelkész, Kiss József, házasságukból született 1891. február 26-án Kiss Géza. A hétgyermekes család nehéz körülményei szabták meg tanulási lehetőségeit.

Harmadik meghatározó öröksége az, amit szemléletben, erkölcsi tartásban iskolái, a bennük működő kiemelkedő tanáregyéniségek adtak neki.

A gimnázium alsó négy osztályát (1901–1905) Kunszentmiklóson végezte. Később az „alumnista" szegény diákok sorsközösségére mint jó nevelőiskolára gondolt vissza.[6] Patrónusai közt volt Baksay Sándor, ő az irodalom és népnyelv szeretetét, a ragaszkodást az ormánsági néphez mélyítette el benne. Későbbi jóbarátja, népnyelvi gyűjteményének első közlője, Mészöly Gedeon itt fiatal latintanárként edzette tudásszomját, kitartását.

1905-ben felső gimnáziumba a nagy múltú pápai kollégiumba került. Ugyanaz az „ősi köztársaság", csak míg a kunszentmiklósi kisdiák életére emlékezve inkább a személyes élmények követelik a megfogalmazást, a pápai szellemet idézve az általánosítás kívánkozik Kiss Géza tollára: milyen embertípust is nevelt ez az iskola. Négy jellemvonást hangsúlyoz: „Sohasem akar többnek látszani, mindig kevesebbnek... De belenéz minden felfújt nagyságba s nem tud meghajolni semmi üres forma és emberi hiúság előtt... Sohase beszél három lépés távolságból. Meleg a szíve... Tud ideálokat hordozni."[7]

A kollégium legfőbb fóruma a tehetségek kibontakoztatására a híres Főiskolai Ifjúsági Képzőtársulat volt. Ennek Kiss Géza már gimnazista korában aktív tagja, sőt tisztségviselője volt, költői s irodalomtörténeti ambíciói biztatásokat kaptak s reménységet arra, hogy elszakadhat az ősök diktálta vonaltól: tanár szeretett volna lenni. Élete nagy

konfliktusainak sorozata igazán itt kezdődött el, meg kellett vívnia édesapjával, aki lélektani eszközökkel végül is elérte, hogy fia a teológiára iratkozzék be.

Ettől kezdve megrendítő figyelni, hogy a látszólag „kényszerpálya" hogy telik meg mindig gazdagabb tartalommal. Ebben is a pápai főiskola nyitottsága segítette a befelé fordulásra hajlamos, vívódó fiatalembert. Tisztáznia kellett önmagában, mit is tehet mint lelkész. Egy útját kereső fiatal társaságban, Pongrácz József tanár irányításával életre szóló erkölcsi elkötelezettséget kapott. Már itt tudta, hogy a cselekvés nélküli meggyőződés – nem meggyőződés.

Kiss Géza érettségi fotója. (1909)

Másrészt valamennyire kielégülést kaphatott nevelői-irodalmi érdeklődése. Főiskolai indexe szerint legszorgalmasabban a neveléstörténeti-filozófiai-nyelvészeti kurzusokat látogatta. Életének jelentős részét igényelte az irodalom is. Bizonyítja ezt barátja, Bereczky Albert: „...milyen jó volt az, hogy az estéket és féléjszakákat az akkor már művelt, nagyobb teológus Kiss Géza társaságában tölthettem el, s olvastuk Burns-öt és Heinét, olvastuk Péterfi Jenőt s az ő kalauzolása mellett próbálgattunk a nagy görögökbe is beletekinteni, Aischylosba,

Sophoklesbe, Euripidesbe... a fordításokat itt-ott igyekeztünk össze vetni az eredeti szöveggel."[8] „Akkor már a Nyugatot olvastuk és szinte szomjazva vártuk ...a Nyugatnak egy-egy új számát, benne egy-egy új Ady-verset ... Kiss Géza ...írt verseket is... tudott németül és tudott angolul, úgy hogy tudtunk vele hosszú estéket, még éjszakákat is eltölteni azzal, hogy ízlelgettük az ő műfordításának gyönyörűségeit, különösen Heine-fordításait."[9] A kollégiumi értesítők szerint sokszor nyert képzőtársulati díjat különböző műfajú írásokkal: irodalomtörténeti értekezésekkel (Petőfiről, a modern magyar lírai költészetről), dallal, ódával, elégiával, balladával, március 15-i ünnepi beszéddel, szatírával. Másodéves korában képzőtársulati titkár, majd ifjúsági elnök lett. Sőt, tevékenysége kilépett az iskolai keretekből: a Pápai Hírlap 1911-től éveken át jelentette meg verseit. (Már ebben az évben előfordul a későbbi aláírás: g.)

Öt félév után 1912 februárjától 1913 elejéig két szemesztert töltött a lipcsei egyetemen. Itt elsősorban Wilhelm Wundt kísérleti lélektani előadásai vonzották, s hagytak nyomot benne és maradandó ösztönzést, hogy később is visszakívánkozzék lélektani kutatásokhoz.

A Dunántúli Protestáns Lap versen kívül prózai írásai sorát is közölte, ezekben – bár egyházi témájú írások – erős hangot kapott közéleti érzékenysége. A valóság képeiből a nyomort (a cigányokét is), az iszákosságot, az *egykét,* az értelmiség kiábrándultságát és eszménytelenségét idézte. Felrótta a nevelésnek, hogy a jellemnevelésről majdnem teljesen átcsúszott a puszta tananyagra. Hangjának könyörtelensége a fiatalembert mutatja – „A felelősség alól való kihúzás közönséges gyávaság" – de ajánlott módszere gyakorlati érzéket mutat: az egyszerű kis tényeknél kell kezdeni, hogy fölnőhessünk a nagy feladatokhoz.[10]

Az említett két lapban mint műfordítóval is találkozunk vele: angolból, németből fordít prózát és verset – Heine-dalokat is, hangulati érzékenységgel, jó ritmikával.

Még egy fontos indíttatásról kell beszélnem a pápai évek kapcsán. Bár Kiss Gézának a népdal iránti érdeklődését jelzi egy már 1912-ben lejegyzett s később *Ormányság* című könyvében is közölt dal, meghatározó hatású lehetett rá a Magyar Néprajzi Társaság második, vidéken rendezett vándorgyűlése 1913. június 8-án Pápán. A gazdag témakör szinte minden előadása beleillett Kiss Géza érdeklődési világába (pl. Thaly Kálmán kuruc gyűjtése, Bornemisza Péter ördögi kísértetei, a

magyar népszokások, a néprajz és pedagógia kapcsolata, a magyar népdal forrásai). A Folklore Fellows, azaz a néphagyományt kutató nemzetközi tudományos szövetség magyar osztályának IV. ifjúsági gyűlését is ekkor tartották, itt a gyűjtés fontosságát hangsúlyozták, s megalakult a pápai intézetek gyűjtőszövetsége. Solymossy Sándor a népdal és népmese gyűjtésének módszerére oktatta az ifjúságot, előadás hangzott el a Pápa-vidéki népnyelv hangtani lejegyzéséről.[11]

Az iskolai években már csírában szinte mindaz a motívum megvolt Kiss Géza életében, amely hol háttérbe szorulva, hol fölerősödve tartalmat adott a néha majdnem elviselhetetlenné váló sorsnak. De a fiatal lelket egzisztenciálisan megragadó, az életre elkötelező hatások mellett a halál érintését is ekkor kapta meg. Mikor a család hatodik gyermekeként megszületett, édesanyja már azzal az emlékkel élt, hogy két első kisfiát öt napon belül el kellett temetnie. 1912-ben és 1913-ban két fiatal nővére halt meg tüdőbajban, s a két temetés között ő is súlyos tbc-s fertőzésen esett át. A 8. félévet, 1913 első felét nem is Pápán töltötte. (A Pápai Hírlapban, 1913. február 8-án megjelent három verse alá írt helymegjelölés – Davos – valószínűvé teszi, hogy a svájci szanatóriumot is megjárta.) A betegség, hol valóságosan, hol fenyegetésként, kísérte ezután életében, s nyílván hozzájárult ahhoz, hogy egyszerre volt képes nagy érzékenységgel élni belső életet s azonosulni sokféle emberi szenvedéssel. Erkölcsi elszántságát mutatja, hogy – bár verseiben később is fel-feltör a melankólia – humanizmusa a testi erőtlenséget legyőzve aktivizálódik, s az önmagából kilépés, a külső valóságra irányultság lesz az erősebb életében. „Kötelességem magam minél alkalmasabb eszközzé képezni…" – írja még ebben az évben, egyik előbb említett cikkében.

1913 szeptemberében letett záróvizsgái után még három hónapi káplánság és szeniorság tartja Pápán, de részben e város vonzásában él még 1914 februárjától 1915 októberéig a budapesti Kálvin téri segédlelkészség idején is. Hogy a tanári pályáról még most sem mondott le, mutatja, hogy Pesten beiratkozott a bölcsészetre. Önéletrajzában így beszél erről: „…a háború kitörése éveiben nehéz szolgálatokat kellett végeznem, s ez akadályozott meg abban, hogy az egyetem bölcsészeti szakán, bár beiratkoztam, komoly munkát végezhettem volna."[12]

A szolgálat, a cselekvés elsőbbsége mutatkozik 1915 februárjában megjelenő kis kötetében *(Új Magyarország és keresztyénség)*. Néhány – a kötet végére szánt – verse a századvég stílusában írt gyönge

alkotás (később maga is elfelejtette őket). Alaphangjuk a menekülés. Egyházi célra szánt beszédeiben viszont világméretben nézi már a „napjainkban folyó történelmet", a „csődöt mondott" emberi gondolatokat, a „társadalmi, nemzeti és nemzetközi nyomorúságokat", a nagyvárosi elidegenedést. Feladatszabásai is tágasak. A „gyökeres orvoslást" is társadalmi, nemzeti és nemzetközi síkon követeli. „Csak a *cselekvés* és újra a *cselekvés* az a mindeneknél hatalmasabb lépés, ami tétlen csüggetegségedből kivezet az örömök világába." Követeli, hogy: „...minden ember életének meglegyen a maga cselekvő küldetése a világ számára."[13]

A Dunántúli Protestáns Lap csak részben közli egy Pestről küldött egyházi beszédét,[14] valószínűleg az élesebb hangú felét hagyják el, de a megjelenő rész is láttatja a pesti proletárnyomort, a tőke és munka küzdelmét, a hadsereg-panamázást, az értelmiségi és nőkérdést. Budapest a gazdagabb társadalomszemléletet adta Kiss Gézának. De az *egyke* ebben a beszédben is hangsúlyt kap.

Azt kell mondanunk: készen van ez a fiatalember. Világnézeti, szemléleti érettség jellemzi. Sőt eredményeket is tudhat maga mögött: elismertetés, megjelenő írások, az ország vezető református gyülekezetében szolgálat, kilátások egy „sikeres" pályára. És ekkor jön a világnézet próbája. Édesapjának, a nyugdíjba kényszerített öreg kákicsi lelkésznek el kell hagynia a parókiát, ha nem családtag vállalja a kákicsi lelkészséget. Mit tehet egy fiatalember, ha le merte írni ezeket a sorokat: „Légy éltető és tisztító erő a te nemzeted életében! Add oda egészen mások szolgálatára az életedet, ha magadnak akarsz szolgálni!" És ezeket: „Ha eredményt akarsz elérni, olyanra vállalkozz, ami lehetetlen! ...Csak azért érdemes küzdeni, ami lehetetlen." Mit tehet, ha számára Kálvin jeltelen sírja a reformáció „legmagasabb dogmája", szimbóluma, mondván: „Kálvin nincs, mert csak az igazság van", s ha világnézete nem enged meg szakadékot a szó és a cselekvés között? Megy Kákicsra, az ország talán legkisebb, legnyomorultabb gyülekezetébe.[15]

Ha nem látnánk eddigi fejlődését, idealista hősködésnek is tarthatnánk ezt a lépést. De valószínűleg nem is látta át teljesen, mi vár rá. 1915. november 7-én foglalta el állását. Csikesz Sándor, az ekkor még csányoszrói lelkész, később debreceni egyetemi tanár számára írt 1916. április 19-i levele összegző képet ad állapotáról. Lelkészi tennivalók helyett a hadikölcsönök, a gabona- és állatösszeírások, a rekvirálások várják. Nincstelenség a faluban és otthonában: öreg szüleinek s

nővére két árvájának a gondja is az övé. „...az ember belefárad a nincstelenségbe, 25 éves fejjel a holnapi nap nyomja a lelkét, ...egy sereg ambíciónak a szárnyát szinte nap-nap után kénytelen legalább is megnyirbálni". Mik ezek az ambíciók? A gyermeklélektan, a mese és játék pedagógiai szerepéről tanulmányokat végezni, fölhasználható meséket is írni. Görögül alaposabban megtanulni és újszövetségi teológiával foglalkozni. „Szeretnék általában is sokat tanulni." Szépirodalommal is foglalkozni.

Kákics. A református templom.

Körülményeit tekintve – igényesnek tarthatjuk ezeket az ambíciókat s ugyanakkor a helyi lehetőségekhez igazodóknak is. A nincstelenségen, az ólálkodó betegségen kívül legnagyobb nehézsége: a magány.

„Siess, mert nekem itt senkim sincs rajtad kívül" – írja Csikesznek az említett levélben, ezzel jellemezve is azt a szellemi környezetet, amelyben dolgoznia kellett. 1917-ben édesanyját, 1922-ben édesapját veszítette el, 1924-ben Csikesz is végképp Debrecenbe költözött, s 1929-ig, házasságáig Kiss Gézát a teljes magány vette körül. Nem ott van hát az igazi hősiesség, hogy megtette a lépést Kákics felé, hanem hogy mikor szembesült mindazzal, ami ott várta – maradt, és maradt később is, amikor a kezdeti megoldatlanságokat részben más jellegű, talán ezeknél is súlyosabb emberpróbáló nehézségek váltották fel.

Munkája visszhangjának hiánya miatt inkább csak a készülődés időszakának nevezhetjük a Kákicson eltöltött első évtizedet, de bontakozik párhuzamosan későbbi működésének minden motívuma: melléktémaként és pihenőül irodalmi próbálkozások, fő területként a szociográfiai-politikai, a néprajzi-népnyelvi, a lelkészi-nevelői-emberi tevékenység területei. Ebben az időben a legutóbbi motiválja a többit is.

1921-ig Csikesz Sándorral szerkeszti a Baranyai Kálvinista Lobogót, s több egyházi kiadványnak állandó munkatársa. Egyházi célú írásait is átjárja lélektani képzettsége, pedagógiai érzéke.

Mint lelkész kerül szembe faluja gazdasági, társadalmi, erkölcsi kérdéseivel. *Rajzok* című 1916-os írása hiteles szociográfia.[16] Az első igazi szembetalálkozás döbbenete is ott van a sötét képekben. (Önkéntelenül Móricz 1938-as könyörtelen kákicsi riportjára gondolunk olvastán.) Csak néhány hónapja él még a faluban, de már felmérte a nagybirtoktól körülzárt falu földtelenségét, a higiénia hiányát, a lelki sötétséget, a paraszti világ erkölcsi torzulásait: a gyermekgyilkosságtól a durvaságig, a háborús segélyügyek miatt támadt gyűlölködésig és följelentgetésig. Keserűség és jövőféltés találkozik ebben az írásban. Egy év múlva címszóként egy problémát emel ki – *Az „egyke"*[17] –, de az okokat keresve összegező áttekintést ad a falu életéről. Írásában minden gondolat ott van már, amit csak a jövendő népi írói mozgalom érintett. Nem is helyi jelenségként beszél az állapotokról, hanem országos tágasságban (tehát az Alföldet, sőt Erdély helyzetét is féltve), „nemzeti jövendőnk" perspektívájában. Együtt tárgyalja a gazdasági, kulturális, erkölcsi tényezőket. Az egyke kérdését összekapcsolja a kivándorlás problémájával, s mindkettőért a társadalmi rendszert okolja. Az erkölcsi állapotokat is a súlyos gazdasági helyzettel hozza összefüggésbe: „Tégy egy népet szegénnyé, súlyos gondokkal küszködővé s lealjasítottad azt a népet." De felelőssé teszi az értelmiségi réteget, a

nevelési rendszert is. Írása nemcsak fölmér, hanem megoldási javaslatokat is ad. Már itt beszél egy hiteles statisztikák alapján készített egyketérkép szükségességéről. Nem ismer félutat a nagybirtokkérdéssel kapcsolatban. Szerinte az ország újjáteremtése „...csak az eddigi birtokrendszer tökéletes megváltoztatásával lehetséges." (1917-ben vagyunk!) A nevelési rendszer teljesen új alapokra helyezését követeli, s addig is, míg nem szervezik meg a gazdasági iskolai rendszert, minden faluba népház építését vagy bérelését tanácsolja olvasószobával, előadószobával, heti előadások számára, szellemi és gyakorlati képzések tartására a lányoknak is, szépirodalmi és szakkönyvtárral. „Ha a szocialista szakszervezetek tudnak városonkint szabad líceumokat szervezni, nem kellene valamit tennünk földműves népünk érdekében is?" (Lelkészi naplójából tudjuk, hogy a maga területén meg is próbálta nevelési elképzeléseit megvalósítani: saját otthona lett helyszíne az ifjúsági és felnőtt-képzéseknek. Az asszonyoknak énekkart vezetett, a felnőtt férfiakkal gazdasági kérdéseket vitatott meg, az ifjúságnak irodalomtörténeti kurzusokat tartott, ahol a Königsbergi Töredéktől s a Halotti Beszédtől kezdve végigvitte őket az irodalmon. Vasárnap estéin kultúresteket rendezett a kis falusi iskolában.) Már ebben az írásban fölvázol egy örökösödési törvénytervezetet, de ezt is a gazdasági helyzet megváltoztatása esetén tartja reálisnak.

Ugyanebben az időben egy képes ifjúsági havilapban, az Ébresztőben közöl szubjektív hangú riportot a faluról.[18] Eleven, realista írásában a falusi életet idillinek képzelő városi számára rajzol megdöbbentő képet a hadiözvegységgel, pénztelenséggel, tüdőbajjal és primitívséggel egyszerre küszködő húszéves fiatalasszonyról. „...ne ítéld el azt a kiabáló asszonyt, aki öblögetve magyarázza szegénykе előtt, hogy ki vesz majd neki szemfedőt. Ne ítéld el a szájtáti rokont, aki itt is csiraborjúról magyaráz... Ne ítéld el, hogy olyan közönségesek, oly gondolattalanok, olyan sivárak mind, akik itt rád bámulnak..."

De maguknak a parasztoknak is ad a kezébe egy felvilágosító, nevelő céllal írt füzetet[19], benne egész Magyarország parasztságát szólítgatja Baranyától Erdélyig. Itt központi probléma az idegen terjeszkedés az életenergiát nélkülöző magyarsággal szemben s a banktőke népellenes tevékenysége, de sok mindenért magát a népet teszi felelőssé, s fölvonultatja a temetők sok menyecskesírját, az agyondédelgetett egykék céltalanná váló életét, a birtokéhséget, az iszákosságot, gyűlölködést, dologtalanságot.

Ezt a radikális hangot egyelőre elhallgattatják a történelem eseményei. 1918. november 14-én a szerb-horvát-szlovén királyság csapatai megszállják Pécset és környékét, így a Tanácsköztársaság politikája erre a területre nem terjed ki. A Trianoni békeszerződés értelmében 1921 augusztusában kerül vissza a vidék Magyarországhoz. A három év alatt alig van lehetőség publikálásra. De eddigi hangját is ki hallotta? Még 1977-ben is úgy nyilatkozott Illyés Gyula, hogy Ady „kétségbeesetten fogadta Erdélynek a veszedelmét; de például arra, hogy a Dunántúlra is az a sors várhat, mint Erdélyre, senki nem gondolt."[20] Kiss Gézának az első világháború alatt írt figyelmeztetései valóban nem jutottak el az irodalmi világhoz. Írásaira az egyházi körökön kívül csak a fiatal Kodolányi figyel fel. Ő 1919-ben költözik vissza az Ormánságba, két évig Vajszlón él, s többször meglakja a kákicsi parókiát. A húszéves fiatalember nyugtalanságával szívja magába, amit Csikesz Sándortól s Kiss Gézától hall. Később Kiss Gézát mesterei egyikének vallja.[21] Valószínűleg olvasta Kiss Géza írásait is, s bizonyára a Csikesztől, Kiss Gézától kapott sűrített tényanyag is okozója 1922-től megjelenő ormánsági novellái zsúfoltságának, tragikusan fojtó légkörének. Kiss Géza 1917-es riportjára emlékezve már nem is tűnik olyan valószínűtlennek, amit *a Sötétség* című novella haldokló fiatalasszonyának az ágyánál átélünk. Sajnos azonban egyelőre Kodolányi szépirodalmi eszközei sem bizonyulnak elégnek ahhoz, hogy a fájó kérdések tágabb körben érdeklődést kapjanak.

A kedvezőbb politikai, lélektani helyzetet várva Kiss Géza egyéb területeken munkálkodik a maga csöndjében. Eredményei – egyszerre több vonalon is – 1927-től kezdve jelennek meg.

Körülveszi magát újra a pszichológia szakirodalmával, s önmaga is állandó kísérletezést folytat a gyermekmunkában. A Felsőbaranyai Református Egyházmegye jegyzőkönyvei évről évre kiemelik magas színvonalú pedagógiai tevékenységét. A „teljesen irodalom nélkül szűkölködő magyar vasárnapi-iskolai ügy" számára tömör elméleti összegezést és gyakorlati útmutatást ad *A gyermek lelkivilága* című kiadványában. Bár „mindentől elzárt falusi magány"-ában nem ambicionálta a tudományosságot, füzetének első fele mégis tájékozottságról tanúskodik: áttekinti a pszichológia fejlődésének irányzatait, mindegyikhez kritikai megjegyzéseket fűzve s a gyermeklélektan oldaláról nézve használhatóságukat. Ő maga a kísérleti lélektan útját járja, s szembefordul a metafizikai lélektannal.

A mai pedagógus is tanulsággal olvashatja gyakorlati útmutatásait. Mivel egyetlen iskolai korosztály – 10–12 éves korig – világával foglalkozik, a játék, a szemléltetés fontosságát hangsúlyozza. „Mihelyt nem elvont fogalmakat adsz, hanem szinte megláttatod azt az igazságot, tied a gyermek." A szemléltetés kérdését is összetetten fogja fel, belefoglalja a mesét, képet, zenét – sőt a gyakorlati élet területeit. „Hogy fölfigyelne a gyermek, pl. ha a magvető példázatát odakünn mutatnád be neki, ha a szőlőskertben maga előtt látná a szőlőtőke és szőlővessző példázatát."[22]

A kísérletezést folytatta a füzet megjelenése után is. 1930-as tanulmánya a gyermek képzeletvilágáról csak kéziratban van meg – hiányosan.

Egy összképből nem hagyhattam ki életének ezt a vonalát sem. Hiszen ha egyéniségének hatását szeretnénk megfejteni, egyik erejét ebben a lélektani érzékenységben is láthatjuk.

Még mindig nem adta fel egészen irodalmi ambícióit sem. Sajnos, irodalmi látóköre szűkül, hiszen szellemi elszigeteltsége miatt nincs kapcsolata a korszak irodalmával. Egy-két könyvkritikája beszél csak arról, hogy ízlése, kritikai szigora, esztétikai követelményrendszere él, de mind kevesebb tápanyagot kap. 1928-ban lírai mesekötetet ad ki *Sugárka* címmel. A Protestáns Szemle kritikája szerint „figyelemre méltó kis könyv".

Számunkra a könyv érdekessége abban van, hogy a parabolák megmutatják szerzőjük vergődését és néha ágaskodásnak tűnő igyekezetét, hogy önmaga erőtlenségét legyőzze. „Magányos, esti órákon, mikor a nagy, üres ház csöndje olyan szomorú meséket mond..." – kezdődik egyik írása. S tudjuk, hogy ez nem mese. Ide kívánkoznak Kodolányi sorai, aki késői emlékezésében ugyan erősen torzít, de hitelessé teszi a mesekezdetet: „Parókiája, lakása igazi nyomortanya. Horpadt zsúptető, meztelen, vakolatuk hullott falak, ajtó- meg ablakszárnyak, amelyeken besüvölt az őszi szél, s kioltja a gyertyát..."[23]

Kodolányi az előbb idézett helyen ezt is mondja Kiss Gézáról: „...néprajzi és tájnyelvi gyűjtögetéssel foglalkozik, volna is már anyaga egy-két tisztességes kötetre..." Ez így valószínűleg még nem igaz 1919 és 1921 között, mikor Kodolányi Kákicsra járt, de népdalainak, népi monológjainak, elbeszéléseinek egy része a korai évekből származik, s gyűjti a népélet jellemzőit is. Hivatalos körök is tudnak erről, ő az 1926-os mohácsi kiállítás néprajzi részének egyik rendezője.

Ekkor foglalja nagyobb terjedelmű írásba kutatási eredményeit. Ebből a nagyobb tanulmányból közöl fejezeteket *Az Ormányság* címmel 1927-ben a Protestáns Szemle.[24] Egyetlen forrásul a népélet esztendőkre visszamenő tanulmányozását említi, „ami komoly ethnographiai tanulmánynál nem is lehet másként", de munkája végeztével eredményeit összevetette a meglevő irodalommal átnézve a nyelvészeti és néprajzi szakfolyóiratok valamennyi évfolyamát és minden nagyobb művet.

Beszél itt az Ormánság területéről, röviden gazdasági helyzetéről, érinti a tájnyelv kérdését. Már ekkor foglalkoztatják az Ormánság és Székelyföld nyelvhasonlóságai. „Készülő szójegyzékemben az egyezéseket s meglepő hasonlóságokat a további tudományos kutatás számára külön megjelöltem." Foglalkozik a családi hajlékkal, a születési, lakodalmi és halotti szertartásokkal. Ez az írás alapmódszerében, szemléletében közvetlen előzménye a tíz év múlva megjelenő néprajzi könyvnek. Az egész tanulmány törekvése, hogy az adott néprajzi anyagot élethelyzetekbe állítsa. Nála pl. a családi hajlék nem élettelen tárgy, hanem a családi élet színtere. A berendezés darabjai, az eszközök az emberekkel való kapcsolatukkal, funkciójuk betöltése közben kerülnek a néprajzi leírásba. A térbeli elrendezés időbelivel ötvöződik, így az élettelen tárgyak között pl. egy családi este folyik le, ahol alkalom van a rokonságnevek, megszólítások beillesztésére, párbeszédek, monológok beszövésére is. Tájszógyűjteményének odaillő szócsokrait is beledolgozza a leírásokba. (Később szótára kéziratában fordított előjelű az egységre és funkcionalizmusra törekvés: ott a nyelvi anyag lesz élővé a gazdag néprajzi tartalom miatt.) Ma, amikor a tények száraz rögzítése helyett a funkció lép előtérbe, s a részletek mint az egész és az összefüggések alkotóelemei érdekelnek bennünket, mind korszerűbbnek tűnik ez a módszer.

Az ellen viszont tudatosan védekezett, hogy a tudományos megbízhatóságot a kép szépsége kedvéért csorbítsa. A tanulmány összefoglalja az Ormánság addigi irodalmát. Bodonyi Nándorról írja: „Sok érdekes megfigyelése mellett... a valóság tényeit sok helyütt annyira összekeveri írói fantáziája önálló alkotásaival s más vidékek népszokásairól való ismereteivel, hogy komoly tudományos szempontból művészi értékeinél forrásértéke jóval csekélyebb." És idézzük már itt az *Ormányság* előszavában leírt sorokat: „Nyugodt lelkiismerettel mondom, hogy a szakember egyetlen adatot se fog találni, amit ne a

való életből vettem volna a legalaposabb és sokszoros utánajárással. Még ott is, ahol hangulat színezi az előadást, az utolsó vonásig és szóig minden a való élet tükre..."[25]

Természetesen az ormánsági életnek azokat a motívumait is meg akarta ragadni, amelyek már a múltéi: pl. a régi foglalkozásokat, a makkoltatást, lovászságot. Mivel adatait az öregek elbeszéléséből veszi, tőlük veszi a múltat szebbnek mutató, a közös erdő-legelő-víz világát visszavágyó szemléletet is. „Akkor is volt az urasági erdőnek »erdős«-e, de nem volt »kujcsa«". Később világosan mondja: meg kellett volna keresni a közösségi gazdálkodás újabb, korszerűbb formáit. Tehát nem a földesúri világot, hanem annak közösségi elemeit szépíti meg öregjei szemével nézve. Itt viszont ez még nem tűnik ki világosan, ezért múltszemlélete jogosan kelt fel kritikai ellenvéleményeket. A néppel együtt élés pozitívuma tehát a részletek gazdagsága és egy teljességigény, negatívuma, hogy a távolságtartás hiánya miatt perspektíváját is befolyásolja a nép történelemszemlélete.

Az említett megjelent írások nem csupán egy csöndes munkálkodás eredményei és egy korszak lezárói, hanem egy nagyon pezsgő kornak a nyitányai is. Mielőtt tehát néprajzi kutatásainak további vonalát követnénk, fordítsuk figyelmünket azokra a tényekre, melyek a teljes elszigeteltségből mindinkább kiemelték Kiss Gézát!

Ha a kortárs falura figyelő és figyelmet fölkeltő igyekezete a tízes években alig kapott visszhangot, most végre ezen a vonalon társakat kap. Kodolányi a szépirodalmi vészjelzések után 1926-ban cikksorozatot közöl a baranyai állapotokról,[26] s 1927-ben memorandumot intéz a képviselőház alelnökéhez az egykéről.[27] Ugyanebben az évben kerül Fülep Lajos Zengővárkonyba, Kiss Géza benne küzdőtársat talál. 1928 őszén egy nagy kórházi kivizsgálás föloldja attól a lelkiismereti szorongástól, hogy felelőtlenség az ő egészségi állapotával megnősülni s egy családot a fertőzés veszélyének kitenni. 1929 januárjában tehát végre családot alapít, szorongató magánya és elhagyatottsága is oldódik, hiszen feleségében intelligenciában és főleg lelki erőben igaz társat kap. Budapesti barátai, köztük pápai diákkoruktól legjobb barátja, Bereczky Albert, lapot indítanak (Református Figyelő 1928–1933), ez teret ad legélesebb hangú cikkeinek is. (Folytatásának, az 1934–1944-ig funkcionáló Református Életnek főmunkatársa lesz.) A kibontakozó gazdasági világválság is a jelen társadalmi kérdéseit állítja az érdeklődés középpontjába. Így objektív és szubjektív tényezők adják meg

értelmét annak, hogy visszatérjen első írásai témájához, s bár a néprajzi-népnyelvi kutatást sem hagyja abba, párhuzamos témaként a következő évtized alapproblémája lesz a falu jelene. Cikkeit főleg egyházi lapoknak írja, sokszor fedőnéven s nemegyszer saját magával vitázva különféle neveken (Rusticus, Vigyázó, g., G., X.), hogy minél jobban fölkeltse a figyelmet.

1928. november 28-i aláírású cikkét a Protestáns Szemlébe szerkesztői felszólításra írja.[28] Címe: *Az egyke-kérdéshez,* de az egyke csak ürügy arra, hogy a nép gazdasági helyzetéről szóljon. Igazi célja a gazdasági és pszichológiai elemzés s a megoldás keresése. Az egykét csak mint a gazdasági okok okozatát említi, s a megoldást sem az egyke megszüntetésének hitében keresi. „Óriási bűn az egyke, halálharangot kongat fejünk felett, de Magyarországnak ezen a pontján, Dél-Baranyában, legalább gazdasági téren megvan a magyarázata…" Az erkölccsé változott egykézésben a nép mélységes pesszimizmusa mutatkozik: „Nem hisz jövőjében." Legsúlyosabbnak látja a földkérdést, a kötött nagybirtokkal körülvett kis falu 1000 holdjának 90 családra oszlását, ebbe az erdőt, legelőt, rétet is beleszámítva. De elemzi a gazdálkodási módot, az ipar, kereskedelem állapotát, a munkalehetőségeket, illetve munkanélküliséget. Megoldásként elsősorban újabb földosztást követel – az előző földosztás negatív tanulságaira is figyelve. De a gazdálkodás részleteire is vannak igen jó, realitásérzéket mutató – részben ma realizálódó – gyakorlati tanácsai. A felelősség kérdése ezt az írást is átjárja, olyan vezetést követel, amely „akkor is győzelmét kívánja az igazabb és emberibb… világnak, ha annak szekere a saját érdekein dübörög keresztül".

E cikkének folytatása a *Baranyai kis egyházak anyagi válsága* című írása.[29] Annyiban különbözik az előzőtől, hogy részben indulatosabb, hiszen a Protestáns Szemlében egy cikk[30] megkérdőjelezte előbbi írásának néhány tételét; másrészt éppen ezért még alaposabb, aprólékosabb, ami a gazdasági tényezők bemutatását illeti. Ismétli a birtokmegoszlás adatait, de még megfoghatóbbá teszi a hitbizományi birtokok kérdését: „Az én falumat például csak körülbelül száz lépés szélességben nem határolja ez a gyűrű." És még türelmetlenebbül beszél róla: „Hadd kiáltsam újra bele a világba, hogy igenis… Magyarországnak egyik legszégyenletesebb szociális problémája az az 1000 osztva azzal a 80–90-el, körülötte az áttörhetetlen gyűrű…" Pontosan fölvázolja faluja birtokeloszlását: a családokat a földtulajdon nagysága sze-

rint kategorizálva. Sőt, az átlagholdat pontosan átszámítja terményre, majd pénzre, levonja az adókat, s fillérre kiszámítja, miből kell megélnie a családnak. Új szempont a betegsegélyző, az anya- és csecsemővédelem ügye. És az, hogy föltételezi: ez nem csupán az ormánsági, hanem általában a magyar falu helyzete. Minden református gyülekezetről vagyoni kataszter készítését javasolja, és egyenlő teher- és segélyelosztást követel. S mivel akik Kiss Gézáról felszínesen tudnak, általában az egyke-kérdésre korlátozzák szociográfiai tevékenységét, hadd idézzem még – stílusát is érzékeltetni akarva – néhány sorát: „Íme, – a rideg valóságkép... S ha valaki erre azt mondaná, hogy azért raktam tele rajzomat sötét foltokkal, mert szeretem ezt a népet s védeni akarom azoktól, akik fegyencruhában, ököllel szeme közé csapva ráncigálják a nemzet egyetemes ítélőszéke elé, annak ezt felelném: Igen, védem, mert lelkiismeretem legtisztább igaza szerint az igazi országos probléma itt nem a szégyenletes egyke problémája, hanem az azt előidéző, százszorta szégyenteljesebb s mindannyiunkat bűnbánatra késztető okok problémája. S igen, – szeretem... de csak aki szeretni tud, az tud egész közelről megnézni dolgokat. Ez a feleletem."

Néhány hónap múlva Fülep Lajosnak is cikksorozata jelenik meg a kérdésről. A visszhangot ugyan csak egy későbbi tragikus történelmi pillanat hozza meg, de Fülep gazdag országos kapcsolatai, szellemi tekintélye révén mozgatná – mintegy háttérből – az irodalmi világ képviselőit; Kiss Géza pedig cikkek, karcolatok sorában folytatja harcát. Publicisztikáját a támadó szókimondás jellemzi.

Az 1930. szeptember 1-ji budapesti tüntetés után meleg vonásokkal rajzolja meg egy proletárasszony portréját, az „őrült fogalomzavarban" a proletárcsaládok élet-halál kérdésének elsikkadásától fél, s óva inti az egyházat: „Végzetesnek tartanám s az alapfogalmak bántóan rövidlátó összekeverésének, ha valaki szept. 1 után így fújna riadót: Marx kivonult az utcára, – egyházak, frontba tömörüljetek! Nem."[31]

A gazdasági válság éveiben falujában figyeli a kisparaszt már élni sem tudó vergődését.[32]

A falu egészségügyi helyzetét felháborító adatokkal illusztrálja, lírai kesergéssel siratja el az orvosi költség híján – hiszen a két hold föld kizár minden közsegítséget – szülésébe belehaló fiatalaszszonyt.[33]

Nem rejtegeti népe hibáit sem. Megdöbbentő adatokat közöl, mit rombol az amúgy is ősi babonák közt élő falu erkölcsi állapotán, hogy

szinte kenyerét pótolja az olcsón termő Noával, s gyógyszerként használja.[34] Erre a cikkére a napisajtóban is többen reagálnak.[35]

És állandó fájdalma a falu magárahagyatottsága, „árvasága": „...az egész állami gépezetben nem lát egyebet, mint ami könyörtelenül vesz, de semmit nem ad."[36]

Érdemes figyelni az egyházat legalább ilyen keményen bíráló írásaira is, hiszen lelkészként, belülről szemléli a dolgokat, így megállapításai nemcsak hitelesek, hanem írójuk erkölcsi bátorságának tanúsítói is. Visszatérő témája a kisegyházak anyagi túlterheltsége, a túlméretezett, lélektelen intézményesítés: „Hol a demokratikus egyházalkot-

Kiss Géza és felesége Gizella lányukkal. (1930)

mány, amikor egyházaink 2/3 részének nyomorára ügyet se vetünk...?"[37] Két éve kenyér sincs a „péterek" asztalán, hogy tudnának hozzájárulni „szükséges, félig szükséges és tökéletesen nélkülözhető egyházi alkotásokhoz"? „Ma minden egyéb probléma csingilingi-probléma a Péter-probléma mellett."[38] Vajon ki hallgatott ezekre a szavakra: „...mi, ifjabb nemzedék (fele hajunk ősz már) nem tudunk többé a múltnak megadott minden hódoló tiszteletünk mellett úgy

rajongani ezért az épületért, mint *a jelen* szükségleteiért."[39] És: „...a múltak egyik legnagyobb alkotása nem felel meg *a jelen* szükségeinek."[40] Sőt eljut oda, hogy le kell építeni az avult intézményt s a népet szolgáló célokra fordítani az adót.[41]

Újra és újra szemtanúkat hív, messzebb kiáltó társakat. És ezt teszi Fülep Lajos is személyes beszélgetésekben. Babits Mihály 1931-ben találkozik Pécsett „barátjával, Füleppel,"[42] de „ijedt fantázia lázrémének" tartja, amit Fülep a magyarság pusztulásáról mond. 1932-ben Illyés Gyula tölt három napot Fülep zengővárkonyi parókiáján, de ő is pesszimistának tartja Fülepet. Egy év múlva, 1933 júliusában – mivel a kapott seb üszkösödött – „gyógyításért vagy vigaszért" megy vissza Zengővárkonyba. Vigasz helyett pontos felmérés következik. „Ma már összetanultunk, kiegészítjük egymást... "

Ez a „ma már" az a tragikus történelmi pillanat, amire föntebb utaltam. Németh László így beszél erről: „Ha 1933 telén, ami könnyen megeshetett volna, nem Hitler, hanem a berlini kommunisták győznek – 1933 őszén a magyar irodalmi világ aligha siet az ormánsági magyarok sorsán megrendülni." A fiatal írók mozgalmának „szítója természetesen a baranyai útirajz volt" – folytatja az emlékezést.[43] Ha van is némi ironikus felhangja Németh László megállapításának, igaza van abban, hogy a hitleri imperializmus lehetősége, majd előretörése mind jogosultabbá tette a magyarságféltést. S mivel még napjainkban sem tudunk mindig tiszta lelkiismerettel gondolni a magyarságkérdésre, s a fogalmak tisztázása most is vitákat vált ki, nem árt, ha idézzük Fülep világos fogalomtisztázását 1934 elejéről; később Kiss Géza is hivatkozik Fülepnek *Nemzeti öncélúság* című tanulmányára: „Ha az igazi problémák iránt nincs érzék, mert hiányzik a kritérium, akkor éppen azért nincs érzék minden igazi nemzeti probléma iránt se, mert az értékek alól kivont s ezzel merőben külsőségessé tett »nemzeti« kritérium az igazán nemzeti és ál-nemzeti közt se tud különbséget tenni... Nagy nacionalistáink nem tudják, milyen országban élnek."[44] Az országot felfedező írások sorát indítja meg a Németh László által említett útirajz, Illyés zengővárkonyi látogatásának az eredménye. Mindjárt az első döbbenet hatására megírta Babitsnak tapasztalatait. Babits Illyést is pesszimizmussal vádolta válaszában. A látottakból, a Füleptől hallottakból, Illyés vívódásaiból születik meg s jelenik meg a Nyugat 1933. szeptember 1–16-i kettős számában Illyés írása, *a Pusztulás.* Illyés felelős hangja, az úti jegyzetek magas irodalmi színvonala, a

Nyugat tekintélye egyszerre megtöri a csendet. Maga a Nyugat ad alkalmat rá, hogy többen hozzászóljanak Illyés cikkéhez, mégpedig mindjárt a következő számban, október elsején. Babits nyitja meg az ankétot. „Elfogy a magyarság?" – kérdi már hozzászólása címében. Fülep két évvel ezelőtt elhangzott szavait most érti csak meg: „Amit őtőle hallottam a baranyai magyarság pusztulásáról, az valami ijedt fantázia lázrémének látszott. Pedig minden szó tény és élmény volt: azaz gyötrődés és keserűség." S bár Babits nem is próbálja a megoldás útjait keresni, hajdani hitetlensége most sürgetésbe csap át: „...nem szabad hallgatni, beszélni kell, kiáltozni, sírni..." Illyés a *Pusztulás* megjelenése után levélben közölte Füleppel, hogy cikke után sem hisznek a tényeknek. Fülep tehát maga is elküldi hozzászólását *Mit mond a szemtanú* címen.[45] Nem az elvek tisztázását, hanem *a tények* földerítését követeli. Maga is tényeket hoz, pátosz- és szólammentesen, de igen szellemes, élő stílusban, vitázó hangon. Kiss Gézára is hivatkozik, mint aki „közismert szaktekintély az ormánysági dolgokban, odavaló születés, nép és vidék legalaposabb ismerője", és saját adatai igazolására idéz Kiss Géza 1929-es Protestáns Szemle-beli cikkéből.

Ebben az időben Kiss Gézának Füleppel való kapcsolata már barátivá kezd válni. Fülep így emlékezik kapcsolatuk keletkezésére: „Én őt csak 1930 táján ismertem meg, amikor indítványomra a megye megkezdte a gyűjtést a baranyai múzeumhoz, és végigmentem a megye egy részén, hogy megmutassam, mit és hogyan kell gyűjteni; így kerültem Kákicsra; akkor először és utoljára. Ettől kezdve ő járogatott hozzám."[46] Találkozhattak egymással 1933. szeptember 6-án, Baranya megye közönségének rendes kisgyűlésén is, ahol Fischer Béla alispán Fülep hatására javaslatot terjesztett elő, hogy a vármegye gyűjtesse össze és adassa ki a baranyai magyarság szellemi néprajzának termékeit.[47] Illyés útirajzáról is tájékoztatta Fülep Kiss Gézát, s talán hozzászólásra is ösztönözte. Kiss Géza, mielőtt magát a *Pusztulást* ismerte volna – Illyés adott postára számára október 17-én három Nyugat-számot – levelet írt Illyésnek. Levelét nem ismerjük, de Illyés október 18-i válaszából (a teljes levelet a Jelenkor 1977. novemberi számában közöltem) következtethetünk rá, hogy Kiss Géza terjedelmes levélben közölhetett reális tényeket, fölismerhető eseteket, pontos statisztikai adatokat. Először nyilvánosságnak szánta a levél tartalmát, de hangja olyan éles lehetett, hogy utószóban kérte Illyést, mégse közöljék. Ebben az időben is következetesen végzett néprajzi munkája és szociog-

ráfiai felelőssége azt követelte Kiss Gézától, hogy falujában éljen, ott figyelje és gyűjtse a valóság tényeit. Ehhez a falubeli parasztemberek bizalmára, őszinteségére volt szüksége; egész további munkáját tette volna lehetetlenné, ha eljátssza a nép bizalmát, megsértve érzékenységét. Pedig maga Babits is szeretett volna közölni a levélből: "Mostani leveléből felolvastam Babits Mihálynak egy részt, megmutattam neki az igen szerencsésen összeállított kis statisztikát; rögtön el akarta kérni közlés végett. Szeretném tehát, ha Nagytiszteletű úr a most közölt kimutatáshoz hasonlóan készítene még szélesebb körű kimutatást (akár több faluról, akár több járásról vagy megyéről) s azt egy-két sor kíséretében elküldené" – írja Illyés, s kéri Kiss Gézát, hogy a Nyugatbeli cikkek ébresztette gondolatait, saját felfogását publikálja. Fórumul a Protestáns Szemlét ajánlja: „...hogy minél több helyen essék szó róla, minél többen értesüljenek róla. Legszerencsésebb lenne, ha a Nyugat és a Protestáns Szemle vitába bocsátkoznának... Ez a legjobb módszer az érdeklődés felköltésére." Illyés személyes találkozásra is hívja Kiss Gézát. Ez valószínűleg elmaradt, de Kiss Géza műveit, sorsát figyelhette Illyés, hiszen 1977-ben így nyilatkozott: „Kiss Géza... rám is nagy hatással volt."[48]

Nyilvánvalóan Illyés biztatásának engedve közli Kiss Géza a Protestáns Szemle 1934. januári számában cikkét az egykéről. Az Illyésnek küldött kákicsi és marócsai statisztikát ide illeszti be az év végéig kialakult helyzet szerint pontosítva az adatokat. (Illyés is beépíti majd őket a levélbeli első formában az ügyre a Nyugat áprilisi számában visszatekintő írásába.)

Mintha valóban vitaanyagot akarna szolgáltatni a Nyugatnak, az egyke okainak vizsgálatába új szempontokat visz. Grafikonjai azt bizonyítják, hogy a születések száma a rosszul, félmegoldásokkal végrehajtott jobbágyfelszabadítás óta fokozott gyorsasággal esett. Kora nagybirtok-politikája elleni felháborodásában szinte magasabb rendűnek látja a jobbágyrendszert a harmincas évek állapotánál. Következetlen abban is, hogy nem minden nagybirtokos kezéből venné ki a földet. Bár az egyke orvoslásában nem hisz, mégis leleplező eredményt remél egy kidolgozandó egyke-térképtől, a falu állapotainak alapos kivizsgálásától. Egy új orvosi gárda, a telepítés, az örökösödési törvény jelenthet még valamit s elsősorban egy földreform: „A földnek és népnek viszonyát... új alapokra kell fektetni." (Ez utóbbi hangot hallottuk már 1917-es írásából is.)

Füleppel most már karöltve igyekeznek a felpezsdült érdeklődést ébren tartani. Fülep az Új Magyarság felszólítására ír levelet a szerkesztőnek ugyancsak januárban. Kiss Géza egy februári cikkében két faluja kiürült házainak adatait közli. Amit 1927-es néprajzi tanulmányának funkcionális szemléletéről mondtunk, az itt is mutatkozik: „Néhány éve próbálgattam összegyűjteni azokból az ősi gyermekjátékokból és dalokból az összeszedhetőt, amikből a ma gyermeke alig tud már valamit." S miért nem tud? Mert nincs pajtás, nincs kivel játszani. Itt is konkrét adatokat közöl gyermekhalálról, éhezésről, egy famunkás napi eleségéről.[49] A református papság számára 1934. február 6-án tartott egyke-értekezleten is együtt dolgoznak Füleppel. Fülep csaknem kétórás, kemény hangú előadást tart, adatszerűen tárja fel a német terjeszkedést s a magyarság fogyását, megoldást követelve. Kiss Géza hozzászólása adatokkal egészíti ki a beszédet. Beszámol tervéről, hogy a Dunántúli és Dunamelléki Egyházkerület születési statisztikáját feldolgozza 100 évre visszamenőleg, s ehhez az adatok kiszolgáltatására rendeletet kér az egyházkerületek vezetőségétől.[50] Jellemző a megnövekedett életkedvre, hogy a Duna melléki adatokat néhány hónap múlva már statisztikai rendben, grafikonokkal közölheti a Protestáns Szemle.[51]

Bajcsy-Zsilinszky lapja, a Szabadság is bekapcsolódik a vitába. Hosszan idéz Kiss Géza januári tanulmányából, bírálja is. Kiss Géza is részt vesz a párbeszédben. S mivel „kiszivárgott a hír, hogy a dunántúli magyarságról újabb Illyés-cikk jelenik meg a legközelebbi Nyugat-számban"[53], a Magyarország megbízza Kodolányit egy baranyai úttal s beszámolók írásával. Kodolányi Bajcsy-Zsilinszkyt, Talpassy Tibort is magával viszi Baranyát látni. Legfőbb állomásaik Zengővárkony, Vajszló, Kákics, legtöbb adatot a három ormánsági szakértőtől, Fülep Lajostól, dr. Herbert Jánostól és Kiss Gézától szereznek. Mindhárman írnak élményeikről. Bajcsy-Zsilinszky optimizmusra és pesszimizmusra egyaránt talál okot. Kiss Géza „remek népdalokat" dúdol nekik, másrészt dermesztő adatokkal ismertetik meg őket Kiss Géza statisztikái. „Optimizmusra hangoló jelenség a pusztuló magyarság e földjén, hogy itt olyan református papokkal találkoztam, kiknek hatalmas könyvtárszobája köröskörül a mennyezetig roskadásig tömött könyvespolcokkal telve, kiknek eredeti tudományos eredményei csak azért nem hatnak Budapestig, mert művészetfilozófia, népdal, népművészet, csodálatosan gazdag tájszótár, mely világraszóló erővel hirdeti a ma-

gyar népi alkotóerő kimeríthetetlen gazdagságát s az egyke ellen való szívós és magános harc: mindez nem sokat érdekli a budapesti hivatalos hatalmasságokat."[54] Fülepről és Kiss Gézáról alkotott véleményét kapcsolja itt egybe.

Kodolányi foglalkozik legrészletesebben a látottakkal. Végigvezeti olvasóját az Ormánság több faluján. Utolsó állomásként érnek „az Ormánság szenvedélyes szerelmese és kihalásának esztendők óta szemlélője, Kiss Géza református lelkész ősi parókiájára..." Kiss Géza grafikonjainak százaira hivatkozik, s felhasználja riportjában azokat az adatokat, epizódokat, melyeket Kiss Géza mondott el nekik vagy írt meg régebbi írásaiban. Később visszatérek a riport egy nagyon érdekes részletére, a marócsai jubileumi istentisztelet leírására. Ebből látjuk, hogy Kiss Géza a népnek is fölvázolja a pusztulás adatait. Kodolányit és társait fogva tartja a jövőjét sirató és önmagát temető nép istentiszteletének hatása: „Hangzott-e el már ennél megrendítőbb jajkiáltás a magyar életben? Filmre kellett volna felvenni a kis *baranyai* falu istentiszteletét *a sírva beszélő pappal és a sírva hallgató hívekkel*..."[55] Kodolányi négy év múlva is idézi a kákicsi látogatás képeit: „Lehetetlen vissza nem emlékeznem arra a húsvétra..." Az elhagyott falu láttán „Zsilinszky nem tudta visszafojtani könnyeit. Kiss Géza kákicsi parókiájában, a halálos esti csendben olvastuk aztán a grafikonok ijesztő számait. Néztük a zuhanó vonalakat, melyek egy nemes nép pokoli hullását mutatták..."[56]

Talpassy is hivatkozik Kiss Géza adataira. Későbbi visszaemlékezései szerint a látott munkánál is jobban megfogta őket Kiss Géza egyénisége. Egy napon át hallgatták „ennek a pokolfenéki életnek a részleteit". De: „Nem azzal törődtem, amit Kiss Géza a falujáról mondott, hanem vele, aki beszélt. Apáczai Csere, Szenczi Molnár, Misztótfalusi Kiss és Kőrösi Csoma elszántságát, akaraterejét éreztem benne együtt, mert e nélkül el sem lehetett képzelni, hogy ép ésszel kibírta, aminek részese volt... Egyetlen egyszer, egyetlen napon át voltam együtt ezzel a törékeny, halk szavú férfiúval, de azóta sem tudok megrendülés nélkül gondolni rá." Talpassy Bajcsy-Zsilinszkyt így idézi: „...Kiss Géza olyan, mint Petőfi vagy Shelley a költők közül. Nincs más számára ...csak amire feltette életét... Ő van a legkétségbeejtőbb helyzetben hármuk között, ...mégis ő ébreszt szánalmat legkevésbé. Így szeretnék kötelességet teljesíteni, így szeretnék meghalni én is..."[57]

Pedig valóban törékeny ember volt. Mint írtam, 1929 januárjára jutott oda, hogy orvosai inaktívnak nyilvánították tuberkulózisát, s megnősülhetett. Már az év novemberében – első gyermekét szülő feleségével egy időben – kórházban volt, s ettől kezdve életének periodikusan ismétlődő színterei voltak a kórházak. De törékeny volt lelkileg is. Éjszakákat elrabló önmarcangolásába került, hogy egy-egy folytathatatlannak látszó pillanat után talpra álljon. Érzékeny idegrendszerét szinte lenyűgözte népe féltése. De ettől csak hangja szenvedélyessége növekedett. Attól viszont mérhetetlenül szenvedett, hogy a parasztok sem értették harcát. Ebben nem volt egyedül, hiszen Kodolányitól és Talpassytól is tudjuk, milyen drasztikusan torolták meg Fülepen az említett Bajcsy-Zsilinszky-cikk kemény hangját.[58] Bajcsy, Kodolányi, Talpassy a Szabadság 1934. április 29-i számában a nép megnyugtatását szolgáló közös nyilatkozatot kénytelenek megjelentetni Fülepet védő kijelentésekkel, békítő, helyrehozó hanggal.

Bizonyára Kiss Gézát is támadták, ha nem is ennyire fizikális értelemben. Ő maga is idézi egyik előadásában, milyen gúny érte feleségét, hogy világra hozta harmadik gyermekét ez év tavaszán. Kétségbeesése tükröződik Csikesz Sándornak írt 1934. június 12-i levelében: „...lelkileg nem bírom már ezt a nyomorult, lealjasodott lelkű népet. Különösen, amióta az egyke-kérdésben olvastak egyet-mást az én munkámról is. Azt hiszem, hogy én ezért a népért megtettem mindent, egész Ormányságot hozzáértve, amit ember megtehetett. Szolgálatomat elvégeztem, nekem itt nincs tovább... Bármilyen szolgálatot kész szívvel vállalnék hivatalszolgától föl vallástanárságig..." Ez a keserűség a megújuló támadások után később is elfogta, de mikor alkalmat kapott az elmenetelre – négyszer ajánlottak fel neki konkrét formában új és „jobb" állást, köztük egyetemi tanítást is – visszautasította. „Ki törődik ezzel a néppel, ha én is itt hagyom?" (Kiss Gézáné emlékezései).

Már ugyanebben a hónapban cikkel jelentkezik. (Fülepnek is a bántások után májusban jelent meg föntebb említett és máig alaptanulmánynak tekinthető *Nemzeti öncélúság* című írása. Kiss Géza hivatkozik is rá, és szinte kötelezővé teszi minden magyar embernek a tanulmány elolvasását.) Kiss Géza cikke polémia. Ravasz Lászlónak vezércikke jelent meg a Budapesti Hírlapban a *Lélek korszaka* címen. Ezzel vitázik Bajcsy-Zsilinszky.[59] Kiss Géza kettejük gondolatmenetéhez kapcsolódva foglalkozik a magyarság sorsával.[60] Szerinte ez a

korszak „a lélek kialvásának korszaka". „Ha megrajzolnám előttetek a magyar falu százainak lelkirajzát, megborzadnátok." A 3 millió koldus holnapjának kérdését abban a perspektívában veti föl, ha az ország „idegen impérium" alá kerülne. Történelmi példával bizonyítja, hogy az egész magyarságnak is létkérdése a földosztás, hiszen a nacionalista versengések idején az „idegen impérium" nem a magyar nincsteleneknek fog földet osztani. Magyarságféltés is ez, de elsősorban a 3 millió koldus sorsáért való rettegés: „Ha a mi lelkünk érzéketlen halott annak a 3 millió koldusnak a meglátására, ha mi egyszer lekerülünk a cselekvés színpadáról, – hiszen az a 3 millió magyar koldus éhen fog akkor halni. Ha mi nem törődünk velük, fognak *akkor* törődni velük?" A 3 millió meglevő koldus mellé fölsorakoztatja a rendszer nem élő vagy nem itt élő áldozatait: a tüdővészben, a gyermekhalandóság miatt elpusztultakat, a kivándoroltakat. Követeli a történelmi szemléletet, s különösen történelmünknek azokra a szakaszaira hívja föl a figyelmet, amikor az osztrák elnyomó politika legerősebben érvényesült. Cikkének ezeket a gondolatokat kifejtő részleteit a Szabadság is közli.

Az Illyés biztatására januárban írt cikkét most egy jóval élesebb hangú, alaposabb tanulmány követi. A Szabadság három év múlva is fölháborodottan emlegeti, hogy semmi hatása nem lett annak a memorandumnak, melyet 1934 júniusában a református teológia egyke-ankétjának eredményeképpen terjesztettek a kormány elé.[61] Ezen az ankéton hangzott el Kiss Gézának egy előadása; hangjának élességére jellemző az ankét után lefolyt párbeszéd Kiss Géza s néhány részt vevő fiatalember között: „Nagytiszteleletű úr tudja-e, hogy azokért, amiket mondott, börtön jár?" „Tudom." „De mi is ott leszünk Nagytiszteletű úr mellett." (Kiss Gézáné emlékezései.)

Előadásának szövegét alakította át s jelentette meg a Protestáns Szemle júliusi számában. Az előadás stílusa szubjektívebb (pl. nagyon melegen beszél Fülep Lajosról, hivatkozik Illyésre), bizonyos vonatkozásban részletezőbb, de a cikk sem bátortalanabb, holott – mint idézi – egy „előkelő napilap" „hazugságon felépülő s elsöprésre ítélt agrárdemagógiá"-nak, egy másik hang „majdnem hazaárulás"-nak nevezte fellépésüket. Bár van egy bizonyos szertelenség a cikkben (a folyóirat szerkesztője már akkor megjegyezte, hogy a szociográfiai tanulmány megszokott hangja helyett inkább „lázas jajkiáltást" kap az olvasó), s bizonyos részletei is torzak a mi fülünk számára, mégis két szempontból is jellemző írás: a valóságfeltárásban is s írója erkölcsi ar-

culatának képviseletében is. Kezében vannak már a Dunamelléki Egyházkerület adatai. Az előadás szerint: „Amióta azt a statisztikát megláttam, nagyon sok álmatlan órám volt." A cikk szerint: „...sok ponton, ha nem is másképpen gondolkozom, de más oldalait is látom a kérdésnek." Gondolatmenete azt bizonyítja, hogy nem lehet kiragadni az egyke-kérdést a nép életének a komplexumából. Bár a születési statisztika adatait is részletezi, de ugyanakkor követeli a birtokviszonyok pontos, hamisítatlan felmérését. Ő maga máris adatokat hoz bizonyos területekről a nagybirtok arányát illetően. És adatokat hoz a nép magárahagyatottságáról, egészségügyi téren való elesettségéről, erkölcsi arculatáról. Világosan látja, hogy már közfelfogás az egykézés, mégis szerinte a megoldást a gazdasági gyökereknél kell kezdeni: „...ismét ki kell ábrándítanom sok farizeusát ennek a beteg magyar közéletnek, akik lelki úton képzelik tökéletesen tudatlanul ennek a kérdésnek megoldását..."

Ha az év vitáit olvassuk, érdekes látni, mennyire meghatározza az írók szemléletét, hogy mennyire vannak közel a nép életéhez. Németh László pl. *Pusztulás* c. 1934-es írásában ezt írja: „A magyar földbirtokelosztás természetesen irtózatos; de az egykének nem ez az oka, hanem mi, akik nem tudtunk a renyheségnél nagyobb ideált adni a népnek. Bennünket utánzott a nép."[62] Bizonyára ez is egyik igazsága a kérdéskomplexumnak. Kiss Géza is látja a Németh László által emlegetett „szervezett köd"-öt. Látja a nép iránti közönyt, s felháborodik a „jégcsapoktól zörgő, csak a mát látó nemtörődömség"-en, „a tudományos, hazafias, politikai s nem tudom, miféle mezbe, csak a valóság mezébe nem öltözött délibábkergetés"-en. „A jerikói leütött ember sebei körül a rabló késénél és botja zuhanásánál nagyobb átok volt – *a pap, aki elkerülte"* – mondja a maga bibliás stílusában. De ahogy összetettségében elemezte a helyzetet, a megoldást is csak a követelések teljesítésének egységében látja: az örökösödési törvény, a telepítés is csak „nagyarányú, megfelelő birtokreform"-mal, szociális (gyermek- és anyavédelmi) és kulturális intézkedésekkel együtt ér valamit. Egy későbbi gondolatom kedvéért hadd idézzek még a befejező sorokból: „Mint Julián barát valamikor, úgy jövök hozzátok. Julián hangja belehalt az éjszakába. Jaj nekünk, ha a mi hangunk is odavész."

S egy júliusi cikkéből: „...tetemre hívok mindenkit, akik ennek a törékeny, nyomorult tollnak évekre visszanyúló jajgatásait semmibe vették,... akik ma, amikor országos kérdéssé jajgattuk... egy lépéssel nem tudták előbbre vinni ennek a sebnek gyógyulását..."[63]

Mások is a felelős szervek süketségéről beszélnek. Talpassy összszegezi a néhány hónapig tartó sajtókampány „eredményeit": néhány politikusi felszólalás, egy semmire se kötelező, vérszegény kormányzói nyilatkozat, magának az irodalmi harcnak pedig tudatos visszaszorítása.[64]

Kodolányi még szeptemberben újra leutazik Vajszlóra. Méltatlankodva beszél arról, hogyan vész kárba a három baranyai kutató munkájának szinte minden eredménye a közvélemény, a sajtó közönyétől. Kiss Géza megjelenő tájszótárát csak egy-két tudós veszi észre, népdalai, statisztikái a kis parókia évszázados falai között hevernek észrevétlenül.[65]

Hogy mégsem volt hiábavaló a riasztás, arról Illyés egy 1934 decemberi jegyzete beszél: „A baranyai tapasztalat csak az első lecke, a bevezetés a magyarság teljes megismeréséhez."[66] S négy év múlva, a *Magyarok* bevezetőjében úgy beszél baranyai útinaplójáról, mint amely „majdnem országos mozgalmat indított. E mozgalom idején kezdett összetoborzódni az a fiatal írói gárda, amely tüzetesebb kutatásai során az ország csaknem minden régi s új kérdését felvetette, megoldást sürgetett, üldöztetést vállalt".[67]

A baranyai kutatók szemléletét továbbra is Fülep szavai jellemzik: „...hallgatni csak ott szabad, ahol a fölismert bajon a segítés munkájához látnak. Nincs más választás: hallgatni és tenni, vagy kiáltani, amíg nem tesznek."[68] Számukra egyelőre a kiáltás lehetősége maradt. Így talán érthető, miért tartottam szükségesnek, hogy ahol ő csaknem 20 éve hangoztatott gondolatokat is ismétel, én se féljek az ismétléstől. Két dolgot szerettem volna ezzel érzékeltetni: azt a keménységet, ahogy Kiss Géza vállalta az „egy ügyű" ember szerepét, s a közéletnek azt a mérhetetlen közönyét, amely szükségessé is tette, hogy ezzel az „egy ügy"-gyel kapcsolatban újra és újra csendháborítás történjék. Kiss Gézának még az elkövetkező két évben jelennek meg kimondottan társadalombíráló cikkei, hogy azután átadják helyüket a néprajzi publikációnak és munkának, illetve a meg-megjelenő egyházi beszédek közvetett vagy közvetlen utalásainak.

Egyik írásában a gyermeknevelés megkönnyítéséért szól. „Még ma" országos reformot követel. Balmazújvárosi példákat is említ a szegénység állapotára, valószínűleg figyelt Veres Péter munkájára is.[69]

„Vess rám egy-két kapa földet..." Ez a címe következő cikkének. „Talán megérdemlem tőled" – ez a folytatása a címben idézett versi-

kének. Temetési szokásról beszél a 150 haza „ebrudalt" nyírségi család kapcsán. „Nem azért, hogy mi is temetni akartuk a halottakat, hanem azért...: tudja meg az a halott, hogy mi siratjuk." Nincstelen földmunkásokról van szó. Úgy hallották, hogy Dél-Baranya községei elnéptelenedtek, s hogy ott földhöz, házhoz, munkához lehet jutni. A hírre közel háromszázan utolsó értékeiket tették pénzzé, hogy vasúti jegyet válthassanak Baranyáig. Egy részük az út felét gyalog, hófúvásban tette meg, s eljutott Pécsig. Más részüket már előbb „csendőrrajok" fogadták s mindnyájukat visszatoloncolták szülőföldjükre.[70] Ennek a nekiindulásnak reális alapja az volt, hogy a pécsi diákok telepítési akciója révén 16 nyírségi család helyet kapott már Baranyában. Az ő boldog leveleik nyomán indult meg a „baranya-vándorlás".[71] Ez a szerencsétlen megmozdulás olyan rosszindulatú sajtókampányt indít el, hogy a pécsi fiatalok telepítési munkája megakad, s egyelőre meg kell elégedniük annyival, hogy előadás-sorozat segítségével ismerkedjenek meg megyéjük népének életével. Előadóul Kiss Gézát is meghívták. Az ellenséges sajtóhangokkal száll szembe említett cikkében. Úgy állítja a támadók elé Fülep Lajost, Féja Gézát és másokat, mint akik nem csupán csöndháborítói voltak a magyar életnek, hanem szakszerű, tudományos munkával ők leplezték le a valóság reális képeit a közvélemény előtt. Türelmetlenül tagadja a tulajdonjog szentségét. Nem lehet már az ország ügyét lassú evolúcióra hagyni. Ha azonnal nem történik valami, öt éven belül összeroppanhat a nemzet. Bár következtetésének alapgondolata egy „lelki revolúció" szükségessége, jellemzők a következő szavak: „...mi, református keresztyének soha nem fogunk jelszavak gyári márkái mögé bújni, de ezzel a lélekkel szívünkben politikai jelszavakként elcsepült jeligék valóságos és komoly jelentését se félünk vállalni." A sürgetés szava ez: „...nincs ezen az úton egy lépés se tovább. Ezen az úton csak temetni fogunk, amíg végre magunkat is eltemetjük..."[72]

Nem hisz már a felülről jöhető reformokban. *A magyar föld problémája* című, legradikálisabb hangú írása már nem „kipusztuló, hanem tudatosan és gonoszul sírba kényszerített" népről beszél. A nagybirtok vétkeit az előretörő imperializmus s egy újabb világháború fenyegetése árnyékában elemzi. Pontos statisztikát közöl az 1923-as földreform utáni állapotokról. Az Ormánság területén 49,41% a nagybirtok az 50,59% kisbirtokkal szemben. De az Ormánság területén túlról is hoz adatokat: pontosan kiszámítja, miből él K. község (kéziratos glosszája

szerint Kapuvár) 2–3 átlagos hold birtokú parasztja. Keményen bírálja a hitbizományi és telepítési kormányjavaslatokat. A falu parasztjaival számította ki, hogy a kormányjavaslat szerint éppen a rászorulók nem jutnának földhöz. Tényekkel bizonyítja, hogy az igazságtalan adópolitika mennyivel nagyobb terhet ró a kisbirtokosra a nagybirtokosnál. A nagybirtok helyére falut kellene telepíteni. „De a jogi paragrafusok tömege minden utat elzár azzal, hogy a hitbizomány jelenlegi ura élete fogytáig birtokban marad. Isten éltesse Baranya hitbizományi urait az emberi kor végső határáig, de az én Ormányságom népe akkorra már túl lesz a segítés minden határán, mert egyszerűen – nem lesz." Míg néhány évvel ezelőtt kivételt tett volna nagybirtokos és nagybirtokos között, most ezt a kivételt már nem találjuk. A gazdasági megoldások mellett egy „lelke mélyéig átalakult új embernemzedéket" is keres.[73] (A támadásról Draskovich gróf is tudott. Intézője a sellyei állomáson barátja felé lobogtatta a cikket: „Bolond ember ez a Kiss Géza. Gazdaggá tenné a gróf, csak hallgatna." – Kiss Gézáné emlékezése.)

Mindjárt e mellett az írás mellett egy pusztai temetésről ad lírai riportot: „Két rozoga széken még rozogább, néhány szál deszkából összeábdált koporsó: Farkas Dániel 83 éves." S míg fölidézi a nincstelen Dániel sorsát, s nézi a fekete menetet, a „sírja szélén is vakon tántorgó" magyarság koporsójának látomása jelenik meg előtte, a magyarságé, „amelynek talán egyetlen ép része még a Dánielek soha nevetni nem tudó, szikár, bronzarcú népe. *Akiknek itt egy arasz födjük nincs.*"[74]

A temetéseket idéző cikkek után még – *Quo usque tandem?*– Cicero Catilinához intézett beszédére célozva szegezi a kérdést az egyházvezetésnek: meddig él még vissza a kis falusi gyülekezetek türelmével. „...százszor belekiáltottunk már süket fülekbe !"[75] S ezzel – ezen a vonalon – el is hallgat.

Két ok miatt foglalkoztam ennyire részletesen újságcikkeivel, szociográfiai írásaival. Egyrészt, mert ezekhez az írásokhoz alig lehet már hozzájutni. Másrészt bennük annak a korszaknak a képét láthatjuk, amikor Kiss Géza magános küzdelme társakat s némi visszhangot is kapott, s belekerült egy országos küzdelem áramába.

Amíg a fasizmus eluralkodása s a kitörő világháború ténylegesen is lehetetlenné teszi a nyílt színen való harcot, még megkeresi a maga fórumait: ahogy lehet.

Évek óta hangoztatja, hogy a statisztikák adatai csak akkor támadnak életre, ha a felelős emberek közelébe mernek menni az életnek, s

személyes tapasztalatként veszik szemügyre a valóságot. Az „intelligencia" – amelynek felelősségére annyiszor apellált – falura hívása jegyében rendezi meg a 100 éves kákicsi templom ünnepét, itt elhangzó előadása nyomtatásban is olvasható. A jelen romlása gyökereinek keresése történelmi kutatásokra indítja: a vármegyei levéltárat járja Baranya múltjának adataiért. Beszédét – az alkalom jellegének megfelelően – faluja múltjával kezdi. Egy másik ormánsági faluval együtt Kákicsról van a legrégibb írásos emlékezés: 1102-ből, így lehetősége van évszázadok történelmét áttekinteni, az egész Ormánságot vizsgálva. Mintegy az előző írásaiban is többször veszélyként jelzett, „nyugatról" jövő imperializmus németesítő politikájának előzményeként beszél keserűen a Rákóczi-szabadságharcot megtorló időkről, Mária Terézia telepítési politikájáról: „Mária Terézia egy leiratát őrzi a pécsi városi levéltár, amelyben elrendeli, hogy Pécs városa köteles minden svábnak ingyentelket adni, bosnyáknak 100 dénárért, magyarnak 200 dénárért. Kétségtelen, hogy a későbbi irtózatos magyarsorvadás tünetei ezekbe az intézkedésekbe eresztik első gyökereiket." „...21 éve sírok és kiáltok fölfelé, kiáltok lefelé" – mondja, s egy „egyetemes, nagy lelki megújulás" szükségét hirdeti. [76]

Ez a beszéde lesz a magja a következő évben megjelenő *Ormányság* nagy történelmi-szociográfiai fejezetének, de abban jóval gazdagabb történelmi adatanyagot és lényeges szemléleti előrelépést látunk majd.

Újságcikkei néprajzi utalásaiból s ugyanezekben az 1931-től szaporodó szemléltető tájszavakból is látható volt, hogy a közéleti harc mellett néprajzi munkáját is folytatja. E munkálkodásnak tényleges eredményei is születnek. 1927-es Protestáns Szemle-beli néprajzi tanulmányára tudományos körökben is felfigyelnek, a Néprajzi Társaság már ebben az évben tagjául választja. A tanulmányból kimaradt részleteredményeit is szívesen rendelkezésére bocsátja azoknak, akik megfordulnak nála. Így jár nála 1930 novemberében népzenei gyűjtése során Lajtha László, és fonográfra veszi Kiss Géza – későbbi könyvében is szereplő – 1926-os és 1930-as gyűjtésének dallamait. Jelentésében említi, hogy Kákicson „... igen eredményes munkát végezhettünk", de elfelejti megmagyarázni, minek köszönhető az eredményesség.[77] Mészöly Gedeon az Ormányság szó finnugor eredetével foglalkozva hivatkozik Kiss Gézának, az Ormánság „leghivatottabb" tanulmányozójának 1927-es leírására s a tőle azóta is kapott adatokra.[78] (Ez

az etimológia szolgáltatta egyik alapját Mészöly és Kodolányi későbbi igen éles hangú vitájának; Nép és Nyelv, Magyar Nyelvőr, Magyar Élet.)

Ugyanebben az évben Kiss Géza előadást tart a Néprajzi Társaságban az ormánsági népviseletről, tanulmánya meg is jelenik.[79] Az *ormánysági néphit köréből* címmel is közöl tanulmányt 1932-ben.[80] 1934-ben Mészöly folytatásokban jelenteti meg a Szegedi Füzetekben Kiss Géza tájszógyűjteményét.[81] Közben nyelvtudományi tanulmányokat is folytat, s ehhez segítséget keresve barátkozik meg Csűry Bálint debreceni professzorral.[82]

Objektív oka is van hát annak, hogy 1936 márciusától közéleti vonatkozású cikkei megszűnnek: tető alá kell hoznia készülő könyvét. Elsősorban Fülep Lajos biztatja arra, hogy eddigi tanulmányainak anyagát s jelenleg is folyó kutatásainak eredményeit foglalja egységbe egy néprajzi műben.[83]

Míg műve készül, valóságos népvándorlás célpontja a kákicsi parókia. Ez az időszak a falukutató munka fénykora. Egyetemi fiatalok, néprajztudósok, zenészek, írók jutnak el Kiss Gézához (Farkas Ferenc, Veress Sándor, Vaszy Viktor, Ortutay Gyula, Gunda Béla stb.). A népi irodalom 1935–38-as szakaszának legradikálisabb hangú képviselői közül Féja Géza és Kovács Imre látogatja meg. Féja később így emlékezik: „Kákicson voltam nála néhányszor. Egyszerűen élt... Nemcsak beszélt, hanem bizonyított is. Odahívott embereket, akik őszintén elmondtak nekem mindent az egykéről. Nagy szellemi becsületesség jellemezte Kiss Gézát."[84]

Kovács Imre Gunda Bélával, a fiatal néprajzkutatóval s egy munkaközösség több tagjával együtt készít szociográfiát egy „elsüllyedt faluról", az ormánsági Kemséről.[85] Az Ormánságban s főleg Kiss Gézánál szerzett anyaga kiáltóan jelenik meg *Néma forradalom* című művében. A könyvet, amely egy-két hónap alatt két kiadást is megért, elkobozzák, íróját perbe fogják, majd három havi fogházra, három évi hivatalvesztésre és politikai jogvesztésre ítélik. (Féja Géza pere is ez év áprilisában folyt le.)

Perének főtárgyalásán Kovács Imre hivatkozik Kiss Gézánál szerzett tapasztalataira is.[86] Lássunk a főtárgyalás szövegéből néhány sort: „Találkoztam olyan református papokkal, akik már beleőrültek ennek a szörnyű tragédiának figyelésébe. Hivatkozom Kiss Géza kákicsi lelkészre, aki 25 éve viaskodik az egykével és 25 év alatt nem tudta elér-

ni, hogy legalább egy gyermekkel több született volna. "... „És én sem tettem mást, mint megírtam azt, amit láttam és hallottam. Kiss Géza Kákics határában gyűjti a növényeket és virágokat, kijár a rétekre, földekre, elmegy az erdőkbe. Aztán felkeresi a házakat és szedi össze az etnográfiai vonatkozású tárgyakat. Azokat kirakja a parókián egy nagy asztalra és esténként behívja a falu öregjeit, hogy mondják meg, mi egyes tárgyak és növények ormánysági neve. Ezt azért teszi, hogy megmentse ennek a népnek a nyelvét, kultúráját az utókor számára. Tanú akar lenni, hogy milyen értékes népet ítéltek itt halálra. És ahogy ő mondja: készíti egy nép testamentumát..." „Elnök: Ha testamentumot készít, készítheti a sajátját, de ha a nemzetet tünteti fel úgy, hogy annak testamentumot kell készíteni, akkor kiteszi magát annak, hogy a kir. ügyészség ellene is vádiratot fog készíteni. Vádlott: Azt nem szabad megtenni, mert Kiss Géza jó magyar ember és nagy szolgálatot tesz a nemzetnek. Ő sem tudja tétlenül nézni a magyarság pusztulását, hiszen amióta itt van, 100 lélekkel fogyott a község lakossága, de legalább megmenti a legtörzsökösebb magyarságnak a kultúráját. Mit is tehetne mást? De bátorkodom hivatkozni egy másik papra is: Fülep Lajos zengővárkonyi lelkészre. Ő valamikor a legnagyobb harcosa volt az egyke elleni küzdelemnek, de látta annak reménytelenségét és most hallgat. És ez szörnyű..." A védőügyvéd, a nagyon tájékozott, felelős hangú Sulyok Rezső kéri mások között Kiss Géza és Fülep Lajos tanúul való kihallgatását, de a Törvényszék a kérést elutasítja. Kiss Géza tud a perekről, tud a fenyegetésről. De ez sem hallgattatja el. 1937. október 27-én folyik a tárgyalás, s a Szabadság novemberben már részletesen beszámol előadásáról, melyet az Ormánság népéről tartott Budapesten a Református Férfiak Társaságában.[87]

Ezekben a napokban jön ki a nyomdából *Ormányság* című monográfiája. S ha egyéb természetű írásait is át- meg átszövik néprajzi vonatkozású megjegyzései, ezt a művet meg szemléletében, részben módszerében is meghatározza a paraszti jövő féltése, az a tudat, hogy valóban „testamentumot" készít. „Ez a könyv nagy lelki gyötrődésekből született. Évtizedek óta figyelem népem mindinkább gyorsuló ütemben halálba rohanását... Ennek a könyvnek első, bár nem egyetlen föladata tehát ezen a földdarabon a pusztuló magyar élet kincseinek összegyűjtése, újra-megragyogtatása és megmentése az elkallódástól" – írja a könyv előszavában. S itt ad magyarázatot az „irodalmias" formára is. Mivel célja rámutatni a pusztulásra, „ha talán ebben a ti-

zenkettedik órában visszhangot verhetnék", ezért nem szánhatta művét egy szűk tudományos világnak, hanem minél szélesebb körben érthetővé és érdeklődést fölkeltővé akarta formálni. Ugyanakkor minden adata hiteles, anyagát a való életből vette „a legalaposabb és sokszoros utánajárással".

A könyv igen nagy területét tekinti át a részben még élő, részben az öregek elbeszéléseiből rekonstruált paraszti valóságnak. Megismerjük belőle az Ormánság földjét, a nép hajdani „szállásait", lakóhelyeit – berendezésükkel. Módszere ismerős 1927-es írásából: a leírások magukat a mindennapokat támasztják életre. A tárgyaknak is életük van, az emberi cselekvések is tárgyakhoz kötődnek. Az *Ősfoglalkozások* című fejezetek bemutatják a mező, láp, erdő, vizek világát, a szövést-fonást-kivarrást. *Az erdő* című fejezetbe pl. belefférnek a favágáson kívül a szállítás és szállítóeszközök, fafeldolgozás, a fából készített munkaeszközök, a fafajták, a fából készült népművészeti tárgyak, a cserjefajták, az erdő nyújtotta élelmek, így a vad, tehát a vadfogások módja is, majd a disznónevelés erdei változata, a makkoltatás, sőt a betyárélet is. A korabeli kritika kiemeli a népviseletekről szóló rész fontosságát, hiszen a viselet darabjai alig voltak már találhatók. A születési-szülési, lakodalmi, temetési szokások jellemrajzot is adnak, s az utóbbi részletben a korabeli baranyai gyűjtésben ritkaságszámba mennek a hiteles siratók. (Berze Nagy János a Baranyai Magyar Néphagyományok bevezetőjében ezt írja: „Valódi *siratóénekeket* nem sikerült találnom... A nép fia a valóban elhangzott siratást a világért sem mondaná el, mert úgy véli, hogy azzal a sirató személyét legszentebb érzéseiben bántaná meg.") A babonák, regölők, részben a gyermekjátékok a művelődéstörténet ősibb rétegeiből mentenek meg adatokat. A táncok fejezete a táncfajták legtipikusabb változatait adja. *Néphumor* címen a korabeli falu életképeit kapjuk. Inkább az irodalmár szólal meg a népköltészetet elemző részben. Értékesek a ritmikára vonatkozó megfigyelései is, de a népzenekutatásnak fontosabb a függelékként közölt, egy nagyobb gyűjteményből válogatott 63 dal, köztük több régi stílusú dallam. Kodály Zoltán a Mögütik a dobot város közepibe kezdetű dalt pl. a magyar népdalkincs egyik legcsodálatosabb gyöngyszemének nevezte.[88] A dalok lejegyzésének pontosságát abszolút hallása (Fülep szóbeli közlése) és hegedűtudása biztosította. (Dalgyűjtő módszerének legfontosabb változata az volt, hogy otthonába meghívta a legjobb forrásokat, beszélgetéssel, pogácsával, borral megoldotta a

nyelvüket, a dalokat azonnal kottázta, hegedűn visszajátszotta, így maguk a dalosok ellenőrizték a hitelességet.) A legjellemzőbb darabok kiválogatása és szakszerű leírása Farkas Ferencnek és Veress Sándornak köszönhető.

Feltétlenül beszélnünk kell a tájnyelvi vonatkozásokról. Az előszó szerint több mint 1500 tájszó van a könyvben. Ezt részben a nagyon értékes *Tájnyelv* fejezet tömöríti, ebben a betűrendes gyűjteményt az ormánsági beszédet jellemző rövid nyelvészeti elemzés előzi meg. De a néprajzi leírások is tele vannak tájnyelvi elemekkel. Ő tudatosan, atmoszférateremtő céllal választotta ezt az utat, bár módszere megkérdőjelezhető. Azért viszont a mai, szövegközpontú nyelvészet hálás lehet, hogy könyve sok helyén teljes népi monológokat, összefüggő elbeszéléseket találhat, s így módja lehet az ormánsági népi szövegstruktúrák tanulmányozására. (Ezek értékét már akkor meglátta Mészöly Gedeon, aki 1944-es levelében „valami balladaszerű, tömör, drámai előadást, elbeszélést" kér. „Mint az őz-lövés."[89] S mint látni fogjuk, Móricznak is fontosak voltak ezek a szövegek.)

S még néhány szót arról a hangról, ami miatt többen romantikusnak tartják a művet. Bajcsy-Zsilinszky 1934-es ormánsági írása szerint ez a vidék pesszimizmusra ad okot pusztulásával, optimizmusra csodálatos kultúrtermékeivel. Ezt a kettősséget látjuk Kiss Gézában is. A halál erősödő víziója nyűgözi le, de néprajzi munkájában minden új adatnak szinte játékosan örülő, fiatalosan lelkes kutató.

Szándékait és arcát is úgy adja hitelesen a könyv, hogy a szeretettől beragyogott néprajzi részek után a *Múlt és jelen* című fejezet egy kemény statisztikákra, grafikonokra, pontos számadatokra épített történeti hitelességű szociográfiában a nép múltjának és mai sorsának sötét perspektíváit vázolja föl. A szikáran, prózaian sorjázó számok felháborítóbban beszélnek az állapotokról, mint amikor a külső hatalmak közeli támadásától s az idegen terjeszkedéstől féltve a népet az író stílusa pátoszba csap át. Gondolatmenetével sem érthetünk mindenben egyet, ha az akkori történelmi pillanat indokolja is perspektívájának módosulását. Követelményei itt kevésbé radikálisak, mint egy-két megelőző cikkében. Új szempont viszont, hogy magában a népben kell felkelteni a hitet önmaga és jövője iránt. Mert a nép akarása, újra kezdeni tudó küzdőkészsége nélkül nem lehet megmenteni a népet. (Ezt a talpra állást előadásokban is követeli a néptől, főleg a fiataloktól.)

A művet egyetemi professzorok, írók, újságírók ismertették, s Kiss Géza hamarosan személyes reagálásokat is tapasztalhatott. Elsőként Áprily Lajos 1937. december 24-i levelének meleg soraiban, melyek szerint a költő „régen nem tapasztalt izgalommal" olvassa a könyvet: „Irigylem érte, mert ennél szebbet alig lehet megvalósítani. Megmaradni a gyökereknél, megismerni őket maradéktalanul és megírni az életüket."

Közelebbi és fájdalmasabb reagálást jelentett népe meg nem értése. A művet falubeli adatszolgáltatóinak karácsonyi ajándékul adta, s vele inkább felháborodást, mint örömet okozott. Szemtanúja voltam annak a jelenetnek, mikor Kiss Gézának a vasárnapi beszédre készülő szombat esti csendjébe szinte betört egy indulatos ember. Kiabálva vonta felelősségre Kiss Gézát azért, mert ország-világ elé vitte az ő felesége halálakor elhangzott siratót. (Deres Zsófinak, a fiatalasszony édesanyjának a siratója. *Ormánság,* 122.) Egy ősi büntetési móddal fenyegették meg, a „kihordással", ugyanis századokkal ezelőtt szokás volt a falusi egyházi életben, hogy ha nem voltak megelégedve a pappal, családostul, bútorostul kocsira rakták, valahol a falun kívül letették: menjen Isten hírével. Felejthetetlen az az önuralom és szelídség, amellyel a szombat esti látogatót lecsendesítette.

Elképzelhető lelkiállapota, amelyben Móricz találta január elsején. Ugyanis az írói világból talán igazán Móricz volt az első, aki – mondhatjuk – lázba jött a könyvtől. Ahogy első ormánsági riportjában írja: „...ez a könyv hozott ide, mert feltüzelt, mint a jó baranyai bor s látni kívántam azt a tájat, amely az író szerint a magyar népéletnek utolsó fészke."[90] (Ez persze nincs Kiss Géza könyvében.) A művet Móricz karácsonyi ajándékul kapta, s Kardosnénak írt levelében így számol be: „Újév reggelén, a Virág esküvőjéről egyenesen a Keleti pályaudvarra mentem s elutaztam ide az Ormánságba."[91] Öt napot töltött Kákicson Kiss Géza vendégeként. Néprajzi érdekességet, regénytémát keresett, de a várt színek helyett a falu jelenének nyers valósága verte mellbe: „Nem tudok elmenni innen, úgy tűnik fel, most találtam meg a nagy gyötrelmet, mely számomra mindennél nagyobb: azt az érzést, hogy vége a magyarságnak. S én egész életemben ebben a gondolatkörben éltem s léteztem: a magyarságomban."[92] Megrendülését jelzi, hogy hetekre ott marad a vidéken, riportsorozatban vívódik a kérdéssel. Írásai nemcsak töprengéseit, hanem lelkiállapotát is mutatják: „Keresztül mentem a legnagyobb nemzeti rémületen, a magyar faj elbukásának, megszűnésének minden fájdalmán. Másfél hónapig nem

bírtam elmozdulni a helyszínről s mint méreggel szívtam tele magam a probléma minden adalékával."[93] Még március végén is ez a mérlege: „Ebbe az évbe nem írtam többet hat cikknél. Három hónap alatt. Se regény, se darab, se mozi, csak ülök, jövök megyek s nézem, ahogy nő a fű."[94] És a végső hang: „Én eleinte fel voltam ellenük háborodva... Most már más véleményen vagyok... Sorsuk ott a végeken annyira reménytelen, hogy nem tehetnek mást, el kell múlni."[95]

Kiss Géza elvitte Móriczot több parasztcsaládhoz, otthonába is meghívta egy estére három legfőbb adatközlőjét, akik az írónak éjszakába nyúlóan beszéltek. Ezekből a tapasztalatokból született meg a kákicsiakban még ma is keserű emlékeket támasztó első riport.[96] Célja az volt, hogy elrettentő képet fessen a falu állapotáról, de elmulasztotta az ehhez a súlyos kérdéshez szükséges alaposságot és tapintatot. Kiss Géza lassan negyedszázados harcának ismeretében különösnek tűnik megállapítása, miszerint a faluról senki sem tud pontos adatot, mert a lelkész „rettegő szerelemmel rejtegeti a falu hibáit". Tény, hogy Kiss Géza a Móricz-riportra küldött terjedelmes válaszában igyekszik a Móricz által szinte karikírozott tényeket más megvilágításban is megmutatni,[97] s népét féltő hangjával igazolja is a Móricztól kifogásolt szeretetet. De keservesebb tanulsága a vitának, hogy Móricz a helyén felelősséggel megmaradó, a falusi élet nehézségeit és szegénységét népével együtt élő kutató előtt becsukta a kapukat, hiszen a falusiak őt is okolták Móricz riportjáért. Móricz rövid helyrehozó nyilatkozata, amely azt hangsúlyozza, hogy céljuk azonos, csak módszereik különböznek, már nem sokat segíthetett.[98]

A Református Élet 1938. január 22-i száma nagyon szomorúnak találja, hogy „egy nyitott szemű magyar író *most* fedezi fel azt a szörnyű nyílt sebet, amelyen át a nemzetnek a vére folyik el évtizedek óta". Móricz ugyanitt válaszol,[99] s megdöbbenésének legfőbb okát abban az élni nem akarásban, életuntságban, kilátástalanságban látja, amelyet az Ormánságban tapasztalt. „...borzalom ezekben a falukban egy órát eltölteni is..." – írja. Hogy személyesen is bántotta a meggondolatlan hang, Fülepnek írt leveléből látszik. Attól tart, riportja következményeképpen megvonják Kiss Gézától a könyv nyomdai adósságának enyhítésére ígért megyei támogatást, s szándékában van az alispánnál eljárni, az ügy érdekében. Fülepet kéri a közvetítésre, írja meg Kiss Gézának: „...én annyira értékelem az ő föllépését, hogy nem akarok elmaradni mögötte a munkában."[100]

De hogy belső ügyévé lett Móricznak az ormánsági hatás, legjobban következő éveinek írói munkássága bizonyítja. A jelenkori faluban szerzett tapasztalatait két műve hordozza. Az *Életem regénye* tele van utalásokkal a baranyai élményekre, szinte a mai faluval való találkozása szabadította fel benne a gyerekkori falu képeit. De Illyésnek írt levele szerint az *Árvácska* megírásában is része volt az egyke-kérdésnek.[101] S valószínűleg a történelmi események hatására jut el ő is arra az álláspontra, melyet Kiss Géza könyvének történelmi-szociográfiai részében láttunk: a népet csak saját életkedve, akarata mentheti meg.[102] A cselekvő nép modelljét igyekszik megrajzolni Rózsa Sándorában. E cél megvalósításához most újra kézbe veszi Kiss Géza könyvét. A Rózsa Sándor első kötetének nagyon lényeges fejezetei ihletődnek Kiss Géza könyvétől, több közülük nem más, mint a néprajzkönyv egy-egy elbeszélésének, leírásának kibontása.[103]

A Református Élet említett írása a bírálat mellett várakozását is kifejezi Móricz ormánsági útjával kapcsolatban: „Hátha abból a szenvedésből, amit átérzett és amit okozott, lesz mégis valami új indítás is?"

A sajtót mindenesetre megélénkítette Móricz ormánsági ügye. Fellépését többen bírálják. Így Kodolányi határozottan Kiss Gézát támogatta ebben a kérdésben.[104] A Szabadság is helyteleníti, hogy Móricz csak riportot s nem „elmélyedő, komoly tanulmányt" írt a nagy horderejű kérdésről.[105] Csűry Bálint professzor levélben bátorítja Kiss Gézát a vita utáni letörtségben: „...semmi okod nincs rá, hogy nyugalmadat elveszítsed. A tudománynak felbecsülhetetlen haszna van a könyvedből és meg vagyok róla győződve, hogy végre történni is fog már valami a te néped ügyében és ez a te könyvednek lesz köszönhető."[106] (Németh László groteszk drámájának, a *Pusztuló magyaroknak* több utalása szerint ő is odafigyelhetett Móricz látogatására.)

De talán ahhoz is hozzájárult az ügy, hogy elszaporodtak a Kiss Géza monográfiájáról írt ismertetések. Kovács Imre a „magyar történelem legszörnyűbb vádiratának" nevezi.[107] Szabó Dezső „el nem fakulható értékű könyv"-nek, „mozdító példá"-nak.[108] Az ekkor még Szabó Pál szerkesztésében megjelenő Kelet Népe kétszer is foglalkozik vele, másodszor Móricz útja kapcsán.[109] (Móricz szerkesztése idején is visszatér még egy írás a könyvre.[110] Érdekes, hogy ez akkor javasolja a monográfia forrásul való felhasználását egy betyártémához, mikor a főszerkesztő már túl van a felhasználáson.)

Kodolányi írja a legrészletesebb bírálatot. Ő a magyar kultúrélet legjelentősebb eseményei közé sorolja a könyv megjelenését. Kiss Gézát itt említi mesterei egyikének, s ez a kapcsolat indítja rá, hogy az alapos ismertetésbe negatív észrevételeket is fűzzön.[111]

Kodolányit ez az írói korszaka újra a népi Ormánsághoz köti. Törvényszerűséget láthatunk abban, hogy ahogy szorul vissza a cselekvés lehetősége a mindig feszültebb jelenben, úgy növekszik meg a múltat faggató művek száma. Múltszemléletű néprajzába építi bele Kiss Géza a jelenre vonatkozó megállapításait. Önéletrajzában, Rózsa Sándorában a múltban keresi a jelen gyökereit, a múltból táplálja a jelen törekvéseit Móricz. Kodolányi is történelmi trilógiában láttatja egy országos katasztrófa közeledtét, s mutatja fel a népi erő példáit.

Itt szeretnék röviden említést tenni arról, hogy Kodolányi e korszakának irodalmi munkásságában is van nyoma Kiss Gézával való kapcsolatának. A Bajcsy-Zsilinszkyvel tett 1934-es kákicsi látogatáskor bizonyára előkerült a Szegedi Füzetekben éppen megjelenő tájszógyűjteménye, mert a *Vas fiai* (1936) tanúsága szerint egész szócsokrok segítették Kodolányit a mű nyelvi légkörének megteremtésében. Az *Ormányságról* szóló könyvbírálatában újra felidézi ennek a látogatásnak emlékét, átéléssel beszél a Kiss Gézánál töltött estéről, az akkori érzésekről. „Ez az érzés lep meg, mikor Kiss Géza könyvét leteszem a kezemből." Hangja gúnyos, pesszimista felkiáltásba csap át: bizonyára ma is érintetlen marad a közvélemény. „Holott tele kellene lennie a sajtónak, visszhangoznia kellene az Országgyűlésnek. De hát Kiss Géza nem filmnagyság, nem külföldről hazatért színész, Kiss Géza csak magyar falusi lelkész, elporladt prédikátorok utóda."

Ez az érzelmi megrendülés gazdagíthatja a most formálódó *Juliánus barát* (1938) alakját Kiss Géza-vonásokkal. „Juliános fráter alakjában az íróra éppúgy ráismerhetünk , mint Csikesz Sándor vagy Kiss Géza vonásaira..." – mondja Tüskés Tibor.[112] Talpassy is benne érzi Kiss Gézát ebben a regényalakban.[113] De ugyanez év drámájában, a *Földindulásban* ténylegesen is szerepel Kiss Géza. Föltételezhető, hogy Kodolányi Kákicson találkozott egy – az egyke-törvény szabályai szerint végbement – gyermekgyilkosság történetével. A szerencsétlen anya kisebbik gyermekével Kákicson élt. (Az életfogytiglani börtönre ítélt apa Sopronkőhidáról 1941. január 1-én Kiss Gézának írt levelét ma is őrzöm.) *A Földindulás* motívumai több ponton érintkeznek a valóságos eseménnyel, de Kodolányi is a népi erőt keresi már: a

Sötétségben, első novellájában világgá kiáltott „elvégeztetett" megváltoztathatatlansága helyett a szembeszegülés lesz a dráma megoldása. A *Földindulás* alaphangját az az istentisztelet adja meg, melyet Kodolányi a marócsai kis gyülekezet évfordulós ünnepeként élt át 1934-ben. Már akkor azt mondta: „Filmre kellett volna felvenni..." Most ez az istentisztelet a dráma nyitó jelenete. Plágiumperéről írva, önmagáról harmadik személyben beszélve műve eredetiségének érvei között hangsúlyos helyet ad a marócsai beszédnek: "...a pap beszédét, amely a Földindulás megnyitó jelenete, jóbarátja, Kiss Géza ref. lelkész mondotta el lényegében úgy, ahogy a darabban elhangzik, a kicsiny, kivesző marócsai gyülekezetben..."[114]

Kiss Géza és Järventaus Arvi finn író. (1938)

Kiss Gézának még egy új kapcsolatát szeretném említeni ebből az évből, jelezve, milyen mozgalmas tíz év jutott tetőfokára, hogy hamarosan csendes munkálkodásnak adja át helyét.

Szász Leventének a finn irodalomról szóló könyve szerint Järventaus, a finnek magyarbarát írója Kodolányi közvetítésével került Kiss Gézához.[115] Ezt az adatot ki kell igazítanom. Igaz, hogy Ko-

dolányi igen jó barátságban volt Järventausszal, 1936-tól ismerték egymást, de Järventaus ormánsági útitervéről Kodolányi is egy Järventaus-levélből értesül.[116] Järventaus 1937 őszén jön Magyarországra, magyar útirajz írására készül, ezért be akarja járni az egész országot. Kísérője és tolmácsa Móricz Zsigmond sógorának a lánya, Holics Imola. Egyik fontos állomása Debrecen, ahol többek között Csűry Bálinttal van kapcsolata.

Csűry és Kiss Géza között 1936-os első, szakmai hangú levélváltásuk óta személyes barátság alakult ki. 1938. január végén a finnugor nyelvészet kérdéseiről leveleznek, Kiss Gézának finn nyelvtanra lenne szüksége nyelvészeti tanulmányaihoz. E levelezés közben érkezik Järventaus Debrecenbe. Csűry február eleji levele – szakmai tanácsadások után – rátér Järventaus látogatására: „Rólad sokat beszéltünk neki, megmutattam neki a könyvedet. Nagyon szeretne Veled megismerkedni s e célból Pécsről, ahová e hó 15-ike körül utazik, Kákicsra is ellátogatna Hozzád."[117]

Järventaus február 19-től 21-ig van Kákicson Holics Imolával. Egy év múlva megjelenő útirajzának egy fejezetét a Kiss Gézánál töltött két nap emlékének szánja.[118] Mire a könyv megjelenik, Kiss Géza már jól olvas finnül. Järventaus több finn nyelvű regényét elolvassa, Järventaus egyik versét, az útikönyv Kákics című fejezetét le is fordítja. E fordítás érzékelteti a látogatás hangulatát. Levelezésük Järventaus egy év múlva bekövetkező haláláig tart. Kodolányi említett, Järventausról szóló írása megérteti vonzalmukat: jellemüknek voltak hasonló vonásai. Bár Järventaus ma Finnországban nem „divatos", de Kai Laitinën, az egyik legjobb mai finn irodalomtörténész szerint „lappföldi néprajzi könyvei nagyon értékesek".[119]

Debrecenben másképpen is figyelnek Kiss Gézára. A debreceni egyetem felszólítja, nyújtsa be művét doktori disszertációként. A szakbírálat a könyvet „az utóbbi évek legnagyobb hatású irodalmi alkotásai közé" sorolja. Egyénisége idegenkedik ugyan a doktori címtől, s inkább az unszolásnak enged, az utóbbi hónapok zaklatott élete is megviselte, mégis régi szenvedélyének élhet, amikor – Csikesznek írt április 8-i levele szerint: „Félig vakon és majdnem állandó fejfájással" – újra áttanulmányozza a nyelvészeti, irodalmi, történelmi szakirodalmat. 1938. május 21-én avatják bölcsészeti doktorrá.

A debreceni fiatalok is meghívják előadást tartani az Ormánságról. Az előadásban még egyszer elhangzik az a gondolat, hogy az ifjúságnak kell kikényszerítenie a szükséges intézkedéseket, sőt megalkotnia

egy nagy átalakítás tervezetét. Egy a miniszterelnöknek szánt memorandum elkészítéséhez néhány pontot ajánl is, ezek nagyrészt az eddig is hangoztatott követelmények világos indoklással.

Többen szívesen emlékeznek még nagy hatású előadására és népdal-bemutatójára, melyet ugyanez év nyarán egy szárszói ifjúsági konferencián tartott. Érdekes epizód, hogy innen táviratozzák haza: József Ferenc főherceg óhajtja meglátogatni Kákicson.

Kiss Géza az Országos Református Lelkészegyesület konferenciáján, Debrecenben 1938. augusztus 24-én tartott előadásában a legkisebb megalkuvást sem engedi sem önmagának, sem hallgatóinak.[120] Hangjának fokozott szigorát az is magyarázza, hogy lelkésztársai felelősségére apellál. A mi „mindentől elkésett nagy magyar problémáink" elemzésekor együtt említi a feudális kiváltságokat, a bankokráciát s az idegen hatalom okozta veszélyt, közeledni látja azt az időt, amikor „az elerőtlenült tetemre idegen hatalom teszi már vastalpát". Követelménye önjellemzés is. Az egyik irányban: „Sokszor olyan eves a seb, hogy csak a kés segít. Gyűlölet szikrázik felém. De viszem a kést és gyógyítok." A másik irányban: „...bátor kiállás egyenként és összesen a nemzet egyeteme elé olyan kérdésekben, amiknek megoldása vagy megnemoldása századokra vagy talán örökre eldönti ennek a nemzetnek sorsát." Az előadás végső mondatai a Jónás könyvének azokat a gondolatait előlegezik, melyek az Úr szavaiban fogalmazódnak meg Babits költeményében: „Ki tudja, ahol én csak sötétet és halált látok, Ő nem életet és jövendőt lát-e még mindig? S amit én elgondolni se tudok, Ő nem világosan látja-e már az eszközöket is, amik és akik útján meg akarja valósítani azt az életet és jövendőt?"

Ezt a beszédet egy nagyon mozgalmas korszak lezárójának tekinthetjük. Néhány – szűkebb körben elmondott – előadáson s egy szociálpolitikai konferencián való részvételen túl[121] további magatartását inkább a visszahúzódás, a tudománnyal való körülbástyázódás jellemzi. Oka ennek elsősorban a kialakuló politikai helyzet. De vannak az elcsöndesedésnek szubjektív okai is. Egyrészt rohamosan romló egészségi állapota: 1939-től szinte minden évben hónapokat tölt kórházban. Másrészt kedélyvilága: a háborús fejlemények egyre erősítik benne a reménytelenséget, úgy látja, félelmetes jóslatai a magyarságot elnyelő külső hatalomról mind beteljesülnek.

Fogyó erejével is megkeresi a cselekvés lehetőségeit. Csűry Bálint biztatására a könyvében megjelent szótári anyag bővítésén fáradozik,

egy önálló nagy tájszótár reményében, közben nyelvészeti tanulmányokat is folytat. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagsággal akarja megtisztelni 1938-ban.[122]) Csűry többször meglátogatja Kákicson is, s minden levelében szakmai és emberi segítséggel tartja a lelket barátjában. Csűry 1941-es halála után is a neki tett ígéret készteti a gyengülő Kiss Gézát munkája bevégzésére. Az „erkölcsin" kívül hivatalos elkötelezettsége is van: az Államtudományi Intézet megállapodást köt vele 1942. június 15-én. Ennek értelmében Kiss Géza vállalkozik rá, hogy 1942. szeptember 1-én beküldi a Dunamelléki Református Egyházkerület egyke-statisztikáját 100 évre visszamenőleg, s elkészíti az Ormánság tájszótárát 1945. január 1-ig. Az előző munkát át is adja az intézetnek, de kiadására már nem kerülhet sor. Szomorúan jelképes ennek a munkának a sorsa. 1934-től kezdve évek során készült, fejlődött, mozgósított ez a statisztika, s rendítette meg és inspirálta azokat, akik a kis eldugott falu parókiáján fölé hajoltak. S ahogy nőtt a kívülről fenyegető veszély, úgy hangosodott ezeknek az adatoknak a kiáltása a magyarság pusztulásáról. Az Államtudományi Intézet Budapest ostroma előtt a várba mentette legféltettebb irataival együtt, biztonságba akarta helyezni az utókor számára. A várnak éppen az a része égett le, amelyben ezek a féltett írások voltak. Szándékkal sem tüntethette volna el ügyesebben a fasiszta háború egy letűnt korszak vádoló dokumentumait. (Dr. Altner László szóbeli közlése.)

A szótár örömöket is jelent számára: „Pásztor voltam. Az egész munka nem volt egyéb, mint pihenő órák furulyaszava" – írja a szótárkészítésről. Különösen az jelent neki alkotói örömet, ami az ő munkáját megkülönbözteti a szótárkészítés általános szokásától. Ő ugyanis – ahogy néprajzi munkájában – itt is komplexitásra törekszik. A betűrend bizonyos fokú mellőzésével szócsaládokat igyekszik adni, együtt megmutatni pl. egy-egy ige, főnév valamennyi, az ormánsági tájnyelvben előforduló képzett szavát. Kéziratain találkozunk szinonimacsoportosításokkal is. Ezen a területen sem csupán a szavak vonzzák, hanem a nyelvi fordulatoknak, szólásoknak, szóláshasonlatoknak szinonimikus változatai. (Pl. lányának írt levelében az öregember elfáradását, tehetetlenségét kifejező nyelvi változatokat küldi el – önmaga erőtlenségén ironizálva.) Szótára bevezetőjének nyelvészeti elemzéseiben funkcionális nyelvszemlélet tükröződik. A nyelvtani sajátságok mellett szövegstilisztikai megfigyeléseinek eredményeit is közli. Nem a kisebb nyelvi egységek az alapjai megfigyeléseinek, hanem a

beszéd. Figyel a beszédhelyzetekre, az előadói sajátságokra, a hangsúly- és hanglejtéstörvényekre, a szövegek építkezésére. A szabályokat mindig megfigyelt élő szövegekből vonja le.[123]

Azt láthatjuk mindebből, hogy a nyelvi anyaggal is a népélet megismertetését akarja szolgálni. Nyelvészeti érdeklődését mutatják az időnként beépített nyelvtörténeti adatok, etimológiák, finnugor összevetések, nyelvesztétikai méltatások.

Módszere ugyanaz, mint népdalgyűjtésekor. Évek tapasztalatai ismertették föl vele az igazi forrásokat, a másoktól kapott adatokat is velük ellenőrizteti. S ha a tudományos központoktól független kutató szabadsága ennyire sajátos munkát is eredményez, amit nem tud majd az utókor változatlanul elfogadni, az anyag gazdagsága és hitelessége újra csak annak köszönhető, hogy együtt él népével, az ormánsági nyelvi világ veszi körül néhány diákévét kivéve egész életében. „Meg vagyok róla győződve, hogy benneélés és beleélés nélkül még fonográflemezzel fölszerelt kiszállásokkal se végezhet valaki tökéletes munkát" – írja bevezetőjében. Az ő élő szövegei természetes beszédhelyzetekben, nagyon oldott kommunikációs viszonyban születtek. (A bevezetőben említi egyik legfőbb forrását, egy nyomorék, majdnem teljesen vak koldust. Ez a Gergő József gyakran jött kukoricát morzsolni Kiss Gézához. Ő melléje ült, hosszan elbeszélgetett vele, s mikor az a bizalomtól föloldódva csöndes elbeszélésbe kezdett, Kiss Géza azonnal jegyezte a szöveget, – a beszélő mitsem tudott erről, semmi gátlása sem lehetett. Ugyanígy, ha panaszra jött hozzá valaki, kérvényírást, egy-egy ügy elintézését kérte, „Mondja csak, Zsófi néném, figyelek ám, csak még ezt a kis munkámat elvégzem" – s már jegyezte is a látogató szavait. A kommunikációs viszony oldottságára mindig nagyon ügyelt (csak így tudott hinni a szöveg lélektani hitelességében).

Megmaradt barátai közül – már Csikesz is halott – Mészöly Gedeon most az a „pedagógusa" Kiss Gézának, aki a hajdani kunszentmiklósi kisdiákban is táplálta az önbizalmat: „Sok az aratnivaló ott az ormánysági nyelvjárásban. Isten tartsa sokáig az aratóját ! Sokat tudnék tanulni Tőled, ha melletted lehetnék. Nem Te énmellettem, hanem én Temelletted! ...Sok esztendővel ezelőtt azt a tanácsot adtam, hogy kövesd Csűry szótárát. Most már azt mondom – múld fölül! Több szempontot vígy művedbe!"[124] Levelezésük szakmai párbeszéd is, Mészöly adatokat kap, tanácsokat ad, ötletet a szócsoportokra vonatkozó-

an, mondattani cikket kér a Nép és Nyelv számára. Meg is látogatja Kákicson Kiss Gézát.

A nyelvészek közül Beke Ödön keres még kapcsolatot Kiss Gézával. Kiss Gézának 1937 és 1942 között írt 11 lapja és egy levele sok jellemző adalékot őriz a néprajzi monográfia és a tájszótár készüléséről, a kutatói módszerről, sőt a kutató magánéleti nehézségeiről.[125]

Néhány zenészbarátja figyel még rá. 1939 nyarán Farkas Ferenc tölt napokat Kiss Gézánál, 1946-ban a pesti nehéz állapotokból menekülve Ádám Jenő él néhány hétig Kiss Géza otthonában, tábortűznél előadást is tart a falu népének.

A sötétedő atmoszférában szubjektív megnyilatkozásokra két területen van alkalma Kiss Gézának. 1940 májusában a hosszas kórházi tartózkodás idején – „egész nap magamra voltam a gondolataimmal" – újra verseket ír. „Erre az egyre jó csak a csönd" – írja családjának.

Talpassy, említett visszaemlékezésében, arról is beszél, hogy a vállalt nehéz sorsért „költői tehetségét is odadobta" Kiss Géza.[126] Ha a hajdani diák versei nem is ígértek nagyot, a 40-es évek néhány erőteljes verse erről az eldobott tehetségről tanúskodik. Képeit az ormánsági élet jelenségeiből, tárgyaiból, tájaiból, növényeiből építi, nem egyszer teljes életképet bont ki lírai mondanivalója érzékeltetésére. Munkája reménytelenségének jelképe pl. a mindent elnyelő „opár":

„Vittem virágot gyökerestül
Raktam bürüt sáron keresztül –
Virágaim mind odahaltak,
Sár nyalta be a tölgyfatalpat.
Hoztam új élet énekét:
Vihar zúgása tépte szét.
S mi kincse volt szegény szivemnek,
Itt szórtam el csúf partja mellett
S egy pillanat: hörpölte már
A feneketlen, néma sár."

Egy megcsöndesedett élet hangjai ezek: nem a lázadás, hanem a tudomásulvétel hangjai.

Másik területe népe közti csöndes szolgálata. A háború éveiben még erőteljesebben éli át eredeti hivatását: „Pásztor voltam."

Műsoros estjei bátorítanak. Igyekszik családdá formálni a tragédiákat élő falut. Tolsztoj egyik népies elbeszélésének ötletére építve színjátékot ír.[127] A tolsztoji alapgondolatot a falu ráismerhető élethelyzeteire, figuráira applikálja.

Ebben az időben csak egyházi beszédei jelennek meg (háborús följegyzéseit egy hirtelen razzia miatt tűzbe dobja), belőlük, illetve

ugyancsak egyházi jellegű kéziratos hagyatékából rajzolódik ki utolsó éveinek emberi arculata.

Régebbi beszédei is tükrei a népéletnek, saját törekvéseinek. Most a háború közeledte és képei tartják fogva, s prófétikus hangon és hittel

Kiss Géza, Kiss Gézáné harmadik gyermekükkel, Ágnessel. (1942)

beszél „egy bűnös világ készülő összeomlásá"-ról (1939. jan.), de egy új világ lehetőségéről is. Szorongó kérdései saját szerepét is érintik: „Milyen szörnyű felelősség lehetett Mózes vállain. Vezetni egy egész népet ismeretlen világ felé." „... problémám: *maga a harc problémája.* – Szalad az élet – lassan belépek az öregkorba. Harc... Hát még mindig nem vívtam meg a harcaimat?" S az önmagának adott válasz: „Míg itt vagyok, harc az életem kívül-belül. De *becsületes* harc." A laskói presbiteri konferencián 1942. június 7-én elmondott beszédében kiindulásul nem tartja elégnek a Károlyi-biblia mértéktartóbb kifejezéseit – „Én kiáltó szó vagyok a pusztában" –, az 1430 táján készült bibliafordítás, Tamás és Bálint papok erőteljesebb szavait idézi: „Én vagyok kietlenben ivöltetnek szava." Népéről szólva: „Hittem a jövőjében. Ráztam egy életen át a tespedt álomból: ébredjetek!... Hiába üvöltöttem."[128]

A háború ténylegesen is bevonult a kis ormánsági faluba. Egyrészt onnan is szedte áldozatait, Kiss Gézának több fiatal családapát kellett az elárvult családokkal együtt elsiratnia. De valóságos hadszíntérré is lett Kákics, s ha fegyveres harcot nem is élt át, a hadak átvonulásának terepeként félelmek, kifosztatások között kellett élnie. Kiss Géza parókiája átjáróház lett. Egy-két napra a német katonák is megszállták

Kákicsot. 1944. december elején vonultak be a szovjet csapatok. Kiss Géza otthona orosz katonáknak, szerb partizánoknak, jugoszláviai horvát menekülteknek, a Dráva menti falukból munkaszolgálatra, lövészárok ásására hozott magyar parasztoknak lett felváltva lakása, sőt élelmezője – amíg volt miből.

Beszédeinek kéziratai nemcsak az eseményeknek, hanem a falu lelkületének is dokumentumai. (Az utolsó 1947. febr. 9-i keltezésű.) 1945. újévi beszédének pl. a bizalom a témája: „Új világnak kell születnie... nem a jajgatók közé állok: mindennek vége! Hanem... a kötelességek egész áradata szorongatja a lelkemet: nem a vége van itt mindennek, – Most kezdődik valami. Hol segíthetek? Hol építhetek?"

Gyakorlati érzéke s a falu gondjaival való teljes együttélése mutatkozik meg barátjának, az akkor államtitkár Bereczky Albertnek írt leveleiben. Kér, követel: jusson több föld a Draskovich-birtokból a marócsai kisparasztoknak, jöjjenek a pesti éhező gyerekeknek összegyűjtött élelmiszerért, teremtsenek rendet a közélet torzulásai között.

Az új világ is számított az ő működésére. 1946 nyarán megalakult a Magyar Népi Művelődési Intézet Illyés Gyula vezetésével. Illyés kiáltványt bocsát ki a parasztság művelődése ügyében. „A magyar szegény parasztság forradalom nélkül juthatott egy forradalmi vívmányhoz: a szabad földhöz. Szellemi szabadságához csak a maga forradalmi lendületével juthat el: lelket nem lehet kölcsönözni" – mondja a kiáltvány. Ebben a forradalmi átalakulásban látták nagy szerepét az új népi értelmiségnek. Ezért állítottak fel az ormánsági Csányoszrón is tanítóképzőt paraszt dolgozóknak, hogy „a nagybirtok »halálgyűrű«-jéből kiszabadult ormánysági magyarság részére biztosítsuk a politikai és gazdasági demokrácia után a kulturális demokráciát is."[129] A tanítóképző munkájába szerette volna az Intézet bekapcsolni Kiss Gézát is. Harsányi István miniszteri osztálytanácsos személyesen akarta megbeszélni vele az ügyet, de nem találta otthon: akkor is kórházban volt. Harsányi hosszú levélben kérte meg Illyés Gyula nevében is, hogy vállalja a tanárságot. Néprajzot kellett volna tanítania, faluszemináriumot vezetnie s lerakni egy ormánsági néprajzi múzeum alapját.

Kiss Géza már nem tudott részt venni a munkában. Kórházból írt válaszában alapos indoklást ad. Egészsége teljesen elroncsolódott, orvosai szerint már három éve nyugdíjba kellett volna mennie, de három kiskorú gyermeke miatt nem teheti. Állandóan dolgozik a tájszótáron:

„Ezt szeretném maradék időmmel és erőmmel befejezni... Talán a Népművelési Intézet is több hasznát látná idővel, mint bármi egyéb szolgálatomnak."[130]

A kórházból még hazatért december végén, hogy az ünnepi szolgálatokat elvégezze. Február elején újra ágynak esett, s érezve, hogy ez az utolsó, erejét összeszedve szótára bevezetőjének egy részét már ágyból diktálta feleségének. Mikor elkészült vele, újra bement a pécsi kórházba, s ott fejezte be életét 1947. április 28-án. Váratlan volt ez a halál, hiszen a szótár bevezetőjének szövege munkaerőt és életkedvet mutat. Ő azonban biztosan készült rá. Utolsó beszédének befejezésében olvasható: „Mi lenne, ha holnap meghalnál...?" Temetését halála előtt egy héttel megbeszélte a látogató kákicsi parasztasszonyokkal. Koporsójánál fejezte ki népe, hogy érzi, kit veszített: temetésére messze falukból özönlöttek azok s azok ivadékai, akiktől összegyűjtötte az Ormánság ősi dalait, ízes szavait, szövegeit, művészi tárgyait, s akiknek jövőjéért élete meg nem szűnő kiáltás volt.

Jegyzetek

1. Kiss Géza: *Ormányság.* Bp. 1937. Sylvester R. T. – a továbbiakban Ormányság
2. Kiss G.: *Ormányság.* 5.
3. Kiss G.: *Talpas-szentegyházak kőtemplomok.* Bp. 1937. Kálvin könyvtár 17. sz.
4. Munkácsy Dániel: *Bőköz.* Regélő, Pesti Divatlap 1842. 567–570., 583–584. Újabb kutatások szerint Kiss Géza nagyapjának testvére.
5. Németh Balázs: *Munkácsy Albert: Egy lelkipásztor arcképe 1848–49-ből.* Református Egyház 1955. dec. l. 523–528. – Kiss Géza (pécsi): *Adatok Munkácsy Albert portréjához...* Baranyai Helytörténetírás. 1973. 115–130.
6. Kiss G.: *Baksay-emlékek.* Református Figyelő 1932. dec. 3. 391.
7. Kiss G.: *Régiek dicséreti.* Református Figyelő 1932. febr. 27. 66.
8. Bereczky Albert: *A gyülekezetben él az egyház.* Református Egyház 1965 jan. 1. sz. 15.
9. Bereczky A.: *Életemről.* Kézirat. Victor Jánosné tulajdona.
10. Kiss G.: *Ádvent.* Dunántúli Protestáns Lap 1913. dec. 21., *Jézus Krisztus tegnap és ma.* Dunántúli Protestáns Lap 1913. dec. 28.
11. A. Magyar Néprajzi Társaság gyűlése Pápán. Dunántúli Protestáns Lap 1913. jún. 8.
12. Debreceni Egyetemi Könyvtár. Kiss Géza bölcsészetdoktorátusának iratai. 701/1937–38. bksz.

13. Kiss G.: *Új Magyarország és keresztyénség.* Budapest, 1915. 55., 58.
14. Kiss G.: *A nemzeti élet legnagyobb törvénye.* Dunántúli Protestáns Lap 1915. jún. 13.
15. Kiss G.: *Új Magyarország és keresztyénség.* 1915. 40., 70., 81–82.
16. Kiss G.: Rajzok. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1916. márc. 26. 147.
17. Kiss G.: *Az „egyke".* Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1917. márc. 25., ápr. l.
18. Kiss G.: *Riport – A faluról.* Ébresztő 1917. 5. sz.
19. Kiss G.: *Az az egy is elesett.* Koszorú 211. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványai. Budapest, 1918.
20. *Látlelettől a változtatásig.* Beszélgetés Illyés Gyulával a magyar szociográfiáról. Forrás 1977. 4. sz. 3 –13.
21. Kodolányi János: *Ormánság.* Magyar Élet 1938. 2. sz.
22. Kiss G.: *A gyermek lelkivilága.* Budapest, 1919. 19.
23. Kodolányi J.: *Vízválasztó.* Budapest, 1960. 52.
24. Kiss G.: *Az Ormánság.* Protestáns Szemle 1927. szept. 432., okt. 483.
25. Kiss G.: *Ormánság.* 1937. 6.
26. Pesti Napló 1926. máj. 7., máj. 21., jún. 3. Kodolányi János–ifjú Kodolányi János: *Baranyai utazás.* Budapest 1963.
27. Kodolányi J.–ifjú Kodolányi J.: i. m. 16.
28. Protestáns Szemle 1929. 4. sz. 243.
29. Református Figyelő 1929. máj. 18. 238., máj. 25. 253.
30. Csukás Endre hozzászólása, Protestáns Szemle 1929. május.
31. Kiss G.: *Szeptember 1. után.* Református Figyelő 1930. szept. 6. 425.
32. Kiss G.: *Péter.* Református Figyelő 1932. márc. 9. 86. – *Dal a 70 kiló búzáról.* Református Figyelő 1932. júl. 23. 242.
33. Kiss G.: *Mári.* Református Figyelő 1931. márt. 21. 138.
34. Kiss G.: *A „Noa".* Református Figyelő 1930. nov. 23. 563.
35. Budapesti Hírlap 1930. dec. 14., 21., 1931. jan. 20.
36. Kiss G.: *A falu lelkisége.* Református Figyelő 1933. febr. 25. 59.
37. Kiss G.: *Összeroppanás előtt.* Református Figyelő 1931. aug. l. 358.
38. Kiss G.: *Dal a 70 kiló búzáról.* Református Figyelő 1932. júl. 23. 242.
39. Kiss G.: *A falu.* Református Figyelő 1932. febr. 13. 50.
40. Kiss G.: *Régiek dicséreti.* Református Figyelő 1932. febr. 27. 66.
41. Kiss G.: *A falu lelkisége.* Református Figyelő 1933. márc. 4. 67.
42. Babits Mihály: *Elfogy a magyarság?* Nyugat 1933. okt. 1.
43. Németh László: *Homályból homályba.* Budapest 1977. II. k. 490–511.
44. Válasz 1934. l. sz. 2–23.
45. Nyugat 1933. okt. l. 281–287.
46. Fülep Lajos levele Achs Károlynénak 1960. dec. 23.
47. Berze Nagy János: *Baranyai Magyar Néphagyományok.* 1940. Bev.
48. Forrás 1977. 4. sz. 5.
49. Kiss G.: *Behavazott falvak.* Református Élet 1934. febr. 3.

50. Kiss G.: Egyke-értekezlet Baranyában. Református Élet 1934. febr. 24. 68.
51. Kiss G.: *Adatok az egyke-kérdéshez.* Protestáns Szemle 1934. 542.
52. Kiss G.: *Ne bízzuk el magunkat.* Szabadság 1934. febr. 18.
53. Talpassy Tibor: *A holtak visszajárnak.* Budapest, 1971. 113.
54. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *E szűzi földön valami rág...* Magyarország 1934. ápr. 8.
55. Kodolányi J.: *Nincs gyerek – kié a jövő?* Magyarország 1934. ápr. 14.
56. Kodolányi J.: *Ormányság.* Magyar Élet 1938. 2. sz.
57. Talpassy T.: *A magyar pusztulás országában.* Szabadság 1934. máj. 6. – *A holtak visszajárnak.* 1971. 138.
58. Kodolányi J.–ifjú Kodolányi J.: *Baranyai, utazás.* 1963. 54. – Kodolányi J.: *Visszapillantó tükör.* Budapest, 1968. 399. – Talpassy T.: *A holtak visszajárnak.* 1971. 113–140.
59. Bajcsy-Zsilinszky E.: *Válasz Ravasz László: A Lélek korszaka című cikkére.* Magyarország 1934. máj. 29.
60. Kiss G.: *A „Lélek korszaka"?* Református Élet 1934. jún. 30. 214. (Részletek a cikkből: Szabadság 1934. júl. 8.)
61. Szabadság 1937. nov. 28.
62. Németh László: *Két nemzedék.* Budapest 1970. 536.
63. Kiss G.: *Még egyszer Hidas.* Református Élet 1934 . júl. 21. 237.
64. Talpassy T.: *A holtak visszajárnak.* 1971. 139–140.
65. Kodolányi J.: *Útinapló a pusztuló Ormánságról.* Szabadság 1934. szept. 30.
66. Illyés Gyula: *Itt élned kell.* Budapest 1976. 97.
67. Illyés Gy.: *Itt élned kell.* Budapest 1976. 10–11.
68. Fülep Lajos: *Nemzeti öncélúság.* Válasz 1934. 1. sz. 2–23.
69. Kiss G.: *Pusztulunk-veszünk.* Református Híradó l. sz. l.
70. Féja Géza: *Zselénszky gulyása, Tisza urak csősze.* Szabadság 1935. febr. 24.
71. *A pécsi fiatalok munkanemzedéke.* Szabadság 1935. márc. 17.
72. Kiss G.: *„Vess rám egy-két kapaföldet..."* Református Élet 1935. márc. 9. 74.
73. Református Élet 1936. jan. 18.
74. Kiss G.: *Pusztai temetés.* Református Élet 1936. jan. 25. 33.
75. Kiss G.: *Quo usque tandem?* Református Élet 1936. márc. 7. 86.
76. Kiss G.: *Talpas szentegyházak kőtemplomok.* Budapest, 1937. 18., 21.
77. Lajtha László: *Beszámoló a Magyar Néprajzi Társaság 1931. jan. 28-i ülésén.* Ethnographia XLII. (1931) 70.
78. Mészöly Gedeon: *Az Ormánság szó finnugor eredete.* Magyar Nyelv 27. évf. (1931) 276.
79. Kiss G.: *Az ormánsági népviselet.* Ethnographia XLI. l.
80. Kiss G.: *Az ormánsági néphit köréből.* Ethnographia XLII. 27.

81. Kiss G.: *Az ormánsági nyelvjárásból.* Szegedi Füzetek I. 98., 176., 275.
82. Achs Károlyné (a továbbiakban Achs K.-né): *Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél.* Magyar Nyelvőr 1981. 207–218. 208.
83. Fülep Lajos levele Achs Károlynéhoz 1960. dec. 23.
84. Makay Miklós: *Beszélgetés Féja Géza íróval.* Reformátusok Lapja 1975. febr. 9. 1.
85. Elek Péter, Gunda Béla, Hilscher Zoltán, Horváth Sándor és mások: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete.* Budapest 1936.
86. Kovács Imre izgatási és nemzetgyalázási pere. (Szolgálat és Írás munkatársaság kiadása.) 1937. 28., 29., 30., 54.
87. Szabadság 1937. nov. 21.
88. Kodály Zoltán 1945. nov. 10-én, a diákok számára rendezett pécsi népdalversenyen (személyes emlék).
89. Achs K.-né: *Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél.* Magyar Nyelvőr 1981. 217.
90. Móricz Zsigmond: *Az Ormányság kincse a gyermek.* Pesti Napló 1938. jan. 9.
91. *Móricz Zsigmond levelei.* Budapest. 1963. II. 293.
92. Móricz Zs.: i. m. II. 293.
93. Móricz Zs.: *Városrom.* Pesti Napló 1938. febr. 24.
94. *Móricz Zsigmond levelei.* Budapest. 1963. II. 299.
95. Móricz Zs.: *Tiszta falvak.* Kelet Népe 1938. júl.
96. Móricz Zs.: *Az Ormányság kincse a gyermek.* Pesti Napló 1938. jan. 9.
97. *A kákicsi helyzet. Kiss Géza ref. lelkész levele.* Pesti Napló 1938. jan. 19.
98. Móricz Zs.: *Válasz Kiss Gézának.* Pesti Napló 1938. jan. 19.
99. Móricz Zs.: *Ormánsági levél.* Református Élet 1938. jan. 25.
100. *Móricz Zsigmond levelei.* 1963. II. 295.
101. Móricz Zs.: i. m. II. 439.
102. Móricz Zs.: *Riportok 1936–1942.* Budapest 1958. 273.
103. Achs K.-né: *Egy ormánsági népi elbeszélés szerepe Móricz Rózsa Sándorában.* Magyar Nyelvőr 1977. 457–467; A. Kiss Gizella: *Ormánsági motívumok Móricz Zsigmond prózájában.* Irodalomtörténet 1978. 362–382.
104. Kodolányi J.: *Ormányság.* Magyar Élet 1938. 2. sz.
105. Szabadság 1938. febr. 6.
106. Achs K.-né: *Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél.* Magyar Nyelvőr 1981. 210.
107. Kovács Imre: *Egy pusztuló nép testamentuma.* Református Élet 1938. febr. 19.
108. Szabó Dezső: *Ormányság. Mai jegyzetek.* Szabó Dezső füzetek 1941. jún. 61.

109. Antalffy Gyula: *Egy pusztuló nép testamentuma.* Kelet Népe 1938. márc.; – y F – „Ormányság" Kelet Népe 1938. ápr.
110. Bartók János: *Baranyai magyar néphagyományok.* Kelet Népe 1942. jan. 15.
111. Kodolányi J.: *Ormányság.* Magyar Élet 1938. 2. sz.
112. Tüskés Tibor: *Kodolányi János.* Budapest 1974. 160.
113. Talpassy T.: *A holtak visszajárnak.* 1971. 138.
114. Kodolányi J.: *Kik és miért vádolnak engem plágiummal?* Magyar Élet 1939. 7. sz.
115. Szász Levente: *Jelet rakj az úton végig.* A finnek irodalma. Pécs 1976. 227.
116. Kodolányi J.: *Arvi Järventaus és egyéb emlékek.* Sorsunk 1943. 6. sz.
117. Achs K.-né: *Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél.* Magyar Nyelvőr 1981. 211.
118. Arvi Järventaus: *Itkevien pajujen maa.* Helsinki 1939.
119. Anna-Maija Raittila: *Levél Achs Károlynénak.* 1977. okt. 15. Achs Károlynénál.
120. Kiss G.: *Népünk igényei velünk szemben.* Igazság és Élet 1939. 70., 110.
121. Szabadság 1939. márc. 4.
122. Achs K.-né: *Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél.* Magyar Nyelvőr 1981. 212.
123. Kiss G.: *Ormánysági Szótár.* Budapest 1952. XXV–XLII.
124. Achs K.-né: *Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél.* Magyar Nyelvőr 1981. 217.
125. *Kiss Géza levelei Beke Ödönnek.* Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár.
126. Talpassy T.: *A holtak visszajárnak.* 1971. 138.
127. Kiss G.: *Márton.* Színjáték két felvonásban. Népi Műsortár 23. Budapest é. n. (1948?)
128. Kiss G.: *Üzenet.* Református Igehirdető 1939. l. sz. 2.; Kiss G.: *Mutasd meg a Te dicsőségedet!* Református Igehirdető 1939. 11. sz. 555.; Kiss G.: *Küzdelmeim.* Református Igehirdető 1940. 4. sz. 123.; Kiss G.: *Kietlenben ivöltetnek szava.* Református Igehirdető 1942. 8. sz. 225.
129. Harsányi István: *Levél Kiss Gézának.* 1946. nov. 22. Ráday Levéltár, Budapest.
130. A neki írt levelek, illetve saját említett leveleinek másolata, kiadatlan, illetve régi lapokban kiadott versei, cikkei, prédikációi, előadásai a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában kutathatók. Cikkeiből, prédikációiból jelen tanulmány megjelenése óta két kötetet adtak ki: Kiss Géza: *A lélek harangja,* A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1984.; Kiss Géza: *Elkiáltott üzenet,* a Ráday Kollégium Nyomdája, 1991.

ILLYÉS GYULA LEVELE KISS GÉZÁNAK

A Jelenkor 1962. áprilisi számában foglalkoztam Kiss Gézának, az ormánsági Kákics község hajdani lelkészének, az Ormánság néprajzosának és szociográfusának alakjával, műveivel. Akkor nem kis munkámba került különböző folyóiratok, újságok eldugott adataiból, levelek, kortársak közlései segítségével megrajzolni a portrét. Azóta könyvkiadásunk a tanulmányomban említett cikkek egy részét könynyen hozzáférhetővé tette (Móricz, Illyés, Kodolányi, Fülep, Talpassy), s feltehető, hogy egyszer megjelennek a ma még hozzáférhetetlen, de gazdag dokumentumanyaguk, erkölcsi tartásuk miatt a közvetlen múltat feltáró művek közt helyet igénylő írások is (Bajcsy-Zsilinszky, Kiss Géza).

Tanulmányomban Kiss Géza fő jellemvonásaként említettem, hogy a „küldetés" felelősségét állandóan élve csak az „ügyet" tartotta fontosnak – az ormánsági nép jövőjének ügyét. Saját személyére vonatkozólag viszont alig lehet dokumentumokat találni. Nem gondolt arra, hogy pl. egy-egy megőrzött levél nemcsak róla, hanem írójáról, a korról is sokat beszélhetne.

Azzal a reménnyel, hogy az irodalomtörténetet segítem, szeretném a néhány megmaradt levélből a legfontosabbakat átadni a nyilvánosságnak. Kiss Géza két nagy kérdésével: az ormánsági nép helyzetével s néprajzi-népnyelvi vonatkozásaival kapcsolatosak. Ezúttal Illyés Gyula levelét közlöm. Mivel a két világháború közötti Magyarország egyik legnagyobb gondja szólal meg benne, bibliografikus jellegű jegyzeteim e problematika történeti sűrítését igyekeznek elvégezni.

***

Az elmúlt 60 év különböző szakaszaiban sok bírálat érte azokat, akik az egyke-kérdést megközelítették. De nem szabad elfelejtenünk,

hogy a legnyitottabb szemű, legfelelősebben gondolkodó írók mindig egybekötötték a kérdést a magyar nép gazdasági-társadalmi-tudati jellemzőinek szigorú elemzésével, bírálatával; a 20-as, 30-as években a radikális megoldások követelésével, elsősorban a nép és föld viszonya megoldásának igényével. Természetesen színezi a probléma megközelítését az elemző személy társadalmi helyzete, közvetlenebb vagy elméletibb kapcsolata a vizsgált valósággal, politikai, világnézeti meggyőződése. De imponáló és példamutató, hogy vitázva is, ragaszkodva is saját meggyőződésükhöz, készek egymástól tanulni, a közös cselekvés útjait keresni, egymást tiszteletben tartani.

Ez a hang csendül ki Illyés Gyula 1933. október 18-i leveléből. Az előzményekről tömören ennyit: Az Ormánságról szóló néprajzi tanulmányok sorában már egy 1872-es cikk említi, hogy ez a nép „nem akar szaporodni."[1] 1909-ben Buday Dezső *Az egyke Baranyavármegyében* című könyve részletesen foglalkozik a témával. Kiss Gézának egy 1918-as népies kiadványa már teljes összefüggésében mutatja meg az egykéző falu világát. Talpassy Tibor felveti annak lehetőségét, hogy Kiss Géza keltette fel Kodolányiban az érdeklődést a probléma iránt.[2] Az biztos, hogy Kodolányi 1919–21 közötti vajszlói tartózkodása idején ismerkedett meg Kiss Gézával, s 1922-től közli ormánsági témájú, sötét tónusú szépirodalmi alkotásait. Elemző tanulmányokban – saját emlékezése szerint – Fülep Lajos 1926-os Pesti Napló-beli cikkei hatására kezdett maga is beszélni a problémáról ugyancsak a Pesti Naplóban.[3] 1927-ben memorandumot intéz a képviselőház elnökéhez az egykéről. Kiss Géza 1929 áprilisában közöl sokoldalúan, gazdaságilag és pszichológiailag is elemző tanulmányt.[4] Itt már domináns a nagybirtokellenesség, a földreform követelése, az egész gazdasági berendezés megváltoztatásának igénye. Ugyanez év novemberében, decemberében jelenik meg a kérdésről Fülep Lajos cikksorozata is.[5] Kiss Géza és Fülep Lajos írásaiban a szemtanú idézi a baranyai (dunántúli) paraszti valóságot. Bár visszhang alig érkezik szavukra, Kiss Géza – főleg az egyházi sajtóban megjelenő – cikkek, karcolatok sorában tartja ébren a kérdést; Fülep gazdag országos kapcsolatai, szellemi tekintélye révén mozgatja – mintegy háttérből – az irodalmi világ felelős képviselőit. Babits 1931-ben találkozik Pécsett „barátjával, Füleppel", de „ijedt fantázia lázrémének" tartja, amit Fülep a magyarság pusztulásáról mond.[6] 1932-ben Illyés Gyula tölt három napot Fülep zengővárkonyi parókiáján, ő is pesszimistának tartja Fülepet. Egy év

múlva, 1933 júliusában – mivel a kapott seb üszkösödött – „gyógyításért vagy vigaszért" megy vissza Zengővárkonyba. Vigasz helyett pontos felmérés következik. „Ma már összetanultunk, kiegészítjük egymást ..." Mindjárt az első döbbenet hatására megírja Babitsnak tapasztalatait. Babits Illyést is pesszimizmussal vádolja válaszában. A látottakból, Füleptől hallottakból, Illyés vívódásaiból születik meg s jelenik meg a Nyugat 1933. szept. 1–16-i kettős számában Illyés cikke, a *Pusztulás*. Illyés felelős hangja, az úti jegyzetek magas irodalmi színvonala, a Nyugat tekintélye egyszerre megtöri a csendet. Maga a Nyugat ad alkalmat rá, hogy többen hozzászóljanak Illyés cikkéhez, mégpedig mindjárt a következő számban, október 1-én. Babits nyitja meg az ankétot. *„Elfogy a magyarság?"*– kérdi már hozzászólása címében. Most, hallja újra vissza – Illyés segítségével – Fülep két évvel ezelőtt elhangzott szavait, most érti csak meg, hogy „minden szó tény és élmény volt: azaz gyötrődés és keserűség." S bár ő nem is próbálja a megoldás útjait keresni, hajdani hitetlensége most sürgető pátoszba csap át: „...nem szabad hallgatni, beszélni kell, kiáltozni, sírni..." Schöpflin hozzászólása félreértésen alapul, Harsányi Gréte – bár színes adatokat közöl az egykéző falu erkölcséről – idealista és moralizáló fejtegetése miatt nem tud elég erőt képviselni; Braun Róbert előítéleteivel belemagyaráz Illyés gondolatmenetébe olyan elemeket, melyek nincsenek benne, nem vesz észre hangsúlyos és fontos motívumokat, s önmaga egy Századunk-beli szeptemberi cikkének is ellentmond. Legfelelősebben Fülep szól a vitához. Illyés a *Pusztulás* megjelenése után levélben közölte Füleppel, hogy cikke után sem hisznek a tényeknek. Fülep tehát azzal kezdi *(Mit mond a szemtanú),* hogy nem elvek tisztázása kell, hanem a *tények* földerítése. Valóban tényeket hoz, pátosz- és szólammentesen, de igen szellemes, élő stílusban, vitázó hangon. A Nyugat október 16-i száma közli Illyés összegezését az ankétról, válaszát a cikkírók fölvetéseire. *(A magyarság pusztulása.)* A félreértőkkel vagy félremagyarázókkal, a valóság talajától elszakadókkal vitázik, Babits és Fülep cikkéről a teljes tisztelet hangján beszél. Érvelése nyugodt, világos, megtámadhatatlan logikájú; széles látókörű európaiság s a föld népével való legszorosabb összetartozás jellemzi.

Hogyan kapcsolódik bele ebbe a vitába Kiss Géza? Illyés zengővárkonyi látogatása után, 1933. szeptember 5-én Baranya megye közönségének rendes kisgyűlésén Fischer Béla alispán Fülep hatására javasolja, hogy a vármegye gyűjtesse össze és adassa ki a baranyai

magyarság szellemi néprajzának termékeit.[7] Valószínűleg ekkor indult meg a tárgyi néprajzi gyűjtés, melynek irányítójaként Fülep Kákicsra is eljutott. (Fülep szóbeli közlése.) Fülep Lajos és Kiss Géza személyesen ekkor ismerkednek meg egymással. E kákicsi útra utal Fülep Nyugat-beli cikke (1933. okt. 1.): „Most jöttem meg az Ormányságból. Az a lelkész, aki közismert szaktekintély az ormánysági dolgokban, odavaló születés, nép és vidék legalaposabb ismerője, ezt a mindenfelé hallható, sztereotíp kijelentést teszi: 50 év múlva vége ennek a népnek."[8] Kiss Géza ez a lelkész, az ő 1929-es cikkére utal Fülep, s e cikkből idéz saját adatainak igazolására. Valószínűleg ezen a szeptemberi találkozáson esett szó Illyés *Pusztulás* c. úti jegyzeteiről, s e beszélgetés ösztönözhette Kiss Gézát, hogy levelet írjon Illyés Gyulának, adatokat küldjön neki a saját területéről.[9] Illyés válaszának utalásaiból úgy gondoljuk, hogy magát a cikket még nem ismerte Kiss Géza. Ugyancsak Illyés válaszából sejthetjük, mit tartalmazott az elveszett Kiss Géza-levél. Íme Illyés válasza:

Kedves Nagytiszteletű Úr!

Köszönöm baráti sorait; úgy érzem én is, hogy mindazokat, akik ezen a téren tenni szeretnénk valamit, nem csak a közös cél egyesíti, hanem egy előre meglevő kölcsönös rokonszenv. Ez már a dolog természetéből folyik. S ez teszi lehetővé, hogy noha véleményünk sokban különbözhetik, ez egyáltalán nem választ el bennünket egymástól. Hisz ha valaki már vitázik, az azt jelenti, hogy közösséget érez!

Ahogy levele után ítélem, Nagytiszteletű úr bizonyára sok helyt nem fogja helyeselni azt, amit én a Nyugatban írtam. (Tegnap postára adtam három Nyugat-számot.) De különösképpen emiatt semmi ellentétet sem érzek kettőnk között.

Magam is gondoltam arra, hogy levelének egy-némely passzusát jó volna nyilvánosságra hozni. Utószava meggyőzött, hogy így mégsem volna tanácsos. De más formában igen üdvös volna, ha Nagytiszteletű úr is hozzá szólna. Engedelmével a következőket ajánlanám, az ügy érdekében.

A Nyugat-béli cikkek bizonyára ébresztettek akár helyeslő, akár elítélő gondolatokat Nagytiszteletű úrban. Ha ezeket megírná, s megírná az egész megoldásról a véleményét, hozzátéve persze az ön egyéni felfogását, – ez, hitem szerint, máris kész cikk volna. Ezt a cikket a

Protestáns Szemle, tudom, készségesen közölné, főleg ha Nagytiszteletű úr annak elmondásával kezdené, hogy mi történt 1929.-óta, az ön első cikkének megjelenése óta. E cikk közlésére azért tartom helyesebbnek a Protestáns Szemlét, mert a Nyugat már megtárgyalta a dolog első részét s ott mások is hajlandók hozzá szólni. Viszont az ügy érdeke – a propagálás – azt kívánja, hogy minél több helyen essék szó róla, minél többen értesüljenek róla. Legszerencsésebb lenne, ha a Nyugat és a Prot. Szemle vitába bocsátkoznának s egymással versenyezve ismertetnék a kérdést. Ez a legjobb módszer az érdeklődés felkeltésére. A közönség érdeklődésére, de a szerkesztők érdeklődésének felkeltésére is, mert sajnos, a helyzet olyan, hogy még őket is meg kell győzni.

Ettől eltekintve szeretném, ha Nagytiszteletű úr a Nyugatban is közölne adatokat. Mostani leveléből felolvastam Babits Mihálynak egy részt, megmutattam neki az igen szerencsésen összeállított kis statisztikát; rögtön el akarta kérni közlés végett. Szeretném tehát, ha Nagytiszteletű úr a most közölt kimutatáshoz hasonlóan készítene még szélesebb körű kimutatást (akár több faluról, akár több járásról vagy megyéről) s azt egy-két sor kíséretében elküldené. Nem is kellene ennek cikknek lennie: egy-két sor elegendő lenne; illusztráció lenne, a szemtanú tárgyilagos jelentése.

Úgy tudom, a Nyugatban még akarnak a dologról beszélni, persze csak módjával, egy-két szám után, mert a „közönség nem szereti az egyhangúságot". Sajnos, így van s erről a szerkesztők sem tehetnek! Azon kell tehát lennünk, hogy alkalmazkodjunk a helyzethez: érdekesek legyünk! Szégyenletes, hogy így kell viselkednünk, de ép ez a megaláztatás teszi munkánkat még hősiesebbé.

Már most arra kérem Nagytiszteletű urat, ha útja akár most, akár a jövőben Pestre vezet: ne kerüljön el engem. Értesítsen előre, előszóval bizonyára még többet mondhatunk egymásnak.

Őszinte szeretettel üdvözlöm,

igaz híve
Illyés Gyula

1933. okt. 18.

Szeretnék még magyarázatot keresni a levél néhány utalására s beszélni a levél – illetve Illyés cikkeinek – hatásáról, természetesen csak az eddig is érintett személyek vonatkozásában. Kiss Géza valószí-

nűleg terjedelmes levélben közölhetett Illyéssel reális tényeket, fölismerhető eseteket, ha Illyés a levél „egynémely passzusát" nyilvánosságra akarta hozni. Föltételezhetjük, hogy az utószó azért intett óvatosságra, mert Kiss Gézától néprajzi kutatómunkája és szociográfiai felelőssége azt követelte, hogy falujában maradjon, ott gyűjtse a valóság tényeit. Ehhez népe bizalmára, őszinteségére volt szüksége; egész további munkáját tette volna lehetetlenné, ha ezt a bizalmat – a nép érzékenységét megsértve – eljátssza. Feltételezésemet több tényező is alátámasztja. Mikor a viták hatására 1934 áprilisában Kodolányi az Ormánságba utazik Bajcsy-Zsilinszky Endrével és Talpassy Tiborral, Bajcsy-Zsilinszky azonnal nagy cikket tesz közzé a Magyarország 1934. ápr. 8-i számában. (*„E szűzi földön valami rág...")* Kodolányi *Baranyai utazás*ából tudjuk meg (54. o.), hogy Zengővárkonyból távoztukkor Fülep arra kéri őket, ne írjanak látogatásukról. „Beláthatatlan következményei lennének, tönkretennék őt." Ugyanitt olvashatjuk, hogy Bajcsy-Zsilinszky elfeledkezett az ígéretről, s említett cikke hatására: „A parókia falait éjjel rondasággal bekenték, a gyümölcsfákat kiszaggatták, J. bácsi gesztenyéit elfűrészelték, gyümölcsfáit kitördelték, szőlőtőkéit letaposták ..." Fülep levelének pontos részleteit is közli Kodolányi a *Visszapillantó tükör*ben,[10] Talpassy is beszél visszaemlékezésében arról, milyen sors fenyegeti a helyén maradó Fülepet a távozók „provokációi" miatt.[11] Kiss Gézát is támadások érték a falujában, erre utal Csikesz Sándornak írt 1934. jún. 12-i levele. Bizonyítékom az 1938-as Móricz–Kiss Géza vita is.[12] Móricz kákicsi riportja után Kiss Gézát „ki akarták hordani" a faluból. Kiss Géza válaszának legkeserűbb mondata: „Nem tudom, Móricz Zsigmond mit érez, amikor cikke következményét elébe tárom, de én, aki csak nyelvéből ennek a népnek 1500 olyan ősi szót gyűjtöttem, ami vagy nincs meg az irodalmi nyelvben, vagy legalább szín a magyar nyelvben, mélyen érzem, hogy Móricz Zsigmond lefogta a kezemet: ezen a területen én többet nem dolgozhatom."

Ami „az igen szerencsésen összeállított kis statisztikát" illeti, az adatok Kiss Géza két községéből, Kákicsról és Marócsáról valók. Illyés javaslatára valóban csatlakozik Kiss Géza a Nyugat-ankéthoz, s hivatkozva 1929-es írására cikket közöl a Protestáns Szemlében. (1934. jan.) Beilleszti a kis statisztikát grafikonnal, magyarázattal, korrigálva az Illyésnek küldött adatokat az év végéig kialakult pontos helyzet szerint. (Illyés az eredeti statisztikát közli a Nyugatban 1934

áprilisában.) A Nyugat és a Protestáns Szemle vitába bocsátkozásáról csak annyiban beszélhetünk, hogy Kiss Géza Illyés Gyula félremagyarázójával vitázik, de Illyés támogatóiról nagy elismeréssel szól. Jellemzőbb a megjelenő írásokra Illyés levelének az az elképzelése, hogy: „ ... egymással versenyezve ismertetnék a kérdést." Az alapkövetelések – örökösödési törvény, földreform, telepítés – Illyésnél is, Kiss Gézánál is, Fülepnél is azonosak. De ki-ki igyekszik új meg új szempontokkal is gazdagítani a képet. Kiss Gézánál erőteljes a rosszul végrehajtott jobbágyfelszabadítás bírálata s a közösségi gazdálkodás korszerű formáinak keresése; a népegészségügy kérdéseinek megoldása. Fülep az Új Magyarság felszólítására ír levelet a szerkesztőnek ugyancsak januárban. A 3 követelmény mellé ő is a mezőgazdaság átszervezését állítja, az egészségügyi szempont helyett nála a közoktatás reformjának követelésével találkozunk. S a későbbiek miatt oda kell még figyelnünk Fülep kérdésére: „...*ki* csinálja." Szerinte „...még egy van hátra: *az ifjúság.* Lehet-e hozzá bízni, vagy nem, nem tudom, csak azt, hogy itt már csak egy dolog segíthetne: az *ifjúság fölkelése."* Nem fegyveres fölkelésre gondol, hanem hogy az ifjúság „fölfogja a maga történelmi hivatását..."[13]

A Szabadság is bekapcsolódik a vitába (jan. 28.). Jezerniczky Lajos hosszan idéz Kiss Géza januári tanulmányából, de bírálja is. Erre válasz Kiss Géza pontos adatokkal érvelő febr. 1-ji levele.[14] Az 1934. márc. 11-i számban is van még – Kiss Géza mellett érvelő – visszhangja a vitának. Fülep és Kiss Géza az Illyéstől javasolt „intervallumot" („a közönség nem szereti az egyhangúságot") arra használja fel, hogy baranyai – főleg egyházi – fórumokon tartsa felszínen az ügyet.

Mivel „kiszivárgott a hír, hogy a dunántúli magyarságról újabb Illyés-cikk jelenik meg a legközelebbi Nyugat-számban"[15], a Magyarország megbízza Kodolányit egy baranyai úttal-cikkel. Ekkor viszi magával Kodolányi Bajcsy-Zsilinszkyt, Talpassyt Baranyát látni. Hogy mit jelenthetett Kodolányinak Illyés fellépése, azt a majd 30 évvel későbbi Második baranyai utazásból értjük meg. „Negyven éve már, hogy első elbeszélésemet, a *Sötétség*-et megírtam. Negyven éve, hogy Móricz Zsigmonddal az Ormánság virágos, édes pokláról beszélgettem... Mely írótársaim álltak mellém – nem is mellém, hanem a nép mellé – ebben a küzdelemben? Csak Illyés Gyula a *Nyugat*-ban közölt hatalmas tanulmányában, a *Pusztulásban,* a 30-as évek legelején. És Móricz Zsigmond utazta be az Ormánságot 1938-ban, élete alkonyán.

A többiek?" Innen tudjuk meg azt is, hogy Kodolányi többször meglakta a kákicsi „ ... vén lelkészházat, utoljára Bajcsy-Zsilinszky Endrével."[16] Utazásuk tapasztalatai a Magyarország (ápr. 8., 12., 14.), majd a Szabadság (máj. 6.) hasábjain jelennek meg. E két lap többször reagál Kiss Géza kisebb cikkeire,[17] Fülep és Kiss Géza tudományos adatgyűjtésére, gyakorlati tevékenységére.[18]

Illyés Gyula „egy-két szám után", azaz pontosan fél évre a Nyugat-ankétot záró cikke után a visszhangról közöl nagy tanulmányt a Nyugat 1934. ápr. 16-i számában. Teljes keresztmetszetet ad: a föld hangos követelésétől – a nagybirtok és kisbirtok arányainak pontos ismertetésével – az egészségügyi viszonyokon keresztül egészen addig a keserű megállapításig, hogy a magyarságban nincs meg az az „összetartás, cél és meghatározhatatlan öntudat", mely „minden népet néppé, valami közösséggé tesz..." S Fülep januári tépelődéseinek nyomát látjuk abban, hogy a tanulmányt az ifjúsághoz intézett kiáltványával zárja le.

Talpassy összegezi a néhány hónapja tartó sajtókampány „eredményeit": néhány politikusi felszólalás, egy semmire se kötelező, vérszegény kormányzói nyilatkozat, magának az irodalmi harcnak pedig tudatos visszaszorítása.[19] Maradt volna reménységnek tehát – az ifjúság. Fülep említette ugyan januári levelében[20], hogy a pécsi egyetemi ifjakat fogékonynak találta, de én most csak azt a két ifjúsági fórumot említem, melynek megtaláltam irodalmi nyomát a lassan elhallgató vitában. 1934 júniusában a budapesti református teológia egyke-ankétjának eredményeit memorandumba foglalva terjesztették a kormány elé. Hatása persze semmi.[21] Ezen az ankéton hangzott el Kiss Gézának az elégtelen földreformról, a nagybirtok-kisbirtok megoszlásáról, az idegen imperialista terjeszkedésről olyan erővel szóló előadása, hogy néhány fiatalember jóindulatúan figyelmeztette utána a fenyegető börtönre. Ennek az előadásnak anyaga formálódott tanulmánnyá, s jelent meg a Protestáns Szemle júliusi számában. Pontos számai, a kérdés minden területéről gyűjtött valóságos, megrázó adatai még egyszer életközelbe hozzák az ügyet. A másik ifjúsági fórum a „magyar református diákok Soli Deo Gloria Szövetségének 1934. évi balatonszárszói Főiskolás konferenciája", mely memorandumot terjeszt az egyház püspökei és kerületei elé. E memorandumot Fülep Lajos fogalmazta meg, a már januárban elmondott megoldási javaslatokat képviseltette az ifjúsággal.

Ezzel egy időre – a hangosabb fórumokon – el is hallgat a kérdés. Kodolányi még szeptemberben leutazik Vajszlóra Herbert János orvoshoz, az Ormánság harmadik kutatójához. Útinaplójában már nagy keserűséggel beszél a sajtó, a közvélemény közönyéről, süket némaságáról, a három ormánsági kutató – Fülep Lajos, Kiss Géza, Herbert János – eredményei körüli csendről.[23]

Egy év telt el Illyés riasztó tanulmánya s Kodolányi szinte utóhangként szóló, komor útinaplója között. De van még egy – a jövő felé is kaput nyitó – utóhang. Magáé Illyésé. Korántsem valami gyors és okos megoldásra, hanem még felelősebb feladatra nyit kaput Illyés 1934. decemberi jegyzete: „A baranyai tapasztalat csak az első lecke, a bevezetés a magyarság teljes megismeréséhez. Ezt a mostani panaszt, úgy érzem, nem vigasztalás, hanem újabb panasz fojtja majd el s azt egy újabb. Saját életemen is át én így érezhetem majd a magyar folytonosságot."[24] Négy év múlva (1938. nov. 2.), a *Magyarok* bevezetőjében e megismerés útjára tekint vissza, s most – minden hajdani fájdalom ellenére – úgy beszél a baranyai úti jegyzetről mint mozgalmat indító, közös cél felé ösztönző írásról. Írásai közt: „Volt, amelyik visszhangot vert; rögtön az első, mely a dél-dunántúli magyarság régi kérdését vetette fel újra, majdnem országos mozgalmat indított. E mozgalom idején kezdett összetoborzódni az a fiatal írói gárda, amely tüzetesebb kutatásai során az ország csaknem minden régi s új kérdését felvetette, megoldást sürgetett, üldöztetést vállalt..."[25]

A „csaknem minden régi s új kérdést" érintő kutató-felfedő munka együttesében a dél-dunántúli – ormánsági – kérdés újra és újra felhangzik egy-egy jelentős műben, Illyés *Magyarok*ján kívül (1939.) Kiss Géza *Ormányságá*ban (1937.), Móricz riportjaiban (Pesti Napló 1938.), önéletrajzi regényében, Kodolányi szépirodalmi műveiben, *Baranyai utazásá*ban (1941.).

Illyés Gyula és Kiss Géza még egy ügyben találkoznak egymással dr. Harsányi István miniszteri osztálytanácsos közvetítésével. 1946 júliusában Illyés Gyula – mint az éppen megalakult Magyar Népi Művelődési intézet vezetője – kiáltványt bocsát ki a parasztság művelődése ügyében. A legméltóbb terheket most is a fiatalságra rakja: „Csak a cél egyesítsen benneteket: ledönteni azt a falat, amellyel a hamis írástudók őrizték önzően a műveltség fegyverházát és magtárait ... Segítsetek lebontani azt az éppoly átkos – és ugyanabból az anyagból rakott – falat, amely a várost és a falut, a kétkezi és a szellemi mun-

kást, a különböző nyelvű és vallású népeket, a népek külön-külön hazáját elválasztja. Döntsétek le az osztály-falakat!" Kész tervből idéz a kiáltvány néhány pontot; köztük lényeges a falusi középiskolák szervezése, a népnek való új tanítók képzése, a nép művészeti nevelése. Dr. Harsányi István küldi el a kiáltványt Kiss Gézának hosszú levél kíséretében, ahol Kiss Gézát sokoldalú munkára kéri fel (néprajztanítás, faluszeminárium vezetése, egy ormánsági múzeum alapjainak lerakása). Egyetlen mondat a levélből: „Kérem Nagytiszteletű Urat, nemcsak a magam, hanem az egész Magyar Népi Művelődési Intézet, s annak vezetője Illyés Gyula nevében is, hogy kapcsolódjék bele a Magyar Népi Művelődési Intézet által Csányoszró községben megvalósult ormánsági paraszt dolgozók tanítóképzőintézetének munkájába." (1946. nov. 22.) Ez a levél már nagybetegen találta Kiss Gézát, a felkérés után öt hónappal meg is halt.

***

Az említett írások segítik értelmezni Illyés Gyula Kiss Gézának írt levelét, a levél szelleme viszont emberközelbe hozza az írások szerzőit, törekvéseit. Kalauzolásom szándékosan lett ennyire szikár: csak útjelző akart lenni, semmiképpen sem akarta a levél olvasói *helyett* végigjárni ezt az izgalmas utat – múltunk megismerésének útját.

Jegyzetek

1. Kodolányi János–ifjú Kodolányi János: *Baranyai utazás.* Budapest 1963. 251.
2. Talpassy Tibor: *A holtak visszajárnak.* 1971. 138.
3. Kodolányi J.–ifjú Kodolányi J.: *Baranyai utazás.* 1963. 7.
4. *Az egyke-kérdéshez.* Protestáns Szemle 1929. 4. sz. 243.
5. Pesti Napló 1929. nov. 17., 26., dec. 4., 15.
6. *Elfogy a magyarság?* Nyugat 1933. okt. 1.
7. Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok. 1940. Bev.
8. *Mit mond a szemtanú.* Nyugat 1933. okt. 1. 281–287.
9. Illyés halála után hagyatékából előkerült két Kiss Géza-levél. Az első (1933. okt. 14.) válasz Illyés ismeretlen levelére. Eszerint Illyés kezdte a levelezést. Kiss Géza az okt. 14-i levelében küldi Illyésnek „az igen szerencsésen összeállított kis statisztikát". Kiss Géza második levele (1933. okt. 19.) felelet az itt közölt Illyés-levélre. L. Fülep Lajos levelezése III. Budapest 1995. 228–30., 240–42.

10. Budapest 1968. 399.
11. Talpassy T.: *A holtak visszajárnak.* 1971. 113–140.
12. Pesti Napló 1938. jan. 9., jan. 19.
13. *A magyarság létkérdése.* Művészet és világnézet. Budapest 1976. 136–145.
14. Szabadság 1934. febr. 18.
15. Talpassy T.: i. m. 113.
16. Kodolányi J.–ifjú Kodolányi J.: i. m. 221 ., 227.
17. Szabadság 1934. júl. 8., Magyarország 1934. máj. 29.
18. Szabadság 1934. júl. 15.
19. Talpassy T.: i. m. 139–140.
20. Új Magyarság 1934.
21. Szabadság 1937. nov. 28.
22. Fülep Lajos: *Cselekedjen az egyház.* Magyar Út 1934. szept. 1. 8–9., Művészet és világnézet 146–152.
23. Kodolányi J.: *Útinapló a pusztuló Ormánságból.* Szabadság 1934. szept. 30.
24. Illyés Gyula: *Itt élned kell.* Budapest 1976. 97.
25. Illyés Gy.: i. m. 10–11.

KODOLÁNYI FÖLDINDULÁS-ÁNAK FORRÁSANYAGÁRÓL

Kodolányi sok műfajú írásainak forrásanyagát kutatva bizonyítható, hogy nemcsak a saját ormánsági falujában, Vajszlón szerzett élmények inspirálták ormánsági témájú művei megalkotására. Kapcsolatban állt az Ormánság kutatóival – Fülep Lajossal, Herbert Jánossal, Kiss Gézával –, tőlük nemcsak személyes találkozások alkalmával szerzett megdöbbentő adatokat, hanem cikkeiknek, tudományos közleményeiknek nyoma is fellelhető írásaiban. Fiatal éveinek mestere, Csikesz Sándor, a későbbi debreceni egyetemi tanár, akkor még csányoszrói református lelkész mellett – szépirodalmi műveinek, cikkeinek utalásai szerint – Kiss Gézával, a parányi ormánsági Kákics lelkészével, az Ormánság néprajzosával és egyke-kutatóval is kapcsolatot tartott, s egész intenzíven éppen 1919 és 1921 között, vajszlói tartózkodása idején, közvetlenül első ormánsági novelláinak megírása előtt. Ő maga írja: *„Többször meglaktam ezt a vén lelkészlakot...”*[1] Feltételezhető, hogy ebben az időszakban olvasta Kiss Gézának az egyke-kérdést gazdasági, társadalmi, nemzeti, erkölcsi gyökereivel-kihatásaival együtt fejtegető 1916–17–18-as írásait. A Csikesztől – Kiss Gézától kapott szemlélettágító felvilágosítások is segíthettek tudatos „drámákká” rendezni a novellaanyagul kínálkozó élményeket. Bármily zsúfoltnak, fojtó légkörűnek ítéli is a kritika Kodolányi első novelláit, a legelsőként megjelenő, 1922-es *Sötétség* életanyaga nem is tűnik már annyira valószínűtlennek, ha mögötte ott látjuk Kiss Géza *Riport – A faluról* című írását[2]. A riport is, a novella is egy haldokló fiatalasszony ágya köré sűríti az ormánsági falusi élet sok megdöbbentő jelenségét.

Tüskés Tibor könyvéből tudjuk[3], hogy a Nyugat ízlése nem mindig találkozott Kodolányiéval, s Kodolányi második ormánsági novellájának, a *Böbék Samu búcsúj*ának közléséről le is mond Osvát a naturalizmusa miatt. Pedig az 1922-es *Böbék Samu* az életanyag mélységét tekintve korántsem olyan kegyetlenül „naturalista”, mint egy 1924-es

valóságos ormánsági tragédia. E tragédia bizonyos motívumai majd csak a *Földindulás*ban jelennek meg.

Röviden: egy kákicsi származású piskói fiatalasszony megszülte második kisfiát anyósa – s az ormánsági törvények – ellenére. A közerkölcsöt nem lehet büntetlenül megsérteni. Az emlékezők szerint az anyós beléndekmagot („pocamagot") tört, rétesbe keverte, hogy elpusztítsa vele menyét, unokáit. Mivel az ételt kihányták, nem volt hatásos a méreg. A fiatalasszony a kisebb gyermekkel Kákicsra költözött, a nagyobbik fiúcskát megfojtották, s a húgygödörbe dobták. A bűnben részes volt az apa, az apa testvére s a nagyanya. A nagybácsi a börtönben halt meg. Az öregasszony tizenöt év után szabadult Márianosztráról. Az apa a sopronkőhidai fegyházban töltötte életfogytiglani büntetését, onnan 1945 sodorta haza. Feleségét már nem találta életben. A piskói egyházi anyakönyv tanúsága szerint a kisebbik gyermek 1924. augusztus 22-én született. A nagyobbik 1924. november 5-én halt meg. A halál oka: „vízbefúlás". A kisgyerek a bejegyzés alapján hároméves volt.

Bár az események minden felnőtt szereplője halott már, még ma is nehéz leírni e sorokat. Hogy Kodolányi tudomást szerzett a második ormánsági novellája főhősének nevét hordozó családról, széthullásáról, s hogy a kritikusoktól s a *„bocsánatot nem ismerő vajszlóik"*-tól[4] tapasztalt felháborodás vagy a tragikum iránti tapintat miatt nem beszélt róla, nem bizonyítható. Valószínűbb, hogy utolsó, Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Talpassy Tiborral tett kákicsi látogatása során került szembe (vagy került újra szembe) a család sorsával.

A kákicsi út élményeit regisztráló – a *Baranyai utazás*ba is átvett – cikke szerint a szűkebb ormánsági látókörből Kiss Géza, *„az Ormánság szenvedélyes szerelmese és kihalásának esztendők óta szemlélője"* vezette ki őket.[5] A *Földindulás*nak több lényeges kapcsolata van e riporttal, a Kákicson szerzett tapasztalatokkal. Már Kiss Géza 1934 januári tanulmányának (Protestáns Szemle) az ormánsági család légkörét, erkölcsét bizonyító nem egy ténye, kifejezése megmarad Kodolányiban. Most Kákicson Kiss Géza legszemélyesebb fájdalmaként találkozhat a falu szellemével. Kiss Gézát egyedül találják, felesége a pécsi kórházban: néhány napja szülte harmadik gyermekét. S már elhangzott a falu ítélete egy fiatalasszony szájából: *„Mindig fiadzik, mint a malacos göbe"*.[6] Esetekről hallhat itt Kodolányi, amikor a közfelfogást megcsúfolóan megszülető második kisgyereknek meg kell hal-

nia a szülők machinációi miatt. Egyiket kiemelten közli riportjában, ugyanezt az esetet Kiss Géza is leírja 1934. júliusi cikkében (Protestáns Szemle).

A riport – majd később a *Földindulás* – alaphangját az az istentisztelet adja meg, melyet Kodolányi a marócsai kis gyülekezet évfordulós ünnepeként él át. Az istentisztelet leírásával, Kiss Géza beszédének tömörített közlésével kezdi cikkét. *„Filmre kellett volna felvenni a kis baranyai falu istentiszteletét... hogy részt vegyen az egész ország a kis marócsai gyülekezet kétségbeesésében."* Ez az istentisztelet lesz a *Földindulás* nyitójelenete.

Az ormánsági cikksorozat végére 1934 szeptemberében már nagy keserűséggel tesz pontot Kodolányi. A következő évek műveiben az Ormánság áttételesen jelenik meg. Ezúttal nem feladatom vizsgálni: hogyan épül bele a középkori regénytrilógiába az Ormánság néprajzának, népnyelvének, Kiss Géza 1934–35-ös nyelvjárási közleményeinek (Szegedi Füzetek) sok eleme, hogy kap ihletést élő ormánsági alakoktól a regényhősök megformálására az író. (Később így nyilatkozik önmagáról: *„Az író minden műve, ideszámítva »A vas fiai« és »Juliánus barát« című, eléggé ismert, elismert, eléggé feltűnt történelmi regényeit is, egytől-egyig az Ormánságban született mindenestől."*[7] Kiss Géza 1937 őszén megjelent nagy néprajzi monográfiája[8], Móricz Zsigmondnak a könyv hatására tett kákicsi látogatása, Kiss Gézával folytatott sajtóvitája s ormánsági riportjai késztetik Kodolányit, hogy a múltból most néhány cikk és egy dráma kedvéért visszatérjen az ormánsági valóságba.

Kiss Géza könyvéről 1938 februárjában a Magyar Életben terjedelmes bírálatot közöl. A cikk némileg módosult formában olvasható kötetben is.[9] Itt nevezi Kiss Gézát Csikesz mellett mesterei egyikének, s felhasználja a könyvismertetés alkalmát arra, hogy Móriczot keményen bírálja a kákicsi cikkért, Kiss Gézához írt válaszáért. (Feltételezem, hogy a Móricz – Kiss Géza vita talnulságai is okozói annak a hangvételbeli különbségnek, melyet tanulmányom későbbi részében a *Sötétség* és a *Földindulás* között észrevételezek.) Elfogulatlan, tárgyilagos kritikát ír a monográfiáról, hangja többször keményen vitázóvá válik, de a tanulmány vége – ahol Kiss Géza alakját, jellemét állítja az olvasó elé – átforrósodik a személyes kapcsolat és tisztelet melegétől. A *Földindulás*-kérdésben nem érdektelen, hogy itt kapcsolja bele kritikájába 1934-es kákicsi látogatásának emlékét: *„Lehetetlen vissza*

nem emlékeznem arra a húsvétra, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endrével és Talpassy Tibor íróbarátommal jártuk be az Ormánságot. A néma, kihalt utcasorokra,... melyeken most beszögezett házak, koszlott háztetők, elhagyott gyümölcsösök, gyomverte udvarok ásítottak, mint a hullák... Zsilinszky nem tudta visszafojtani könnyeit. Kiss Géza kákicsi parókiájában, a halálos esti csendben olvastuk aztán a grafikonok ijesztő számait. Néztük a zuhanó vonalakat, melyek egy nemes nép pokoli hullását mutatták. Ez az érzés lep meg, mikor Kiss Géza könyvét leteszem a kezemből. " A hang támadó pesszimizmusba, gúnyos felkiáltásba csap át: elkészült rá, hogy a magyar közvélemény ezúttal is érintetlen marad, nem fog a monográfia nyomán a probléma mélyébe nyúló sajtóvita lángra kapni. *„Holott tele kellene lennie a sajtónak, visszhangoznia kellene az Országgyűlésnek. De hát Kiss Géza nem filmnagyság, nem külföldről hazatért színész, Kiss Géza »csak« magyar falusi lelkész, elporladt prédikátorok utóda."*

Ez az érzelmi megrendülés, a felelősség újraélése kap hangot a *Földindulás*ban (s gazdagítja Juliánus barát alakját Kiss Géza-vonásokkal).

A *Földindulás* 1939. február 11-én kerül először színre a Belvárosi Színházban. *„Történik ma, egy ormánsági faluban"* – írja a mű elé Kodolányi.

A darabban először is azt kell észrevennünk, hogy sűríti bele egyetlen család tragédiájába – mint korai ormánsági novelláiban – a problematika sok lényeges motívumát. A Böbék család sorsa a következő kérdésekkel asszociálódik: a föld elaprózódásától való félelem; az egyke: az egyetlen gyerek istenítése (Móricz januári kákicsi riportjának ez egyik hangsúlyos pontja), a második már bűn, szégyen, – az utcára se mehet ki szégyenében a kétgyerekes asszony; az öregek uralma; a vő szolgai helyzete; a szekták tagjainak szaporodása: felvevő területük az eltorzult életű fiatalasszonyok világa; az orvoskérdés; a német terjeszkedés.

Az író magát a valóságos 1924-es históriát látszólag mellőzi, teljes sötétségben a falu szelleme, az erkölcsi törvény érvényesül. Nagyobb odafigyeléssel azonban érdekes párhuzamokat veszünk észre az életanyag és dráma között. Nézzünk meg közülük néhány lényegeset:

1. A vezetéknév azonos.
2. A valóságban a szülők tartják hatalmukban a fiatalokat, az öregasszony az úr a háznál, a menyét nem állja;

a drámában ugyanez a helyzet, de itt a vő áll a gyűlölet középpontjában.

3. Megindul a második gyermek, mindent megtesznek megszületése ellen;
   a valóságban megszületik,
   a drámában eltetetik a piókás szülével, ezzel a fiatalasszonyt igyekeznek úgy tönkretenni, hogy ne lehessen több gyereke.
4. A valóságban az első gyereket húgygödörbe fojtják,
   a drámában leszakad alatta a jég, vízbe fullad.
5. A valóságban a meny menekül ki ebből a családból, a falu emlékezete szerint ő hívja fel a hatóságok figyelmét a kisgyerek halálának gyanús körülményeire. Szülőfaluja segítőkészséggel fogadja be, napszámból és a falu támogatásával neveli gyermekét.
   A drámában a vő lázad föl, különköltözik. A falu nagygazdái az apóssal szövetkeznek, a fiatalember egy ellenséges közösséget talál magával szemben, még napszámot se hajlandók neki adni.
6. A valóságban fegyházra ítélik a bűnösöket, szétesik a család.
   A drámában meghal az após, a birtok az egyházra marad. A fiatalok újra egymásra találnak, a dráma munka és egy új gyerek, tehát új élet lehetőségével záródik.

Ne erőltessünk felszínes következtetéseket! Vita tárgya lehetne, hogy enyhített-e Kodolányi a valóságon, szelídített-e a következményeken, vagy csak figyelemelterelő módosításokra igyekezett, hogy ne szaggasson sebeket a család túlélőiben. Nem árt viszont felhívni a figyelmet arra, hogy az első ormánsági novellához, a *Sötétség*hez viszonyítva nem annyira jóvátehetetlen a közösség erkölcsi vétsége, nem végérvényes a közvélemény ellen lázadó, egészséges ösztönű egyén alulmaradása.

Itt szeretnék visszatérni az 1934-es marócsai istentiszteletre, a *Földindulás* nyitó jelenetének inspirálójára. Hogy milyen hatást válthatott ki a három látogatóból az, hogy Kiss Géza az imént szenvedett el durva sértést harmadik gyermeke születésével kapcsolatban, s máris tud megrázó beszédben szembeszegülni ezzel a közszellemmel úgy, hogy szavai most egy gyülekezetet kényszerítsenek néma csendre, majd néhány év múlva egy dráma ünnepi nyitányává emelkedjenek, azt Talpassy Tibortól tudjuk meg.[10] Szerinte Bajcsy-Zsilinszky a Fülepnél, Herbert Jánosnál, Kiss Gézánál tett látogatása után így

összegez: *„Engem a három ember közül legjobban ez a kákicsi pap fogott meg... Kiss Géza olyan, mint Petőfi vagy Shelley a költők közül. Nincs más számára, csak amire feltette életét... Ő van a legkétségbeejtőbb helyzetben hármuk közül, ..., mégis ő ébreszt szánalmat legkevésbé. Így szeretnék kötelességet teljesíteni, így szeretnék meghalni én is. Igaz ügyért, tiszta meggyőződéssel, még ha elveszettnek látszik is a vállalkozás."* Talpassy ugyanitt feltételezi, hogy Kiss Géza benne van Kodolányi *Juliánus barát*jának alakjában. Tüskés Tibor szerint is: *"Juliánus fráter alakjában az íróra éppúgy ráismerhetünk, mint Csikesz Sándor vagy Kiss Géza vonásaira."*[11] Érdekes, hogy maga Kiss Géza is – a marócsai beszéd pátoszát folytatva – így fejezi be 1934. júliusi tanulmányát: *„Mint Julián barát valamikor, úgy jövök hozzátok. Julián hangja belehalt az éjszakába. Jaj nekünk, ha a mi hangunk is odavész."*[12]

Talán a Julián-élmény is hozzájárult (a *Földindulás* évében fejezi be Kodolányi a regényt), hogy a *Sötétség*ben világgá kiáltott „elvégeztetett" megfellebezhetetlensége helyett most a szembeszegülés daca lesz a dráma végső hangja. S hogy „legsajátosabb, legkedvesebb" művei egyikét[13] daloló gyermekek képével fejezheti be.

A *Földindulás* bemutatása után plágiumper zúdul Kodolányi nyakába. *„Kik és miért vádolnak engem plágiummal"* című cikkében 1939 júliusában tárgyilagosan, hidegen akar írni a plágiumügyről, önmagáról harmadik személyben beszélve. Műve eredetiségének érvei közt hangsúlyos helyet kap a marócsai beszéd: *„...a pap beszédét, amely a Földindulás megnyitó jelenete, jóbarátja, Kiss Géza ref. lelkész mondotta el lényegében úgy, ahogy a darabban elhangzik a kicsiny, kivesző marócsai gyülekezetben..."* Visszatekintve munkájára, önmaga szerepét így jelöli meg az Ormánság-kérdésben: *„...mint szépíró, elsőnek adta az egykés falu rajzát..."* Vitájában maga végzi el a párhuzamvonást régebbi ormánsági témájú írásainak alakjai, helyzetei, motívumai s a *Földindulás*-beliek között. Nem valóságos eseményeket, hanem saját műveit említi forrásul. A fentebb vázolt párhuzamokra gondolva mégis azt kell hinnünk, hogy a Kákicsra került kis töredékcsalád történetének hatása komponálhatta drámai egésszé az előző művekben már felvillantott életanyagot.

Valóság és irodalom találkozásának különös dokumentumául álljon itt a szerencsétlen apa levelének másolata. Kiss Gézának írta Sopronkőhidáról.

Kelt Sopron Kő hida 1941. év I hó 1.

Pár soraimmal felkeresem Tisztelendő Uram kívánom hogy soraim a legjobb egességben találja kedves csalárdjával együtt mejben hála a jó istennek még ezideig énis meg vagyok ebben a nehéz napokba. Tisztelendő Uram, tudomásom van róla a feleségem fiammal való levelezés utján hogy felkarolta őket kérem továbra is jó indulatát a jövőben is bátoritsa vigasztalja őket ebben a nehéz napokban ne csüggedjenek el ha nehéz is az élet. Én már jó magam is tapasztaltam még akkor amikor még náluk voltam még a jó napok habár rövid ideig is de én már akkor láttam és tudtam hogy a szegények segitségére állot mejben már jó magam is részesültem és most a feleségem irta hogy amit tudott és birt azon volt hogy rajtam is segitsen ezért a jóságáért és fáradságáért fogadja tőlem hálás köszönetemet ha bár nem tudom is ojan tisztán értelmessen kifejezni magat mint aki teljesen elvégezte az iskoláit én a hat ellemi és három ismetlő iskola végzésem fojtán ésmég az idő korral haladva megfeszitettem magamat hogy megérthessen Tisztelendő Uram kérem továbbra fogadja hálás köszönetemet kivánok sok jó egességet sok szerencsét és boldog ujévet kedves csalárdjával együtt. Czimem a következő.

Tksz 1492 F. Böbék József ref.
II osztáj Kanász
Orsz. Fegyintézet
Kő hid telep Sopron Megye

Sajnos, e levél csak akkor került kezembe, amikor már nem volt alkalmam megmutatni Kodolányinak s megkérdezni tőle, hogy milyen találkozása volt ezzel a különös hangzású ormánsági névvel, mely annyira beleillik egy sötét novella és egy tragikus légkörű dráma világába. E név nem egyszerűen egy vidék visszatérő családneve. Valóságos személyek és a művekben megfogalmazott visszatérő problémák azonosulnak benne. Kodolányi – utolsó baranyai utazása során – még egyszer eljut Vajszlóra. „Leltárt" készít azokról, akik vagy meghaltak, vagy elvándoroltak a községből. A 31. pont: *„Böbék Samu már nem él, a felesége sem. Vagyonukat Dezső Sándorék örökölték, a házat egy sváb családnak adták el, az él benne most is. (Ebben az esetben a Földindulás Böbék Samujának sorsa is kísértetiesen beteljesült.)"*[14]

A név tehát egy szemlélet hordozójává, egy iszonyú életfelfogás szimbólumává válik Kodolányi művészetében.

Jegyzetek

1. Kodolányi János–ifjú Kodolányi János: *Baranyai utazás.* 1963. 227.
2. Kiss Géza: *Riport – A faluról.* Ébresztő 1917. 5. sz.
3. Tüskés Tibor: *Kodolányi János.* Budapest 1974. 76.
4. Tüskés T.: i. m. 35.
5. Kodolányi J.: *Nincs gyerek – kié a jövő?* Magyarország 1934. ápr. 14.
6. Kiss Géza egy 1934-es előadásának kéziratából. Ráday Levéltár Budapest.
7. Kodolányi J.: *Kik és miért vádolnak engem plágiummal?* Magyar Élet 1939. 7. sz.
8. Kiss G.: *Ormányság.* Budapest 1937.
9. Kodolányi J.–ifjú Kodolányi J.: i. m. 117.
10. Talpassy Tibor: *A holtak visszajárnak.* Budapest 1971. 138.
11. Tüskés T.: i. m. 160.
12. Kiss G.: *Az egyke okai.* Protestáns Szemle 1934. júl.–szept.
13. Kodolányi J.–ifjú Kodolányi J.: i. m. 231.
14. Kodolányi J.–ifjú Kodolányi J.: i. m. 203.

ÁPRILY LAJOS LEVELE KISS GÉZÁNAK

Megismerni a gyökereket

A Confessio legutóbbi (1987. 3.) száma Áprily Lajos emlékének tisztelegve a költő leveleiből is közöl egy csokrot. Szerény csatlakozásul ehhez a tiszteletadáshoz, én is szeretném átadni a köznek Áprily nálam lévő egyetlen levelét. Édesapámnak, Kiss Gézának írta.

Az előzményekről: Kiss Gézának, a kákicsi református lekésznek Ormányság című néprajzi monográfiája 1937 novemberében jelent meg. Eseményszámba ment a mű feltűnése. Nem csoda, hiszen a politikai-irodalmi légkör tele volt feszültséggel a falu világát megdöbbentő adalékokkal középpontba állító híradásoktól. Ne feledjük: az előző év a Puszták népének, a Tardi helyzetnek éve, 1937-ben pedig egymás után kavarta fel az állóvízeket a Néma forradalom, a Futóhomok, a Viharsarok s az Ormányság. Ez utóbbi azzal a kettősséggel, hogy míg világgá kiáltotta az ormánysági nép kipusztulásának veszélyét, föl is ragyogtatta – mintegy végrendeletül – a múlt népi értékeit.

Nem csoda hát, hogy egyetemi professzorok, írók, zenészek, újságírók ismertették, értékelték. Csűry Bálint a „tudomány felbecsülhetetlen haszná"-ról beszél a könyvvel kapcsolatban, Kovács Imre „a magyar történelem legszörnyűbb vádiratá"-nak nevezi, Szabó Dezső „el nem fakulható értékű könyv"-nek, „mozdító példá"-nak; Kodolányi a magyar kultúrélet legjelentősebb eseményei közé sorolja a könyv megjelenését.

Az általam ismert értékelések közül időben legelső (Móricz újévi Kákicsra sietését is megelőzi) Áprily Lajos karácsony előestéjén írott levele. Íme:

Kedves jó Nagytiszteletű Uram!

Hálásan köszönöm az örömszerző karácsonyi ajándékot. A szünet az olvasás fényűzését is megengedi s én régen nem tapasztalt izgalommal olvasgatom ezt az ormánysági sors-könyvet.

Irigylem érte, mert ennél szebbet alig lehet megvalósítani. Megmaradni a gyökereknél, megismerni őket maradéktalanul és megírni az életüket. Valami ilyenre vágytam mindig odahaza Erdélyben. Erdélyben, ahol pár évvel ezelőtt szomorúan állapítottam meg, hogy a románok milyen lendülettel törnek előre éppen falu-szociográfiai területen. Pár szép könyvüket láttam s megfájdult a szívem, amiért nekünk – legalább is Erdélyben – olyan kevés faluéletrajzunk van. Én már nem írom meg a falumét. Hol a falum? Boldog aki megírhatta.

Lelkes örömmel gratulálok s feszült érdeklődéssel olvasgatom a pompásan megírt könyv minden fejezetét.

Igaz szeretettel köszönti:

Budapest, 1937. december 24.

Áprily Lajos

Kiss Géza nem tartotta meg sem a kapott leveleket (még Móriczét sem), sem a művére vonatkozó elismerő nyilatkozatokat. Hogy ezt a vallomást mégis fölfedezhettem csekélyke számú emlékei között, azt mutatja: egy lélek legbensőségesebb megnyilatkozását tisztelte és őrizte meg benne.

ORMÁNYSÁGI MOTÍVUMOK MÓRICZ ZSIGMOND PRÓZÁJÁBAN

Kiss Gézának, az ormánsági Kákics község református lelkészének, az Ormánság néprajzosának személyével, munkásságával foglalkozva a Jelenkor 1962. áprilisi számában futólag érintettem már Móricz Zsigmond ormánsági útját, kettejük vitáját s Móricz útjának irodalmi következményeit. Részletes elemzésekbe ez utóbbi kérdésben akkor nem bocsátkozhattam. Azóta is foglalkoztat: lemérhető-e Móricz utolsó éveinek műveiben annak a felszabadult lelkesedésének hatása, mely Kiss Géza *Ormánság* című műve olvastán átjárta, s Kákicsra csalta, s annak a döbbenetnek hatása is, mely kákicsi látogatását annyira jellemezte.

Mire Kiss Géza monográfiája 1937 novemberében megjelent, a szerző nevével már húsz év óta ismerkedhettek néprajzosok, zenészek, írók, nyelvészek. Néprajzi, nyelvjárási közleményeit, társadalombíráló cikkeit olvasva sokan keresték fel levélben vagy személyesen. Kapcsolataiból itt csak néhányat említek annak illusztrálására, hogy egy 300 lelkes kis falu magános kutatója mennyire benne tud élni egy ország vérkeringésében, sőt inspirálni is tud személyiségével, kutatásai eredményeivel. Illyés Gyula 1933-ban fordul hozzá levéllel biztatva őt újabb tanulmányok közzétételére. Fülep Lajos a Nyugat egyke-ankétján így nyilatkozik róla: „...közismert szaktekintély az ormánysági dolgokban, odavaló születés, nép és vidék legalaposabb ismerője..."[1] Bajcsy-Zsilinszky Endre a Magyarországban közli kákicsi látogatásának tanulságait.[2] Kodolányi *Útinaplójában*[3] felháborodva kiáltja, hogy Kiss Géza népdalai, népesedési statisztikái, grafikonjai „a kis parókia évszázados falai között hevernek" – a közvélemény süket közönye miatt. Ugyanő később így beszél Kiss Gézáról: „Kiss Géza, Csikesz Sándor debreceni egyetemi tanár mellett egyike volt mestereimnek."[4]

Móricz Zsigmondot nem Kiss Géza cikkei, nem is a vele kapcsolatos írói-tudósi nyilatkozatok csalták le az Ormánságba. Az egyke-kér-

dés szele megérintette ugyan már a 30-as évek elején,[5] de korántsem jelentett ez számára olyan egzisztenciális megrendülést, hogy a kérdés a paraszti társadalom egyéb gondjai fölé nőtt volna. Kiss Géza *Ormányság* című könyve – s hatására egy színes népi világ látásának a reménye – hívta a témakereső írót 1938 januárjában Kákicsra. Ahogy első ormánsági riportjában írja:

„...ez a könyv hozott ide, mert feltüzelt, mint a jó baranyai bor s látni kívántam azt a tájat, amely az író szerint a magyar népéletnek utolsó fészke."[6]

„Újév reggelén, a Virág esküvőjéről egyenesen a Keleti pályaudvarra mentem s elutaztam ide az Ormánységba..." – írja Kardosnénak.[7] Színes népéletet vár, s megkapja helyette élete egyik legnagyobb döbbenetét. Kiss Géza két területéből – a korabeli falu világának szociográfiai-pszichológiai pontosságú felmérése; egy letűnt világ színeinek felidézése – az előbbi fogja meg úgy, hogy a másikra egy ideig nem tud odafigyelni. Kiss Géza vendége öt napig, tőle kapja ugyanazokat az adatokat, melyek sokakat megrendítettek már, de módja van magával a kákicsi néppel is találkoznia.

„Nem tudok elmenni innen, úgy tűnik fel, most találtam meg a nagy gyötrelmet, mely számomra mindennél nagyobb: azt az érzést, hogy vége a magyarságnak. S én egész életemben ebben az egy gondolatkörben éltem s léteztem: a magyarságomban" – írja.[8]

Megrendülését újra és újra szavakba önti:

„Keresztül mentem a legnagyobb nemzeti rémületen, a magyar faj elbukásának, megszűnésének minden fájdalmán. Másfél hónapig nem bírtam elmozdulni a helyszínről s mint méreggel szívtam tele magam, a probléma minden adalékával."[9]

A vívódást tükrözi Pesti Napló-beli cikksorozata. S az is, hogy e cikkeken kívül képtelen bármit is alkotni az első három hónap bénaságában.

„Ebbe az évbe nem írtam többet hat cikknél. Három hónap alatt. Se regény, se darab, se mozi, csak ülök, jövök megyek s nézem, ahogy nő a fű."[10]

Mivel e riportok könnyen hozzáférhetők, velük kapcsolatban itt csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy nagy vívódásokkal és súlyos ellentmondásokkal jutott el Móricz a záró hangig a Kelet Népe 1938. júliusi számában: „Én eleinte fel voltam ellenük háborodva... Ma már más véleményen vagyok." E vívódó keresgélést az is okozta, hogy első riportjáért éles kritikákat kapott magától Kiss Gézától, Fülep Lajostól, Kodolányitól, Kovács Imrétől. Levelezése bizonyítja, hogy mindenképpen szerette volna jóvátenni az elhamarkodott és eltévesztett hangot. A riportok ismertetése helyett egy eddig még feldolgozatlan területet szeretnék bejárni: hogyan lesz ösztönösen vagy tudatosan Móricz szépirodalmi alkotásainak egyik ihletőjévé az ormánsági faluval való találkozása.

***

A jelenkori faluban szerzett tapasztalatait két műve hordozza: az *Életem regénye* s az *Árvácska.* Az előbbit három hónap alatt löki ki magából.[11]

> „Ma három hónapja, egyetlen pihenő napom, sem éjszakám nem volt. Egyetlen izzásban égett az agyam: talán soha ennyire nem fűtött át a tűz."[12]

Ha összevetjük ezt a tényt az év első három hónapjának zsibbadt tétlenségével, egy pszichológiai törvényt látunk érvényesülni: a nagy élmény szinte tehetetlenné nyűgözte, de ugyanez az élmény akkora belső érlelődést eredményezett, hogy léte legmélyebb emlékeit és kérdéseit szakította ki belőle. Az *Életem regénye* tele van utalásokkal a baranyai élményekre. „Most e sorok jegyzése közben Pécsett jártam" – írja mindjárt a második fejezetben, s vásáros baranyai öregasszonyokban „volt kisiskolás kislány" kortársait látja. Prügy és Kákics név szerint is asszociálódik:

> „...könyveimben eleddig, ha a falu életéről fekete színeket vettem, mindig s kizárólag Pthrügyről hoztam azokat s még a télen is, mikor az ormánsági egyke-kérdés annyira megrázott és szembefordított a falu törvényével és a falu erkölcsével: a gyermekkori szabolcsi falu, a tügyi parasztok komor világa volt az, ami ellen Kákics néven felhördültem. De még akkor sem akartam mindent kiontani magamból s mivel még akkor

nem tudtam, hogy ily hamarosan megírom ezeket a gyermekkori rázkódtatásokat, még akkor is a régi mód és elszántság szerint visszatartottam magamat az igazi támadás és felordítás elől. Majd ha megírom Pthrügyöt! "[13]

„...még akkor nem tudtam,...hogy megírom..." Vajon nem a „nagy gyötrelem", a „legnagyobb nemzeti rémület" szakította fel a gyerekkori sebeket, s kerestette a gyerekkor melegét is? Nem első eset lenne Móricznál, ha felnőtt megrendülést fejezne ki a gyereklélek, a gyerekkor érzékeny világának idézésével. Az ormánsági falu törvényei, erkölcsei azonosak a prügyiekkel: sokszor visszatér az író elemzésükre, bírálatukra. Bírálja a falu gazdasági törvényeit, a „mai föld népé"-nek „szabad erdőt, mezőt" kívánó múltba sírását.[14] Vajon az Ormánság nélkül felidéződött volna-e benne az „emberséges életre" tanító rokonok gyermekgyilkos tanácsa: „Ó, párnát rá ... Én ugyan rátettem. De még a lábam is rátettem." S a mű utolsó fejezete, a legmelegebb vallomás a családról, a gyerekről, egyben vita is azokkal, akik nem akarnak gyereket. „Hát akkor hogy tudnak élni? mért akarnak akkor élni?"

A gyermekért íródott az *Árvácska* is.

„Ilyen könyvet még nem írtam. Ennek a legeslegkisebb mondata is magából a nyers életből szállott fel, mint a mocsárból a kénes gőz" – írja Illyés Gyulának.[15]

Nem keresem most, hogy Móricz újabb találkozása a faluval milyen mértékben gazdagította e könyvben a paraszti világ színeit. De nem haszontalan említeni: az *Árvácská*ban kifejezett írói szándékot maga Móricz fogalmazza meg az előbbi levélben. Ez a szándék még egyszer utal az ormánsági megrendülésre, de egyúttal el is szakad tőle: „...most, mikor az állam legfőbb feladatai közt tartja, hogy az egyke ellen küzdjön: ezt a véghetetlen bő áldást, a kivetett szerelemgyerekek sorsát vegye kézbe."

Visszajutott Móricz oda, hogy az egyke-kérdés egy a sok megoldásért kiáltó kérdés közül, de nem az egyetlen és legfőbb kérdés.

Az élmény kegyetlensége 1938-ban a felelősségrevonás kemény hangját parancsolta ki az íróból: „Én magát a magyar népet teszem felelőssé azért, amiben szenved."[16] A feladatát fel nem ismerő, sorsa szorításában önmagát föladó, c s e l e k v é s r e k é p t e l e n n é p el-

len háborodik fel. 1940-re módszert változtat. Hódmezővásárhelyi jegyzeteiben visszatér még egyszer a kérdésre:

„...én nem hiszem az Ormányságról sem, hogy ki fog veszni, ha valamiképp életkedvet, reményt és szociális lelket önt beléjük valaha a sors."[17]

Ő maga akarja ezt az életkedvet föltámasztani azzal, hogy *Rózsa Sándor*ában a cselekvő nép modelljét rajzolja meg. Történelmi figura szolgáltatja a példát, visszatalálhat hát Móricz az Ormánságba csábító könyvhöz, Kiss Gézának a múlt színeit feltámasztó monográfiájához. Amikor 1940 januárjában megismerkedett Bálint Sándorral, beszélgetésükben még nem esett szó a Rózsa Sándor-témáról, de a magyarság legsúlyosabb kérdéseiről igen s köztük talán az Ormánságról s Kiss Gézáról is.[18] Márciusban Veszprémbe utazott a népfőiskola 17-i záró ünnepélyére, s kettesben lévén a vonatfülkében K. Kovács Péter néprajzossal, igen fontos kérdések megbeszélésére került sor. Így a táj- és népkutatásra, kákicsi Kiss Géza egyke-elemzéseire s a betyár-témakörre is.

„Móricz Zsigmond Kákicsi Kiss Géza Ormányság c. művét idézte úgy, hogy az egyke-kérdésben vitázik vele, de a betyár-témakörben jószemű; adatai is erről vallanak."[19]

Márciusban tehát minden valószínűség szerint ott volt már a Rózsa Sándor forrásai között Kiss Géza könyve.

S ezzel eljutottam fő témámhoz: a monográfia milyen részletei inspirálták az írót, hogyan és milyen céllal használta föl a részleteket. Összehasonlító szempontjaimat természetesen megszabja az a sokszínű közelítés, ahogy Móricz a forrásanyaghoz nyúl.

Elemzésre legelsőül *Az udvar* című fejezet kívánkozik. Centruma egy kákicsi öregember, Körtsönyei Péter remekbe szabott elbeszélése minimális változtatással. Az öreg Gábriás szájába adja Móricz a sikeres orvvadászat történetét, s Kiss Géza néprajzi szövege alapján még a kanászéletről is beszéltet vele. E szövegek részletes nyelvészeti elemzését külön tanulmányban végeztem el, (Magyar Nyelvőr 1977/4. sz.) itt csak utalni szeretnék az elbeszélés szerepére a *Rózsa Sándor*ban.

Körtsönyei Péter 1922-ben halt meg 94 éves korában. Kiss Géza 1915-től volt kákicsi lelkész, a lejegyzés tehát 1915 és 1922 között történt. Mivel Körtsönyei saját suttyó legény alakját eleveníti meg az emlékezésben, magát a „hőstett"-et Rózsa Sándor pusztázása idején, a reformkor végén hajtotta végre. Miről is van szó? A gróf erdejében őzet ejt Péter. Az erdőőrök rajtakapják, hárman is kerítik. Furfangja megmenti – az őzzel együtt víz alá húzza magát, nádon szívja a levegőt az „erdősök" távoztáig. A plasztikus érzékletességgel, vidám elevenséggel előadott történet önmagában is hordoz annyi értéket, hogy Móricz kedvet kaphatott továbbadására. De nem mindegy, hogy hova helyezi el regényében. Rózsa Sándornak nemcsak hőstettei szaporodnak, de üldöztetése is növekszik. Szeged városa mind jobban gyülekezteti a nép fékentartóit: a perzekutorokat, végrehajtókat, hajdúkat, a hóhért. S bizony nemcsak Rózsa Sándor bátorító hatása terjed, hanem a megfélemlítés is meghozza gyümölcsét: Móricz kénytelen „szájtató", tettre képtelen szolgákat, „elpuhult" fiatalokat is ábrázolni. E környezetben – a fejezetben sűrítetten felsorakoztatott megfélemlítők és megfélemlítettek között – hangzik el Gábriás monológja. S az ő szavaira szinte csattanóként következik a fejezet végén Rózsa Sándor egyik legkegyetlenebb igazságtételének bejelentése. Gábriás múltbeli történetének biztatása Rózsa Sándor jelenbeli tettében realizálódik, így kerül összhangba a nép szándéka a vezér cselekvésével. Nem ok nélküli Szeged urainak félelme a „ragadós betegség"-től, néhány fejezet múlva már azt olvashatjuk, hogyan szaporodik Rózsa Sándor betyárainak száma a félelmetes Gál Pétörrel.

Valóságos személy – kákicsi ember – az előbb említett Gál Pétör is. Neki még a nevét is érintetlenül hagyja Móricz.

Ki volt Gál Pétör? A kákicsi egyház anyakönyvei szerint 1844. június 25-én született Kákicson, ugyanitt halt meg 70 éves korában 1914. április 30-án. Édestestvérének fia, a 83 éves Gál Gyula ma is él Kákicson, s szinte szóról szóra úgy mondja el nagybátyja kalandját Patkó Pista betyárvezérrel, ahogy Kiss Géza írta le könyvében. Gál Gyula szerint Gál Péter éppen községbíró volt Kákicson, mikor híres összeütközése történt Patkó Pistával. S ugyancsak szerinte nemigen járkált együtt a betyárokkal, csak eligazította őket, hogy kitől lehetne érdemes dolgot keríteni; a haszonból aztán ő is részesült.

Kiss Géza Gál Péter unokája és kortársai elbeszélése alapján közölte a történetet: Gál Péter két találkozását Patkó Pistával.[20] Móriczot

megfogta maga a népi elbeszélés is, hiszen nincs egyetlen mondatnyi egyenes beszéd Kiss Géza szövegében, melyet át ne venne. S megfogta Kiss Géza stílusa is, ahogy Gál Péter alakját bemutatja, illetve az eseménysor drámai pergését közvetíti. Minimális kihagyással és átalakítással szinte a teljes Kiss Géza-szöveget is átveszi, és beépíti saját elbeszélésébe. De a kapott szöveg megmozgatja fantáziáját, s Kiss Géza tömör, drámai sűrítésű anyaga olyan fontossá válik, hogy a regény két fejezetének is ihletője lesz. *(Kavarodás, Búbánat.)* Móricznak elsősorban magára a figurára van szüksége, benne méltó társat keres a nép ügyét képviselő, de alapvetően magányos Rózsa Sándornak. Itt tehát a szituációnak, a szereplők egyéniségének átalakítása lesz Móricz művészi szándékának hordozója.

Az eredeti szituációban Gál ellenfele, Patkó Pista különösebb cél nélkül érkezik harmadmagával a kákicsi fertálykocsmába. Verekedésének indoka részegsége s félelme a besúgóktól. Ezért nem tűri a bámészkodókat, s üti meg Gál Pétört is. Gál megalázása nem igazolható. Természetes hát, hogy faluja népe erkölcsi elégtétellel veszi tudomásul – s még ma is így meséli –, hogy ebben az összeütközésben Gál bizonyul hősnek. Övé az erő: a fizikai, de az erkölcsi is. Büszke rá a falu. De ha úgy kell is Patkót fölszedni a földről s kitámogatni a faluból, őt sem hagyhatta a nép igazságérzete a megszégyenülés állapotában, hiszen egyéb elbeszélések szerint Patkó a szegények, árvák támogatója.[21] Erkölcsileg emelkedik hát fel Patkó, amikor nem megbosszulni akarja a verést, hanem tiszteli Gál Péter önérzetes bátorságát, s barátjává fogadja őt. („Ez az én emberöm!")

Móricznál Gál Péternek egy nagyobb formátumú betyárral kell szembekerülnie. Rózsa Sándorral, aki „szimbólum" is, de ugyanakkor Patkónál differenciáltabb gondolkodású, mélyen érző ember is. S Rózsa Sándornak Gál Pétörben a bátor, erős társ kell, de akivel szemben mindig ő marad a vezér, aki az ő nagy céljainak szolgálatába tud állni. Móricznak tehát úgy kell megváltoztatnia a szituációt, hogy Rózsa Sándor maradjon az igazi hős, de méltó ellenféllel szemben.

Maga az alapszituáció marad: Rózsa Sándor a csárdában besúgóktól, a tömeg fecsegésétől veszélyeztetve, borosan verekedni kezd, s emberére talál. De mennyire más a szituáció indokolása s kibontása! Rózsa Sándor régen túljutott a személyes jótétemények osztogatójának szerepén. Ő már egy egész rendet akar büntetni. E pillanatban egy rá leselkedő, fölfegyverzett város ellen indulna. „Rettenetes nagy dolog

jár az eszibe. Belemászni a városba, kihozni az öccsét." Közvetlen indok a testvéri szeretet, de a vállalkozás mégiscsak az erőszakot jelképező börtön megostromlása lenne. S mekkora erre a lehetősége? „Az embör magába nem embör, hanem kutya. Bandát kő terömteni." Számot vet azokkal, akik eddigi vállalkozásaiban így-úgy részt vettek. Eredmény: „Magában van. Nincs embere." A kell és a lehetetlen egymásnak feszülése ez. Így már emberibb indokot kap, hogy Rózsa Sándor „vesztit érzi". Egyetlen társban reménykedhetne, őt várja, kérdés, eljön-e. Ebben a feszült lélektani helyzetben ingerli Gál Pétör. S amikor a feszültség a tetőfokra hág, hiszen Pisze Matyi a várt betyártárs nélkül jelenik meg, sőt Pisze Matyi személyében éppen a besúgás lehetősége testesül meg, kirobban az indulat. A legdrámaibb pillanatban szinte szóról szóra használja fel Kiss Géza szavait Móricz. Igen, de Rózsa Sándornak vezérnek kell maradnia. Nem maradhat hát a földön. Megfordítja a küzdelmet az író, a győzelem Sándoré. S ez oldja fel eredeti feszültségéből. Végre olyan valakire akadt, akit érdemes emberszámba venni. A lélektani folyamat végigvitele miatt fontos, hogy Móricz ne hagyja a második találkozás végére a Kiss Géza-szöveget lezáró Patkó Pista-mondatot, a betyár értékelését Gál Pétörről. Rózsa Sándor igazi feszültségét nem a feladat okozta, hanem az, hogy n i n c s e m b e r e. Így kap értelmet a Patkó Pista szájából Rózsa Sándornak átadott végső mondat: „Ez az én emböröm."

A mondat hat fejezettel később megismétlődik. Akkorra érett meg a helyzet a cselekvésre: indulni kell a városra. S bár Rózsa Sándor már az előző találkozáskor eldöntötte, mit tartson Gál Péterről, szükség van mégis a Kiss Géza-szöveg második ütemére: el kell fogadtatni a vállalkozásra kész betyárokkal Gál Pétör személyét. Ha tehát Kiss Gézánál az első részletben tönkrevert Patkó Pista emelkedik fel emberi vonásai miatt a második részletben, itt Gál Péterrel történik ez az igazságtétel. Őt hagytuk az előbbi fejezetben élettelenül elnyúlva, most ő az, aki – az eredeti szöveg ritmusában s szavaival – úgy jelenik meg, hogy tiszteletreméltó bátorsága, keménysége Rózsa Sándor barátjává avatja. Rózsa Sándor tragédiája, hogy már hiába üzent Gál Pétörért, a vállalkozásra nincs szükség öccse halála miatt. Így viszont a regénybeli Gál Pétör alakja hűségesebb a kákicsi nép emlékében ma is élő Gál Pétör alakjához.

Közismert tény, hogy Móricz a húszas évek végétől ismét a paraszti világ felé fordult, s a népéletet megjelenítő drámai novellái a n é p-

k ö l t é s z e t i ihletést is sugározzák. A *Barbárok* férfiindulatokat sűrítő fejezeteinek balladaisága, az asszonyi hűséget megtestesítő juhászné bemutatásának és világgá indításának népmesei vonásai szerves részeivé válnak egy gazdag összhangnak, melyben a népi és modern, a magyar és egyetemes, a valósághű és jelképi egysége érvényesül. A *Rózsa Sándor* bizonyos vonatkozásaiban látványosabban „népies". Hangosan kiált egy szándékról: népdalokat, táncokat, szokásokat megmenteni. Egy-egy fejezet szinte azért születik, hogy egy népdalcsokrot, egy táncsorozatot bemutathasson az író. De mint látni fogjuk, itt is messze túllép a „leltározás"-on. Bármily nagyot markol is a néprajzi anyagból, ha abban megérzi az élet valóságát, kezében a néprajzi adalékok műve szerves részévé tudnak alakulni. Ebben Kiss Géza stílusa is segíti, mely a szigorú néprajzi leírásokat is élettel tölti meg. Kiss Géza könyvének *Táncok* című fejezete a legjellegzetesebb ormánsági táncokat mutatja be. E táncokból Móricz a legfontosabbakra építi a Veszelka-ház táncos jelenetét. *(Tánc, vagy lakodalom?)* Nem előre megkomponált cselekvéssorhoz keres odaillő táncokat. Fordított az út. Megtartja Kiss Géza táncainak sorrendjét, s szinte ezek a táncok diktálják a jelenet kompozícióját. Úgy formál a táncleírásokon, hogy ívelésük egy tiszta erotikájú jelenet hordozójává lehessen. Különös, hogy az eredeti sorrend s két fiatal szerelmének, kívánságának ébredése, feltüzesedése és elcsendesedése milyen összhangban tud lenni egymással. Móricz öt táncra építi a szerelmi jelenetet, s még egy játékos tánc dallamát veszi át, hogy vele lezárja, illetve virradatig tágítsa a mulatást. A jelenet ritmusának s a táncoknak az összefüggése a következő: 1. „Most a legény felállott..." – kanásztánc. 2. Meg akarja nyerni Juliskát – turkesztáni tatártánc. 3. „...kézen kapja Juliskát..." – dobogós. 4. „...derékon ölelik egymást" – lippenős. 5. „Leteszi a lányt ...az asszonyt szedi föl..." – csárdás.

A dobogós s a lippenős az ihletője a legköltőibb részleteknek. Móricz átveszi Kiss Géza leírásának legláttatóbb, legdinamikusabb kifejezéseit. Kiss Gézánál a táncmozdulat:

> „Három szilaj dobbantás balra, három jobbra... Tehát kezdi bal irányban a balláb, s ledobban mellé a jobb, dobban utána bal irányban ismét a bal. Pillanatnyi megálló.... Dobban jobb irányban a jobb láb ledobban mellé a bal s dobban újra jobb irányban a jobb. Pillanatnyi megállás..."

Móricz leírása következetlen:

„...három dobbantás jobbra, három dobbantás balra. Kezdi jobbra a jobbláb, egy, két, három, ledobban mellé a bal; akkor kezdi balra a balláb, egy, két, három, ledobban mellé a jobb. Pillanatnyi megálló. Most dobban jobbra a jobbláb, ledobban a bal: kezdi újra a balláb, ledobban mellé a jobb."

Első pillantásra nem is csak következetlen a leírás, hanem az eredeti tánchoz viszonyítva szinte ront a ritmuson lassító betoldásokkal, fontos pergő mozdulatok elhagyásával. De Móriczot nem a szakszerűség izgatja. A szakszöveg két szava *(jobb, bal)* ragadja meg a maga zenei erejével, e szavak mind tömörebb szövegkörnyezetben való szerepeltetése adja a jelenet muzsikáját. Az előbb idézett két variáns után még kettő következik a szöveg későbbi részleteiben: „S most fordítva, mikor a legény jobbra jobb, akkor a lány balra bal... Jobbra jobb és balra bal, balra bal és jobbra jobb." Ahogy a feszülő karral egymás kezét fogó két fiatal között az érzések feszültsége is nő, úgy marad el a két fő motívum mellől a kísérő szöveg, hogy végül – korántsem az értelemre hatóan – uralkodóvá váljék a két fő motívum. Rövid statisztika a gyorsuló ritmus érzékeltetésére, a négy variánsban a kísérő szavak számának fogyására: 13–7–6–2. A fogyással kap mindig nagyobb hangsúlyt a ritmikus bal és jobb. De ha csak a két szót emeljük ki a szövegkörnyezetből, akkor is mind gyorsulóbb ritmust kapunk: jobbra a jobbláb – a bal; balra a balláb – a jobb; jobbra a jobbláb – a bal; a balláb – a jobb; jobbra jobb – balra bal; jobbra jobb – balra bal, balra bal – jobbra jobb. Az utolsó ütemekre találta meg Móricz (ha nem szigorú anapesztuszokat követelünk tőle) az eredeti ormánsági tánc – s vele együtt a Kiss Géza leírásából átvett dal – ritmusát („...de csak úgy, ha löhet!"). Mintha ezt a ritmust csak a feszültség legfelső fokán értette volna meg az író, illetve ott lett volna igazán szüksége rá az érzelmi csúcs kifejezésére.

A lippenősnek Kiss Géza leírása szerint egészen más a hangulata:

„Ugyanaz a dallam, ugyanazok a lábmozdulatok, ugyanaz az időmérték, csak dobogás nélkül, finomabban, légiesebben s a harmadik-negyedik nyolcad alatt lelippent férfi és nő egyaránt, tehát mindkét térd behajtásával erre a 2/8 ütemre fél-guggoló helyzetben aláereszti magát. Az ötödik nyolcadban föllibben s ugyanakkor szökken a láb is, már ellenkező irányba.

Magára a táncra Móricz csak két mondatot szán, bár a fejezet részeinek arányát tekintve ez a leghangsúlyosabb jelenet.

„És most ugyanaz a tánc, de nem dobbanósan, csak lábujjhegyen... Félguggra eresztik magukat, mint rugó felcsapnak."

(A harmadik mondat már nem az ormánsági táncot mutatja be, hanem egy képzelet szülte variánst.) A táncritmust közvetítő, az ellentéteket és ismétléseket hanghatásokkal is kifejező, h a n g o s nyelvi anyagra addig volt szükség, míg a belső feszültség uralkodott. Az ölelés önfeledtségének, az önfeledtségben mégis jelenlevő drámaiságnak halkabb kifejezőeszközökre van szüksége. A táncleírásból először is a módhatározók ragadják meg az írót (finomabban, légiesebben), nála is a módhatározó lesz a domináns nyelvi eszköz. Itt is lényeges a ritmus, de a ritmust az ellentétes módhatározópárok fokozása adja: „...nem dobbanósan, csak lábujjhegyen. Könnyen. Annál nehezebben. Boldogan. Annál fájdalmasabban." Elsődleges a tartalomban jelentkező ritmus: a tánc hangjától a táncmozdulat jellemzésén keresztül jut el a táncolók lelkiállapotáig. Természetesen a tartalmi ritmus összhangban van a mondatszerkezetek ritmusával. Innen már csak egyetlen lépés a teljes önfeledtséget hordozó, tétova ellentéteiben szinte kábult hangulatú gondolatritmus:

„A lánynak talán eszébe jut, talán eszébe se jut.
Hogy vőlegény is van a világon.
A legénynek eszébe jut, talán eszébe sem jut.
Hogy betyár is van ezen a világon."

Kiss Gézánál a tánc jellemzője végig a könnyedség, légiesség. Az ellentétes mozdulatot finom rokonhangulatú igék mutatják meg: lelippen – föllibben. Móricz nem fogadhatja el ezt a hangulati egységet. Már az előbbi önfeledt pillanatokba is belelopták az ellentétek az ösztönös megsejtést: az őzött betyár nem kapja könnyen a boldogságot. A „föllibben" légiességét az író a „felcsap" keménységével váltja föl. A hasonlat még keményebbé, szinte lázadóvá teszi a képet: „...mint rugó felcsapnak." Hiszen ez a mozdulat is egy belső drámának a kifejezője: „Most a legénynek de megvillan valami az eszében..." A boldogság lehetősége – szinte egyetlen pillanatban sűrítve –

fejeződik ki mozdulat és gondolat egységében (felcsapnak – megvillan). Az azonos intenzitású igepár ellentéte a jelenetet lezáró két ige: lelohad, leteszi.

Eddig volt izgalmas a tánc: Juliskáért járta Sándor. A ráadás, az asszony táncoltatása már nem életfontosságú ügy. Elég hát egy-két mozdulatot kivenni Kiss Géza csárdásleírásából. Még azon is egyszerűsít, a vad, temperamentumos mozgást közvetítő szavakat tompábbakra, szelídebbekre cseréli ki. Így lett egy néprajzkönyv fejezete egy regényfejezetnek nemcsak forrásává, hanem – konstrukciójával, nyelvi anyagával – művészi ihletőjévé is. Természetesen az ormánsági táncokhoz a Kiss Géza által gyűjtött s e fejezetben közölt népdalokat is átvette.

Van még egy fejezete *a Rózsa Sándor*nak *(Lármás utca),* ahol domináns a Kiss Géza *Ormánság*ából vett anyag. Három elbeszélést ragad ki Móricz, mindegyik különböző babonaelemről szól: az ördöngös személyről, a tüzesemberről, a lóalakban megjelenő rosszszellemről. (A három történet lószereplői között érdekes fokozat van: gyorsan vágtató lovak – vánszorgó lovak – megsemmisülő ló. Vajon tudatosan állította össze az író ezt a sort Matyi lólopása elé?)

Az első történet[22] csak annyi szerepet kap a fejezetben, hogy Matyi, akit Égető perzekutor is „sunyi alak"-nak tart, segítségével felhívja magára a perzekutor figyelmét. A téma: az ördöngös kocsis áthajtja lovait hintóstul, grófostul a folyón. Kiss Géza mesélője kerek, elejénvégén zárt történetet ad, a különös eset előzményeit, hatását is részletezi. Móricz Matyija csak lépésről lépésre közelíthet hallgatója bizalmához, itt még csak néhány mondat meghallgatására számíthat, az író tehát erősen tömörítve, csak magára a babonás tényre szorítkozva használja fel a kákicsi szöveget. Égető pillanatnyi odafigyelése elég is Matyinak a felbátorodásra, hogy feltegye a kérdést: „Akari mögfogni Ruzsa Sándort? " S ezzel már a fejezet lényegénél is vagyunk: csapda készül Rózsa Sándor számára, Matyi szolgáltatja hozzá az ötletet.

Nehezen árulja viszont el a gyakorlati megvalósítás lépéseit. S mikor ezért bilinccsel fenyegetik, védekezésül, időhúzásul veszi elő a másik babonás történetet. Tudja, hogy fontos emberré lett („…már nem volt izgatott…"), bőbeszédű mesélésbe kezd. Ez s a következő elbeszélés Kiss Géza öreg tehéngondozójától, a 83 éves Fóris Istvántól származik, aki nemcsak híres tréfacsináló volt, hanem remek stiliszta is.[23] Az előbbi történet babonás személye, az ördöngös kocsis csodás és

gyors útra készteti a lovakat. Itt a bakon ülő kocsis majdnem tehetetlen: a tüzesembör ült föl a hintó ülésére a gazda mellé, jelenléte miatt alig vonszolódik a kocsi. Móricz egy-két szókihagyással – s hangtani módosításokkal – a teljes szöveget átveszi, de Fóris István erőteljes, tömör, férfias stílusát a szöveget széthúzó betoldásokkal, ismétlésekkel igazítja Matyi fecsegő egyéniségéhez. Nem szán viszont figyelmet a babonának a lényegére. Kiss Géza magyarázata szerint s a könyvében közölt hasonló történet szerint a tüzesembör azért félelmetes, mert ráül az ember hátára, vállára (itt a kocsi ülésére), s ez maga lehetetleníti a mozgást. Fóris Istvánnál a gazda számára láthatatlan a tüzesembör, ezért kocsisa ügyetlenségének tulajdonítja a lassúságot, s így méltatlankodik: „Olyan keservesen mén ezökkê a lovakkâ, mintha terőt vinne!" Móricz ezt a mondatot a tüzesembör szájába adja így: „Olyan keservössen mönny ezekkel a lovakka, mintha terőt vinné!" Ezzel a felszólítással nemcsak az esemény logikája tört meg – hiszen eddig is alig mentek a lovak –, hanem úgy tűnik, a tüzesembör parancsszava is szükséges, nem elég csupán babonás ereje a kocsi fékezéséhez. Csökkenti ezzel az író a babonás lény babonás jellegét. Másik változtatásával az általánosabban elfogadott hiedelmek szelleméhez igazítja a csattanót. Az ormánságiak káromkodással űzték el a tüzesembört. Móricz a káromkodást keresztvetésre s imádkozásra módosítja.

A harmadik történetben Fóris István saját „élményét" mondja el. Eltűnt lovait keresve egyik lovát véli fölfedezni a temetőkápolna mellett. Ráül, de hiába csapkodja a kötőfékszárral, a ló mozdulatlan marad. Egy kitört kereszttel üt a ló fejére, mire az megsemmisül; a férfi a földön marad, rémületében csodálatosan megnyúlt fejjel. A megsemmisülő ló szavai világossá teszik, kivel volt dolga a mesélőnek: „Köszönd az élő istenödnek, hogy ëgyná többet nem ütté rám, mer mingyá megtanétottalak vóna, hugyon kê az éjjeli szellemöket háborgatni!" Itt nincs terem azt kifejteni, milyen pontokon érintkezik a történet a hazug mesékkel. (Honti és Nagy Olga is beszél az érintkezési pontok lehetőségéről. Berze Nagy János *Magyar népmesetípusok* c. hatalmas rendszerezésében Hazudozó címszó alatt említ pl. egy 1899-ben közölt zilahi tájszólású mesét, ahol ugyan a ló alakja is mesei – „lovam feje tuskó, dereka viasz..." – de megsemmisülése, a lovas földön maradása közös elem Fóris történetével.) Az biztos, hogy olyan elbeszéléssel van dolgunk, ahol a mesélő – bár mindenképpen el akarja hitetni históriáját – önmaga is abszurdnak, bizarrnak, tehát komikusnak tartja. Itt nem

is a babonás elem az érdekes, hanem Fóris képzelőereje, mesélőkedve. Az előadás dramatizáló elevensége, az a képesség, hogy a beszélő önmaga élménybeli alakját ennyire plasztikusan s ilyen nevetséges helyzetben tudja láttatni, a társ mesebeli neve, a szokásos mesevégződés: „Ez olyan igaz, mind hogy ëtt vagyok!" – minden a hangos derűt szabadítja föl a hallgatóban a babona borzongató hatása helyett. Stílusban egy hajszállal sem értéktelenebb ez az elbeszélés Körtsönyei Péter monológjánál. De míg ott Móriczot teljesen megfogta a szöveg ereje, itt rá se figyel.

Csak a szimpla esetet adja Siket Zsiga szájába minden nyelvi erejétől megfosztva. Míg Fóris szinte lejátszotta újra a jelenetet, Siket Zsiga szürke „beszámolót" tart egy hallomásból ismert eseményről. De nemcsak a stílushatást hordozó nyelvi eszközöket mellőzi az író, az abszurditást is igyekszik csökkenteni. Az ő lova így beszél: „Köszönd az Istenödnek, hogy körösztte ütötté rám, mert másképp mögtanítottalak vóna, hogy kő az éjjeli szellömöket háborgatni!" A kereszt szerepének hangsúlyozásával a közhiedelemmel egybehangzóbbá, tehát érthetőbbé teszi az eseményt.

Láttuk, milyen gyönyörűséggel keresett helyet, szánt szerepet regényében Móricz a kákicsi őzmonológnak, betyárhistóriának, táncoknak. Vajon mi lehet annak a hátterében, hogy a babonás történetek stílusértéküktől megfosztva, elnagyoltan kerültek a műbe?

Némi magyarázatot kapunk a kérdésre Móricz és Kiss Géza 1938. januári sajtóvitájából. Móricz kákicsi tartózkodása idején Kiss Géza egy estére meghívta három legfőbb adatközlőjét, akik Kiss Géza iránti bizalomból a vendégnek is éjjelbe nyúlóan beszéltek. Móricz le is fényképeztette magát Kiss Géza otthonában a három parasztasszonynyal, a fénykép több kiadványban megjelent (pl. *Arcok és vallomások*-sorozat Móricz-kötete). Móricz hátul áll, előtte jobbról balra Joóné Farkas Éva, Potánczné Csipán Juli, Györegyné Sandó Katalin. Kiss Géza több babonás története Csipán Julitól, Sandó Katalintól származik.

A találkozás idejére elveszítette már Móricz a faluba hívó lelkesedést, tele van keserűséggel a látottak miatt. Így ez estén sem tud odafigyelni az elbeszélések művelődéstörténeti-nyelvi értékeire. Így vélekedik Pesti Napló-beli cikkében[24]:

„Még ilyen református néppel nem találkoztam az Alföldön, ahol az emberek ennyire babonásak lettek volna. Itt közelebb vannak a keresz-

ténység előtti állapotokhoz, mint a Tiszántúl. Három öregasszony összeül s éjfélig megállás nélkül folyik a tudomány. Ki nem fogynak a babonák és babonás események előadásából. Gyógyítások és rontások, jövendölések, szerelmi varázslások, a forgószél jelentésének ismerete. Éjféli rémségek..."

S elhangzik az összegező ítélet: „ostobaságok...butaság." Ez a jelent elemző szigorúság, jövőt szolgáló kritikusi szemlélet Móricz alapállása. Csak cikke megjelenése után, a kapott kritikák nyomán döbben rá, hogy egészen másképp kell a kérdéshez viszonyulnia a múltat kutató-vizsgáló néprajzosnak. Ez Kiss Géza válaszában így hangzik:

„Móricz Zsigmondhoz meghívok három asszonyt, akiktől az ősi ormánysági nyelv kincseinek garmadáját gyűjtöttem, akiknek gyönyörű és őstiszta magyar nyelvéről Csűry Bálint elragadtatással beszélt és akik emlékezetük csodálatos tárházában a magyar múlt már eltemetett szokásainak, szólásainak és hiedelmeinek tömegét raktározták el, amikből nem egy kincs és adat háromezer esztendő ős finnugor vonatkozásaira vet világot. Tehát az összehasonlító néprajz és nyelvtudomány olyan kiváló forrásai, akiket csak nagyon szeretni és nagyon megbecsülni szabad éppen a tudomány legmagasabb szempontjából... Hát szabad volt-e Móricz Zsigmondnak ezt a kincstömeget az „ostobaság" és „butaság" összefoglaló szó kulcsával örökre lezárni? Kinyílhat-e az a kincstömeg valaha még ember előtt – ország-világ előtt pellengérre állítva? Nem tudom, Móricz Zsigmond mit érez, amikor cikke következményét elébe tárom, de én, aki csak nyelvéből ennek a népnek 1500 olyan ősi szót gyűjtöttem, ami vagy nincs meg az irodalmi nyelvben, vagy legalább szín a magyar nyelvben, mélyen érzem, hogy Móricz Zsigmond lefogta a kezemet: ezen a területen én többet nem dolgozhatom."[25]

Bizony, nem tudjuk fölmérni, mit veszített a művelődéstörténet, a néprajz és nyelvtudomány azzal, hogy Móricz cikke a helyén felelősséggel megmaradó, a falusi élet nehézségeit és szegénységét népével együtt élő néprajzos előtt becsukta a kapukat. A kákicsi éjszaka hangulata s a vita után maradó, bizonyára önváddal is fűszerezett – idegenség mutatkozik a szövegek felhasználásának módjában. S főleg abban, kiknek a szájába adja a szövegeket. Gábriás tiszta, szép monológja után két fejezettel, ugyanabban a duttyánban hangzanak el a történetek, de Pisze Matyi piszkos, sündörgő, árulóvá aljasodó személyéhez kapcsolva. S Fóris István ízesen előadott abszurd története annak a

Siket Zsigának a szájában lesz torz dadogássá, aki most is tétovázik a perzekutorság és végrehajtóság között.

Ha negatív irányban változtat az író a forrásanyagon, annak is megvan a maga szerepe a mű szándékának kifejezésében. De mennyivel könnyebb az alkotás szubjektív rugóit megérteni, ha nyomon tudjuk követni azt az utat, amelyen az író eljutott a forrásanyag fölfedezésétől felhasználásáig.

Beszélhetnék még a *Rózsa Sándor*nak az ormánsági nyelvből vett elszórt elemeiről (tájszavak, közmondások stb.). Csak egyetlen szép képpel szeretném bezárni ezt a forráskutató munkát. Kár, hogy ezt is Pisze Matyival mondatja Móricz (igaz, hogy Matyi a szegény, tönkretett feleségétől idézi), hiszen éppen ormánsági útja csalt ki belőle sok szép vallomást a gyermekáldásról. Emlékeim szerint Sandó Katalin idézte (egyébként a fényképen látható mindhárom asszony többgyerekes anya) édesanyjának azt a mondatát, melyet Kiss Géza a következőképpen közöl könyve *Néphumor. Szálló igék. Közmondások* c. fejezetében:[26]

„Istenöm, ha adtá: ëgy szelet kënyeremmê több van. (Az édesanya valamikor nem zúgolódott, ha szegény volt is, mikor születtek egymás után a gyermekei, hanem ezt mondta. »Nem bosszéntom mög a jó Istent: ëgy szelet kënyeremmê több van.« T. i. Isten kirendeli ennek is az egy szelet kenyeret.)"

Kiss Géza ezt a mondatot nemcsak könyvében, hanem személyes találkozásaiban is mindig emlegette mint a humánum hordozóját. Talán éppen Kákicson maradt Móricz fülében ez a mondat, s a Rózsa Sándor írása közben csendült meg újra.

***

Ha most összegezni akarnám a végigjárt utat, azt kellene mondanom: Móricz a múltat idéző könyv hatására lement az Ormánságba, Kákicsra, felháborította a jelen, egy ideig hadakozott a nép önpusztításával, cselekvőképtelenségével; majd módszert változtatva a cselekvő ideál képét akarta fölmutatni, s ekkor tért vissza a múltat idéző könyvhöz. Szeretnék ehhez a logikailag talán elfogadható, az igazság sokkal összetettebb jellegét tekintve viszont egyszerűsítő képhez hozzátenni még valamit. Amikor vizsgálódásaink során előhívtuk Móricz alkotói küzdelmének hátteréből az alkotás ihletőit, ugyanazokkal a szemé-

lyekkel találkoztunk a biztatást, életkedvet sugalló regény részleteinek inspirálói között, akik a kétségbeesés hangját hívták elő a riporterből, önéletrajzíróból. Azt a Kiss Gézát, akivel vitázott, de akitől tanulnia lehetett; azokat a kákicsi öregasszonyokat, öregembereket, akik ellen felháborodott, de akiktől mégis a népi önérzet, küzdőerő, alkotó képesség legszebb példáit tudta átvenni. Ha csupán az ormánsági riportokat tekintenénk Móricz kákicsi útja irodalmi eredményének, azt hihetnénk, hogy az író csak keserűséget kapott az Ormánságtól. El kell szakadnunk ettől az egyoldalúságtól. Móricz ormánsági útja nagyon markánsan ott van azok között a tényezők között, amelyek az írót utolsó éveiben nemcsak gyötrelemmel, hanem örömmel, feladattal-tevékenységgel: egy teljesebb élet gazdagságával ajándékozták meg.

Jegyzetek

1. Nyugat 1933. okt. 2.
2. Nyugat 1934. ápr. 8.
3. Szabadság 1934. szept. 30.
4. Magyar Élet 1938. febr.
5. Móricz Zsigmond: *A nyáj és pásztora.* Elbeszélés, 1932.
6. Pesti Napló 1938. jan. 9.
7. *Móricz Zsigmond levelei* II. 293.
8. *Móricz Zsigmond levelei* II. 293.
9. Móricz Zs.: *Városrom.* Pesti Napló 1938. febr. 24., 1938. márc. 29.
10. *Móricz Zsigmond levelei* II. 299.
11. Pesti Napló 1938. júl. 17–okt. 22.
12. Móricz Zs.: *Életem regénye.* Szépirodalmi é. n. 365.
13. Móricz Zs.: *Életem regénye.* 304–305.
14. Kiss Géza: *Ormánság.* 378–379.
15. *Móricz Zsigmond levelei* II. 439.
16. *Móricz Zsigmond levelei* II. 288.
17. Móricz Zs.: *Riportok.* 1936–1942. 273.
18. Bálint Sándor levélbeli közlése.
19. K. Kovács Péter leveléből.
20. Kiss G.: *Ormánság.* 77–78.
21. Kiss G.: *Ormánság.* 78.
22. Kiss G.: *Ormánság.* 141.
23. Kiss G.: *Ormánság.* 142–143., 145.
24. Pesti Napló 1938. jan. 9.
25. Pesti Napló 1938. jan. 19.
26. Kiss G.: *Ormánság.* 243–244.

EGY ORMÁNSÁGI NÉPI ELBESZÉLÉS SZEREPE MÓRICZ RÓZSA SÁNDORÁBAN

1. Több fórumon foglalkoztam már avval, hogy Móricz utolsó éveinek munkásságát milyen vonatkozásokban befolyásolta Kiss Gézánál, az ormánsági Kákics község lelkészénél, Ormánság néprajzosánál és egyke-kutatójánál tett látogatása. Itt egyetlen szöveg alapos elemzésével azt szeretném vizsgálni, hogyan válhat egy népnyelvi elbeszélés egy regénynek nemcsak alkotórészévé, hanem szellemének egyik lényeges kifejezőjévé.

Az átvétel körülményeiről tömören:

Kiss Géza Ormányság című néprajzi monográfiája 1937 őszén jelent meg.[1] Móricz e könyvet karácsonyra ajándékba kapta, s fellelkesülve a néprajzi leírásoktól, 1938 újév reggelén lánya esküvőjéről egyenesen Kákicsra utazott, ott öt napot töltött Kiss Géza vendégeként. Néprajzi érdekességet, regénytémát keresett, de a várt színek helyett a falu jelenének nyers valóságát találta. Keserűsége két évre elterelte figyelmét eredeti szándékától, s riportokban, önéletrajzi regényben kiabálta világgá döbbenetét a falu jövőtlensége, cselekvőképtelensége, élni nem akarása miatt. 1940-ben módszert változtatott: támadó hang helyett életkedvet adó hangra törekedett írásaiban. Már nem a cselekvőképtelenségről beszél, hanem Rózsa Sándorában a c s e l e k v ő n é p modelljét igyekezett megrajzolni. E cél megvalósításához most egyik forrásul újra kézbe vehette az Ormánságba csaló könyvet. A Rózsa Sándor első kötetének nagyon lényeges fejezetei (Csepegtető csárda, Tánc, vagy lakodalom?, Az udvar, Lármás utca, Kavarodás, Búbánat) ihletődtek Kiss Géza könyvétől, több közülük nem más, mint a néprajzkönyv egy-egy elbeszélésének, leírásának kibontása.

2. E néprajzi szövegek közül legközelebb áll a regény koncepciójához Körtsönyei Péter kákicsi öregember elbeszélése, ezt – látszólag –

szinte változtatás nélkül vette át Móricz Kiss Géza könyvéből. Vizsgáljuk meg, milyen értékeket találhatott az író az öregember szövegében! Íme a teljes elbeszélés:

Hárman is kerétöttek. Őz a vállamon. Há lögyek? Mas mingyá mögfognak.

Kudalj (Inalj) ! *Sëm fü, sëm fa, – olyan csepőtés* (bokros) *vágás vót előttem. Vágáson tú sebhedék. Neki a vágásnak – belë a sebhedékbe! Telle vót náddâ. Hideg vót a víz, maj mögfattam. Puskát, őzet lëdobtam. Rátérdepőtem. Hörtelen nádat vágtam. Számba! Víz alá húztam magamat. Nádon sztíttam a levegőt. Gyünnek az erdősök: – „Há lött? Mas vót ëtt !" – Össze-vissza keresték a vágást. Mög se gondóták, hogy én a víz alatt gugyulok* (guggolok). *Mikor êmöntek, – gyere Pétör! Fáztam. Gyütt az északi szél. Jó kipalóta a gatyámat. Zörgött, mire hazaértem. Vittem az őzet.*[2]

A téma: Pétert orvvadászaton csípték, el akarják fogni, furfangja megmenti. Olyan élménye ez az elbeszélőnek, hogy izgalmát 75 év múlva, az események reprodukálása pillanataiban is újraéli, sőt átadja hallgatójának. Ebben az összefüggésben (valóság → emlék → a hallgató átélése) van szerepe a szöveg egészének.

Figyeljük meg a szövegszerkesztést, a mondatkapcsolások e helyzetben érvényes funkcióit! Konfliktusközpontú előadással van dolgunk. Egyetlen fölösleges mondat vagy szó sem lazítja a feszültséget, nem laposítja el a föloldást. Teljesen zárt kompozíció segíti a drámai sűrítést.

Hogy szolgálja a mondatfajták elhelyezkedése a szövegben ezt a zártságot ?

Tényközlő kijelentő mondat kezdi, tényközlő kijelentő mondat zárja az elbeszélést. (Hogy ez utóbbi a tényközlésen kívül mást is tartalmaz, arról később.) Az első mondat alanya az üldözők: a vadászra vadásznak. Az utolsóé a vadász: megmentette zsákmányát. Íme a téma két hangsúlyos helyzetben levő mondatba sűrítve. Össze is kapcsolhatnánk a két mondatot: „Hárman is kerétöttek, mégis vittem az őzet." Ha csak a tényt akarná közölni az elbeszélő, egyetlen szót sem kellene ezen túl pazarolnia. De hol maradna akkor az élmény s az elbeszélés gyönyörűsége? *A mégis* helyét tölti ki a drámai szituáció részleteinek felidézése. A második és utolsó mondat összhangja még szilárdabbá teszi a két alappillért, még világosabban közvetíti a mesélő szándékát: „Őz a vállamon" – ebben az összefüggésben moz-

dulatlannak látszó kép, a pillanatnyi megtorpanás, ijedelem kifejezője. „Vittem az őzet" – a győzelem kifejezése a határozott, céltudatos mozgásban. Hangsúlyoztam, hogy e b b e n az összefüggésben mozdulatlan a második mondatban fölidézett kép. Mert ennek a mondatnak egyéb kapcsolatai is vannak. Az elbeszélőnek nem az őz megszerzése, hanem megmentése jelentette a virtust. Tehát az üldözés izgalmával kezdi, s csak azután jut eszébe magyarázni az első mondat energikus cselekményét. A második mondat alanya (őz) erőteljesen ugrik elő, ebben nagy szerepe van az ormánsági beszélt nyelvben gyakori névelőelhagyásnak.[3] Magyarázó jellege miatt egyszerre cselekvővé mozdul a leírás: a nyitó cselekvés minden előzményét magába sűríti. Anélkül, hogy az elbeszélő egyetlen szót is szólna a vadászatról, felképzik a vadászat izgalma is; úgy ugrik a cselekmény kellős közepébe, hogy az előzmények is élővé válnak. Míg tehát a szöveg utolsó mondatával szövetkezve szerkezetz á r ó szerepe van a mondatnak, visszafelé tágra, a szorosan vett szöveghatáron túli valósághatárokig n y i t j a a szerkezetet. (Érdekes megfigyelni, hogy míg itt a leírás hordoz cselekményes jelleget, a cselekvésre épülő utolsó előtti mondat meg leíró jelleget is kap: a hangutánzó ige felidézi a ruhadarab – vele együtt gazdája – képét is. Ez is oka a szerkezeti egységnek.)

A k é r d ő m o n d a t o k szerepe hasonló. A két tömör nyomatékos mondat *(Há lögyek? Há lött?)* szövegbeli helye is elárulja az események ritmusát: hogyan vált a riadalom diadallá. A mondatok alanya (Péter), a hangsúlyos határozó *(há)* azonos. A kérdező személye s az állítmány igemódja, ideje különbözik. Az első mondat kérdő felszólításába a menekülő rémülete és útkeresése sűrítődik. A másodikba a menekülés eredménye s az üldözők tehetetlensége. (A lélektani helyzet csibész derűje is kisugárzik a szövegből: saját kérdésének variánsát hallja a víz alatt guggoló az üldözőktől.) Míg a bevezető, befejező kijelentő mondat a tények oldaláról, az ugyancsak alappillérül szolgáló két kérdő mondat az érzelmek oldaláról kerekíti le az elbeszélést.

A f e l s z ó l í t ó m o n d a t o k n a k önmagukban is megvan a stiláris értékük; élénkítő hatásukat növeli, hogy mindegyik tőmondat vagy hiányos mondat. De igazi értéküket a szövegösszefüggésben kapják meg. Négy felszólító mondat van. Megjelenésük mindig továbblendíti, s érzelmi töltéssel látja el az eseménysort. Tehát az elbeszélés szerkezeti vázát egészítik ki a következő motívumokkal: futásra ösztö-

kélés, a menekülés reménye, az őz és maga megmentésének konkrét lehetősége, a veszélyhelyzet utáni diadal. De nem azonos stílusértékű mind a négy mondat. A cselekvés leggyorsabb pillanatának felidézésekor *(Számba!)* még igei állítmányra sincs idő: a helyhatározó tömöríti az elhatározást és végrehajtást. Sőt az egész feszült helyzet föloldását is, már itt biztosak lehetünk a menekülésben. Nem véletlen, hogy ez a felszólító mondat pontosan az elbeszélés közepére kerül: a bevezető és befejező kijelentő mondat, a két kérdő mondat pillérei között a főpillér. Utána mindjobban feloldódik az izgalom.

A szerkezetmeghatározó szerepen túl a felkiáltó mondatok közül három – a szöveg kihagyásos szerkesztettsége folytán – erőteljesen sűrítő feladatot is kap. *(Neki a vágásnak – belë a sebhedékbe! Számba! ... gyere Pétör!)* A veszélyhelyzetben hirtelen születő ötlet (illetve a veszély elmúltának érzékelése), az ötletből adódó felszólítás, a felszólítás végrehajtása: minden egyetlen mondatba tömörül. Formailag, a logikai mondattan kategóriái szerint ezek felszólító mondatok, de magukba sűrítik a felszólítás eredményét közlő kijelentést is. A mondatfajták egymásba játszását tapasztaljuk. Meg merem kockáztatni azt a véleményt, hogy nem saját zárt határai közt, hanem ebben a kontextusban, funkcióját tekintve, ugyanaz a mondat felszólító és kijelentő is, s ezzel hallatlanul megnő a stílushatása.

Vessünk egy pillantást arra is, mi a funkciója a mondatfajták szomszédságának, egymásra következésének! Az elbeszélés mindjárt a bonyodalommal indul: nem lesz könnyű hazavinni a zsákmányt. De ne felejtsük: nem „iskolás" szerkesztésről van szó, az élőbeszéd a lélektani helyzetet nem szabályok szerint adja vissza. Tehát nem kell várnunk, hogy majd szépen eljutunk a tetőfokig, s ott jelennek meg a legszertelenebb nyelvi eszközök. A vadász számára az egész folyamatban azok a legizgalmasabb pillanatok, amíg nem látja világosan a kiutat. Míg a riadalom megbénítja egy rövid időre a cselekvőkészséget. Mihelyt már cselekszik, saját mozgása fokozatosan megnyugtatja. Az a különös és a merev nyelvtani logika szerint szabályszerűtlen, de a lélektan szerint annál igazoltabb megoldás a szöveg mondathasználatában, hogy míg a cselekvő szinte mozdulatlanná merevedik, vagy legalábbis határozott cél nélkül mozog, addig a legizgatottabb, a legkapkodóbb a mondatfajták váltása; a külső cselekvés helyett a belső kapkodás kifejezője ez a szomszédság: kijelentő – felszólító módú kérdő – látszólagosan kijelentő, de tartalmát s beszédhangsúlyát, hang-

lejtését tekintve felkiáltó – felszólító – kijelentő mondat. Nem részletezem, hogyan közvetítik a továbbiakban a mondatfajták az izgalom elcsitulását. A befejező részre már csak kijelentő mondatok maradnak. Segítségükkel (ez lélektanilag fontos) nem hirtelen oldja fel, hanem levezeti az izgalmat. (Persze, az izgalomlevezetés nem vált át az unalom szürkéjébe. Az igékkel kezdődő mondatok őrzik a dinamizmust. Az időjárást – hiszen itt ellenségként jelentkezik – személyként mutatja be: *együtt, kipalóta.* Megint figyelnünk kell az élőbeszéd hangsúlyára: „Fáz*tam.* Együtt az *é*szaki szél. *Vi*ttem az őzet." Az utolsó állítmányon erős nyomaték van: nem egyszerű logikai lezárást ad, hanem a diadal ünnepi érzésével gazdagítja a tényközlést.)

Egyik legérdekesebb vizsgálati szempont a m ű f a j és s z ö v e g v i s z o n y a. Láttuk, két ellenséggel kellett megküzdenie Péternek: az erdősökkel s az időjárással. De van egy harmadik tényező is: a táj. Sivár ez a táj, világosan körvonalazott részletekkel. Csak olyan tájelem jelenik meg az elbeszélésben, melynek köze van Péter meneküléséhez. Így a táj partnerré válik, a két tájleíró rész nem egyszerűen aláfest, hanem cselekményt hordoz. És ez korántsem színes igéknek köszönhető. A tájfestést szolgaló mondatok közül kettőnek nincs igei állítmánya, háromban a színtelen *vót* az állítmány. Mitől lesz hát élővé ez a világ?

Az első részletben *(Sëm fü, sëm fa – olyan csepőtés vágás vót előttem. Vágáson tú sebhedék.)* az elbeszélés eddigi tömör egyszerű mondatait (sőt: egy mondat kivételével tő- és hiányos mondatait) egy mellérendelő összetétel s utána egy leíró egyszerű mondat lassítja le. Látszólag! Mert történés itt is van: belső történés. Két izgatott felszólítás fogja közre a leírást. Az elsőben még csak a menekülés szükségességét éljük át, a másodikban már a menekülés módját. Közben tehát le kellett játszódnia a cselekvő tudatában a folyamatnak: mi lehetetleníti *(sëm fü sëm fa),* mi teszi esetlegessé (*csepőtés vágás),* mi reménytelivé *(sebhedék)* a menekülés gondolatát. S hogy itt nem egyszerűen a leírás „iskolás" szabályai érvényesülnek (közelről távolra), hanem egy ember létkérdéseként mérődik fel a helyzet, bizonyítja a leírást követő felszólítás: ugyanaz a ritmus ismétlődik a cselekvésben, amelyet a leírásban – azaz a cselekvést megelőző tudati cselekvésben – már követhettünk *(a vágás – sebhedék* ritmikus ismétlése). Persze, ez a részlet így is lassítja pillanatnyilag a történés rohamosságát, de korántsem csöndesíti le izgalmunkat, sőt fokozottan éljük át a lehetetlen és lehetséges, a félelem és virtus feszültségét.

A második leíró rész *(Telle vót náddâ. Hideg vót a víz, maj mögfattam.)* fordított felépítésű: egy rövid hiányos mondat után egy következtető mellérendelés áll. Ha az előbbi leírásban a táj és gondolat, ebben a következtető mondatban már a táj és a cselekvő fizikai léte kapcsolódik össze. Fokozódik a körülményekkel kapcsolatos nehézség, s mintegy véletlenül bekapcsolódik az idő tényezője is: késő őszi vagy téli kalandról van szó. A második tagmondat állítmánya már sima átkapcsolás a következő mondatok sűrített cselekvést kifejező igei állítmányaihoz.

A két tájleíró részlet alapján még nem dönthető el, segít-e a természet. De figyeljük meg a legfontosabb tájelem, a nád szerepeltetését: 1. Az előző tájrészlethez kapcsolva a táj növényei fokozatban jelennek meg: fa, csepőte (növendék cserje), nád – lefelé fokozás. A bújtatás egyre kisebb esélye. 2. A nád és hideg víz kapcsolatában is a menekülő helyzetének csaknem lehetetlenségét látjuk. De itt már fel kell figyelnünk a nád jelentőségére, ha az élőbeszéd érzelmi indítékú hangsúlyozását igyekszünk érzékelni. A logikai hangsúly szerint a *tele* a nyomatékos. Az ormánsági élőbeszédhangsúly szerint: „Telle vót n*áddâ.*" Szinte felkiáltójelet írhatnánk utána, hogy visszaadjuk ezt az élőbeszédjelleget. A nyomaték a nádon mint – később derül ki – az elbeszélés egyik főszereplőjén van. (Szótára bevezetőjében Kiss Géza egy hasonló hangsúlyú mondatot közöl: „Á-mozs vó*tam*... " Szerinte az utolsó szótagot fölkapja és elhúzza a beszélő az érzelmi nyomaték kedvéért.)[4] 3. A tájegységből kilépve a nád az ember cselekvésének részesévé, az ember segítő partnerévé, sőt egyetlen segítő partnerévé válik ebben a reménytelen helyzetben. Emberhez kapcsolódása – az elbeszélés ritmusának megfelelően – két ütemben történik: először egy gyors, izgatott cselekvést kifejező állítmány tárgyaként (pillanatnyi cselekvést kifejező ige, cselekvésgyorsító módhatározó), majd egy nyugodt ritmusú, folyamatos cselekvés *(szíttam)* határozójaként látjuk. Itt is beszélhetünk sűrítésről, de milyen nyugodt atmoszférában: a levegő szívása valóságos tény s a fizikai lét biztosítója, de egyúttal feloldódás is – végre egy kis lélegzethez jutott Péter a riadt, de a reményt föl nem adó kapkodás után.

Még több elemzésre csábító szempontot is kínál a szöveg, közülük csak egyet-kettőt villantok föl.

A mondatfajták és a főszereplők viszonya. Az elbeszélés első felében az erdősöknek csak egyetlen mondat – az is

kijelentő – jut. (A másik – *Mas mingyá mögfognak* – csak Péter gondolatában vonatkozik rájuk mint eshetőség.) Az izgalom a vadászé, övé a kérdő, felszólító, felkiáltó jellegű mondatok sora. Az elbeszélés második felében az üldözőké a kérdő, felkiáltó mondat, övék a nyugtalan cselekvést kifejező kijelentő mondat *(Össze-vissza keresték...)* – az ő helyzetük lett reménytelen.

A mondatok nyelvtani összefüzésének ritmusgyorsító szerepe van. Pergővé teszi a cselekmény felidézését a kötőszók elhagyása. *Hideg vót a víz,* (ezért) *maj mögfattam.* Gyakoribb az az eljárás, hogy nem csupán elhagyja a kötőszót, hanem egyszerű mondatokká tördeli a mellérendelő mondatokat. Ezt az izgatott előadás produkálja, hiszen szóbeli közlésről van szó, s a felfokozott izgalom fiziológiai folyamatához tartozik a kapkodó és gyors levegővétel. *Há lögyek?* (hiszen) *Mas mingyá... – Há lött?* (ugyanis) *Mas vót ... – Zörgött, mire...* (mégis) *Vittem...* Egyetlen egyszer se pazarol időt idéző mondatra: az összefüggésből, a hanghordozásból nélkülük is lehet tudni, ki a beszélő. S mindjárt az elbeszélés elején látunk egy érdekes megoldást. Felfokozza az in medias res jelleget, hogy egy mellérendelő összetételnek csak a második tagmondatát mondja ki, az elhallgatott elsőre az *is* kötőszóval utal. (Nemcsak egy vagy két erdős üldözött, hanem...)

A mondatok igeidő-sajátságai. A tényközlő mondatok múlt idejűek. Két világosan fölfogható kivétel van (az *Őz a vállamon* az igétlenséggel kapcsol át a múltból a jelenbe): az egyik az a pillanat, amikor az üldözők utolérik Pétert. Feszült helyzet, szinte látja őket most, az elbeszélés idején is. *(Gyünnek az erdősök.)* A másik jelen idejű ige egy mozdulatlan állapotra utal, nem a cselekvésen van a hangsúly *(gugyulok).*

3. Fölösleges folytatnom a szövegelemző szempontokat, az eddig felvázolt összefüggések alapján is megkísérelhetünk válaszolni kiinduló kérdésünkre: mi foghatta hát meg Móriczot az elbeszélésben.

1. Először is a megformálás tökéletessége, hiszen a szöveg elemzése szinte a „nyelvészeti poétika" eszközeit igényli. (Felvetődhet az a kérdés is: vajon az élőbeszéd pontos visszaadása-e az elbeszélés, vagy már a lejegyző Kiss Géza keze nyoma is rajta van? Hiszen köztudott, hogy az élőbeszéd teljes pontosságában sohase válhat irodalmi stílussá. Móricz pedig nem érezte szükségét, hogy „megemel-

je" ezt a paraszti nyelvet, változtatását nem ez a szempont diktálta.) 2. A nyelvi erő s a vele érvényre jutó népi életkedv egy emberi cselekvés dinamizmusát, a cselekvő ember szorongatottságát és felszabadult örömét, magát a cselekvő embert képviseli, s Móricz éppen ezt keresné saját korában, s keresi Rózsa Sándor példájában. 3. A szöveg dinamizmusa érezteti a természetes beszédhelyzetet, amelyben elhangzott a szöveg. Móricz erre nagyon érzékeny volt, jegyzetfüzete az élet legmindennapibb tevékenysége között is előkerült, ha sajátos és jellemző beszédmóddal találkozott.[5] Kiss Géza szövegeinek nagy része is a legtermészetesebb beszédhelyezetekből származott (munkavégzés stb.), a közlők sokszor nem is sejtették, hogy jegyzik szavaikat. 4. A beszéd oldottsága nagyon oldott kommunikációs viszonyt is bizonyít. Aki ilyen önfeledt gyönyörűséggel tud arról beszélni, hogy a hatalom képviselője milyen tehetetlen a népi furfanggal szemben, annak tudnia kell, hogy hallgatója ebben a harcban kinek az oldalán áll.

Mindez a fölismerés alkalmassá tette Móricz számára a monológot, hogy regénye egy részletévé avassa.

Kérdés: 1. a cselekmény melyik fázisában és kiknek lesz szükségük rá, hogy Körtsönyei Péter szavaiból erőt kapjanak; 2. az eredeti szöveg betölti-e azt a funkciót, melyet a regénybeli helyzet kíván tőle, vagy módosításra szorul?

Nézzük meg először, mivé lett Móricz kezében az elbeszélés !

Háromen is kerétöttek. Őzbak a vállamon. Há lögyek ? Most mingyá mögfognak. Inajj... Olyan vágás vót, előttem. Vágás után süppedő. Neki a vágásnak, bele a süppedőbe. Tele vót náddaa. Hideg vót a víz! Maj mögfattam. Puskát őzet le. Rátérgyepőtem. Hörtelen nádat vágtam. Egy ízet. Számba... Le a víz alá... Nádon szödtem a levegőt... Hm... Gyönnek az erdősők. „Há lött? Most vót itt ?" Összevissza túrták a vágást. Mög se gondóták, hogy a víz alatt guggolok... Mikor eemöntek: Gyere Gábriás! Fáztam. Együtt az északi szél. Jól kipalólta a gatyámat. Zürgött, mikor hazaértem. Vittem az őzet.[6]

Első látásra mintha mi sem változott volna. Az eredeti szövegre tett megállapításaink zöme ide is érvényes. Mi módosult mégis?

Nem jelentős a hangzásbeli, hangtani változtatás *(mas – most, belë – bele, telle – tele, rátérdepőtem – rátérgyepőtem, gyünnek – gyönnek, ëtt – itt, gugyulok – guggolok, kipalóta – kipalólta, zörgött – zürgött).* Az eltérések kisebbik felében más tájnyelvivel helyettesíti az

ormánsági hangzást. A módosítások többsége a köznyelvi ejtés felé viszi a szöveget. Ugyanezt a tendenciát mutatja a néhány szóváltoztatás. Az eredeti szöveg négy tájszavából kettőt köznyelvivel vált föl *(kudalj – inajj, sebhedék – süppedő)*. Egyet – enyhe hangzásbeli változtatással – megtart *(kipalóta – kipalólta)*: hangutánzó jellegénél fogva mindenki értheti. Egyet teljesen elhagy *(csepőtés)*. Nem vagyok biztos benne, hogy csupán érthetetlensége miatt, hiszen itt már a mondattan körébe vágó egyéb változtatásokat is végez. Ezek már jóval jelentősebbek. Először is meggyorsítja a leíró részeket. Az első összetett mondatból csak a második tagmondatot hagyja meg, azt is megfosztja jelzőjétől. (Az *olyan* mutató névmásra így nagyobb hangsúly kerül, a beszélt nyelv keresetlensége jut érvényre ezzel.) A névutóváltoztatás miatt *(tú – után)* tágasságából veszít a kép. Kiirtja a növényi világot. Csak a nád marad meg a második tájrészletben, de itt az összetett mondatok egyszerűvé tördelése kapkodóbbá és rövidebbé teszi a tájleírást. Az előbbiek miatt nem éljük át annyira a táj első szerepét: a menekülés akadályozása; de elveszíti a szöveg azt az intenzitáskülönbséget is, amit a forrásszövegben a lassítottabb leíró részek s a hirtelen erős nyomatékkal kiugró felszólító mondat *(Számba!)* között érzékeltünk. A felszólító mondat elveszíti ezzel szöveghangsúlyos szerepét. Ugyanezt eredményezik az utána következő szövegrész változásai, de egyúttal feszültségtovábbvivő szerepet is kapnak. Pétör, mihelyt szájában érezte a nádat, megnyugodott. Az ő következő két cselekvése már szinte tempós *(húztam, szíttam)*. Móricz Gábriása kapkod. A nyugodt kijelentő mondat felszólító tartalmat kap *(Le a víz alá...)* A *szíttam* állítmány helyett a szaggatott *szödtem* nyugtalanító hatású. Korántsem jutott még „lélegzethez" Gábriás. Ezt az elbeszélés szaggatottsága is jelzi: szinte minden mondat után levegő után kapkodó szünet. S az erdősök sem olyan tétovák, mint a forrásszövegben *(keresték)*, az erőszak marad még itt is a jellemzőjük *(túrták)*. Móricz a feszültséget ébren tartja a *Mög se gondóták...* mondatig. Utána is még feszült csönd („..."), s csak a csönd után jön a hirtelen föloldás.

Miért változtat Móricz? A hangzásbeli, szókincsbeli változtatás egybeesik azzal, ahogy Móricz általában viszonyul a népnyelvi szövegekhez: a hangszínt a tájnyelv legkisebb jellemvonásának tartja; maga a „gondolkodás formája", az „agytekervények" titka izgatja. Az előbbin tehát bármikor változtat az „emberi", a „mindnyájunkkal közös" érdekében.[7] A mondattani változtatások már a lénye-

get érintik. Mit ér el velük? 1. A két szöveg stílushatásának erejében nincs különbség. A változtatással a szöveg nem jobb, csak más lett. 2. Nem lett oldottabb a beszédhelyzet. (Az egyetlen pongyolán odavetett szó nem jelent lényeges lazítást.) 3. Alapvonásaiban azonos a két figura, közös fő vonásuk a cselekvőképesség. 4. Jobban szolgálja viszont az új változat a megváltozott hallgatóság igényeit. Kiss Géza, a néprajzos gyönyörűséggel hallgatja, „ragyogó furfang"-nak nevezi Péter megoldását. Móricznak is – ha ragaszkodik a szöveg szelleméhez – hasonlóan oldott kommunikációs viszonyt kell teremtenie. Fiatalokkal veszi hát körül Gábriást, akik „szájtátva" hallgatják. Gábriás „elpuhult maiak"-nak nevezi őket. Az izgatottabb szöveg, a veszélyt még nagyobbra növelő, a feszültséget szinte az elbeszélés végéig fokozó előadásmód a fiatalság érdeklődését jobban kielégíti. S ha az „elpuhultság" oldaláról nézzük, még nagyobb hangsúlyt tesz ez a forma a küzdelemre. 5. S ezzel eljutottunk a változtatás leglényegesebb szempontjához. A feszültségeltolódással átfogalmazódott a feszültséggel képviselt drámai kérdés. Ez Kiss Gézánál így hangzott: képes-e Pétör hasznos furfangot kitalálni? Utána már nem kell kételkedni a győzelemben. Móricznál: furfangja ellenére nem lesz-e Gábriás az erdősök áldozata?

A kérdéseltolódás magyarázatát csak akkor találhatjuk meg, ha megfigyeljük, milyen szerepet tölt be a monológ a közvetlen szövegkörnyezetben, a fejezetben, a regényben. Azaz a Rózsa Sándorban képviselt írói koncepcióban. Ha rávilágítunk a tágabb összefüggésekre, megértjük: nem szeszély, hanem írói tudatosság vette kézbe és változtatta meg a kákicsi szöveget.[8]

4. Az első egység határai: Gábriás megjelenése és elhallgatása. Gábriást az író mutatja ugyan be, de a figura Körtsönyei Péter szavaiból lép elő. Külsejére saját szövegének egyetlen szava utal *(gatya)*, Móricz annyit tesz hozzá: *kicsit félvállú.* Elég – nem ez a fontos. Életkora azonos a mesélő Körtsönyei Péterével. Jellemének egy-két vonása *(huncut, megdógozott a kenyérért)* szintén kiolvasható saját monológjából. Mindezzel nem pepecsel Móricz. Az írót az öreg beszéde bűvöli meg, megállapításainak zöme Gábriás beszédére vonatkozik *(tartotta szóval; beszélni még tudott; ha beszélt, ... behozta a fiatalságát; mesélt). A beszélni még tudott* nem csupán a 90 éves ember leszűkült funkcióira utal, egyúttal az író elismerése is. S mielőtt elkezdeti

vele a főmonológot, felhívja a figyelmet a következő szöveg stilisztikai tökéletességére: *Nem vakkant egy szót, amit nem muszáj.*

Ennyi a monológ előkészítése. A Körtsönyei Péter szájából átvett szöveg után abba is maradhatna Gábriás szerepeltetése. De ezeknek a fiataloknak a szemében még növelni kellene alakját. Itt van hát mindjárt a néprajzi monográfia következő részlete, a kanászok életének leírása.[9]

Csak egybe kell kapcsolni a két szöveget. Bravúrosan oldja meg Móricz:

Maga elé bókol. Alig értik már ezt ezek az elpuhult maiak. Mán most fedél alatt hálnak ezek mind. Még az ő idejében se marha, se embör meg nem tudott volna fedél alatt hálni. Azt hitte volna, mögfúl. Csak a szép tiszta szabadság. Még akkor nem is vótak szállások a pusztán. Most mán száz is van, mög kétszáz, mög Isten tuggya mönynyi... Mán azokat a régi jó aklokat is mind háznak csinálták... Kemöncével. Tűzhellyel... Fűtőznek. Asszony van mán a szent pusztán, gyerök. Gyerököt csinálnak mán odaki... Még akkor! Terézia alatt!...

– Kanász is vótam ám gyerökkoromba...

Móricz otthon van: a két egyenes beszéd között szabad függő beszéddel teremti meg az átmenetet. Az írónak egyetlen rövid mondat jut: *Maga elé bókol.* A következőben már azonosul Gábriással, közös véleményük szólal meg. Szinte észrevétlenül adja át a szót az öregnek, aki szaggatott belső monológgal jut el a maiaktól saját gyermekkorába. Gábriás gondolatait olvashatjuk, de az író végig jelen van a monológban. Ezt a stílus bizonyítja. Csak látszólagos a spontaneitás, valójában egy nagyon is tudatosan szerkesztett szöveget látunk. Ritmikus az idősíkok váltása. Az előbbi egyenes beszédben a jelennek csak megjelenítő stílushatása van, a történés valóságos, ideje múltbeli. A szabad függő beszéd s az általa összekötött két egyenes beszéd időritmusa a következő: múlt – jelen – múlt – jelen – múlt. Gábriás keresetlen és darabos ismétlései nem is olyan „keresetlenek", ha az író szándékát látjuk bennük *(mán most – még akkor – most mán – még akkor).* Az idősíkváltások nem mechanikusak. A bennük jelentkező motívumok tudatosan közelítik meg az új témát (őz – marha – disznó; hajdani ifjúsága – a mai fiatalok – a mai gyerekek – hajdani gyerekkora; bátor furfangja – a maiak elpuhultsága – a hajdaniak szabadságigénye – a maiak zárt kényelme – a hajdani bátor, kemény, szabad, nehéz élet felidézése). Logikus közelítés ez. De arra is vigyáz, hogy maga az író rejtve maradjon, hiszen el kell hitetnie, hogy Gábriás gondolkodik így.

A hitelesség biztosítója elsősorban maga a szemlélet: egy 90 éven felüli ember múltközpontúsága s értetlensége a mai világgal szemben. De hitelesít a beszédstílus is, ezen belül elsőrenden a tájnyelviség. (Külön tanulmányt érdemelne az a kérdés: vajon mikor kezdett Móricz a szabad függő beszédben tájnyelvet alkalmazni.)

A makkoltatásról szóló Kiss Géza-szöveg átvétele korántsem mondható szerencsésnek. Mivel ezt – az elhibázottság mutatja – Móricz sem tarthatta szívügyének, bizonyára megbocsátja az olvasó, ha nem fárasztom részletes elemzéssel, csak összehasonlításom eredményeit közlöm. Az eredeti szöveg alapos nehézségeket okozott Móricznak. Itt figyelembe kell vennünk Kiss Gézának – könyve stílusát is meghatározó – kettős célját. Műve egyszerre akart lenni tudományos etnográfia s kiáltó figyelmeztetés a parasztság sorsára. Tudományos megbízhatóságot képviselt, de nem szigorúan tudományos szaknyelven, hiszen a nagyközönségnek szánta. Saját szövegében is az volt a törekvése, hogy megelevenítse az ormánsági életet, s ezért tájszavakat, egész népi szövegeket épített bele.

A forrásként felhasznált részben a kommunikáció négy viszonylatban történik, ezek a viszonyok át-átcsapnak egymásba anélkül, hogy a váltást bármi is jelezné. Beszél Kiss Géza (valóban élőbeszéd stílusban) olvasóihoz (elképzelt hallgatóihoz); beszél a leírt foglalkozás művelőihez; beszél a jelenet egyik szereplője (az apa) a másik szereplőhöz (a fiához); saját magát is belelopja az író a jelenetbe egy lírai tájleírás vallomásában. Hogy szabják meg ezek a kommunikációs viszonyok a stílust, ezen belül a tájnyelvhasználatot? Ahogy Kiss Géza mind távolabb jut a maga személyétől (saját monologizálása a tájról → az olvasó bekapcsolása → a makkoltató kanásznak mint adatközlő néprajzi forrásnak a bekapcsolása → a kanászélet jeleneteinek lejátszatása), úgy növekszik meg a tájnyelv szerepe. Saját vallomásában még nem kap helyet. A kanászjelenet színterét, két szereplőjét, kellékeit mutatva be az olvasónak csak néhány – a névszók köréből vett – tájszóval színezi a képet. Amikor átveszi a szót a kanászmúltat mesélő forrástól, saját nyelvébe egész szintagmákat sző be az ormánsági tájnyelvből. A legelevenebb megoldás, hogy a kanászélet egy napját dramatizálja: a kanászapának – a fiához intézett – teljes mondatait szövi bele saját szövegébe minden külső jel nélkül. E mondatok az ormánsági tájnyelv mondatfűzési, szókincsbeli, hangtani hitelességével szólalnak meg. Tudatos alkotói módszer ez, (vitázni lehet ugyan vele),

meghatározója a kiinduló kommunikációs viszony: az íróasztal mellett ülő néprajzos s olvasói (tudósok és nagyközönség) viszonya.

Móricz az előző szöveg esetében kész népi monológot kapott, csak a megváltozott kommunikációs viszony s az írói szándék miatt kellett némileg módosítania rajta. Most két dolgot kellett eldöntenie: 1. kinek a szerepét ossza Gábriásra; 2. felhasználja-e az eredeti szövegnek mind a négy kommunikációs rétegét.

A legkézenfekvőbb megoldás, hogy Gábriás – az orvvadász kaland után – saját kanászmúltjáról beszéljen ugyanannak a fiatal hallgatóságnak. Az eredeti szövegben egyetlen hiteles népi beszélő volt: az apa. Az ő szavait akarta Móricz a legteljesebben megmenteni az új helyzet számára. Egészen csekély kihagyással s minimális (az olvasók érdekeit néző) változtatással át is veszi az apa teljes szövegét. De átveszi az apa szerepeltetésének módját is: valaki idézi szavait. Gábriásnak tehát a fiú szerepét kell vállalnia. A hajdani hallgató fiúból beszélővé kell válnia. Ehhez Móricz igen sok segítséget találhatott volna a néprajzi szövegben. De két hibát követett el. Nem mondott le arról, hogy a teljes szöveget felhasználja, ugyanakkor nem tisztázta a forrásszöveg kommunikációs viszonyait, válogatás nélkül adta Gábriás szájába a néprajzos mondatait, akkor is, ha azok az olvasót biztatták a jelenet képzeletbeli szemlélésére, akkor is, ha a tájról álmodoztak. Így Gábriás szavai mögött hol a jelenetet apjával együtt élő kiskanászt látjuk, hol egy tisztázatlan szerepű személyt, aki távolról kalauzolgat bennünket egy számára is látványosságnak számító jelenet nézésére. Móricz e szöveggel kicsit ellentmondott saját Gábriásról írt jellemzésének: *Nem vakkant egy szót, amit nem muszáj.* Gábriás itt ki-kihagyó, fecsegő vénemberré lett.

Mégis van stílushatása ennek az elnagyolt részletnek is. Két vonatkozásban is. Egyrészt mivel ez a második monológ semmiképpen sem versenyezhet erőben az elsővel, az erőtlenebb környezetben még nagyobb hangsúlyt kap az őzmonológ, így válik az egész fejezet centrumává. Másrészt lassított, altató tempója után erőteljesebb a fejezet csattanója.

Ezzel eljutottunk a második körhöz: mi a szerepe az őzmonológnak a f e j e z e t e g é s z b e n. A monológ ritmusa: Gábriás, az üldözött – Gábriás, a győző. Az első ütem szervesen kapcsolódik a fejezet első feléhez, a második előkészíti és fölerősíti a fejezet csattanóját. Kapcsoló elem a szereplők, a fejezetben fölsorakoztatott figurák. A fejezet elején szinte panorámáját kapjuk azoknak, akiknek hivatali szerepe a

nép fékentartása. A hangsúly nem is a hatalom valódi képviselőin van, hanem a kiszolgálókon. Az erőszak megtestesítői a perzekutorok, végrehajtók, hajdúk, a hóhér. Nem véletlen hát, hogy az udvar másik sarkában Gábriás „...arról mesélt, hogy micsoda ellenségek voltak mindig a szegény ember nyakán."

Ugyanennek az ellenségsorozatnak kiegészítői az erdősök. A fejezet első felében ott vannak a jobbágyból lett kocsisok, szolgák is, de jelzőjük *a szájtató,* a magatartásukra, szemléletükre jellemző cselekvés: *üldögélnek, álldogálnak.* A tettre képtelen figurák ellenképeként jelenik meg a monológban az értelmesen gondolkodó, önmagát azonnal föltaláló, magát legyőzni nem hagyó, cselekvő ember. Győzelme a nép győzelme a hatalom képviselőin. S ezen a ponton érintkezik Gábriás tette a fejezet végén bejelentett Rózsa Sándor-i tettel. Gábriás győzelme után mintha nem is léteznének perzekutorok, végrehajtók, hóhérok. Egyetlen perzekutor kullog csak a színen, ő is csak azért, hogy Rózsa Sándor kegyetlen igazságtevését hírül adja. Ha tehát Gábriás az „elpuhult" fiatalokban hitet akart támasztani egy emlékkel: nem sorsszerű a szegény ember kiszolgáltatottsága, sorsa tőle is függ – Rózsa Sándor tette igazolta ezt a hitet. És fordítva: Rózsa Sándor cselekvése nem egy magános hős vállalkozása. Összhangban van a Gábriások szándékaival, erőfeszítésével. Kardosné Magoss Olgának írja Móricz 1942. júl. 1-én: „Mi közöm nekem avval a Rózsa Sándorral, aki élt. Az én barátom az szimbólum... majd valaha a nép fiai, a fiak fiai tudni fogják mit jelent.[10]

Alig kell már szót vesztegetni arra, mi köze hát a monológnak a regény szándékaihoz. Szinte parabolája annak, ami az első kötet fejezetei sorában ritmikusan ismétlődik, hiszen a növekvő üldöztetés, a fokozódó veszedelem közepette kell a betyárfurfangnak érvényesülnie. Gábriás derűs, a győzelem hitét sugárzó, de a veszélyt Körtsönyei Péternél jobban hangsúlyozó elbeszélésére éppen akkor van a legnagyobb szükség, amikor Szeged urai a legnagyobb erőket gyülekeztetik Rózsa Sándor ellen, s amikor már nem is csak tőle, hanem tetteinek hatásától kell félniük. „Én nem Rózsa Sándortul félek: én attul félek, hogy ennek a hencegése ragadós betegség ne lögyön" – mondja Kulacsos Nagy Mihály az előző fejezetben. S néhány fejezet múlva már azt írja le Móricz, hogyan szaporodik Rózsa Sándor betyárainak száma a félelmetes Gál Pétörrel (aki különben szintén Kiss Géza könyvének kákicsi betyárfigurája).

5. Befejezésül idézzük még fel Gábriás élő másának, Körtsönyei Péternek alakját! 1830. március 30-án született Kákicson.[11] 1922. július 21-én halt meg, Kiss Géza temette el július 22-én. 1915 és 1922 között jegyezte tehát fel Kiss Géza Körtsönyei Péter szavait. (1915-től volt kákicsi lelkész.) Móricz reformkori figurát alkot Körtsönyei Péterből, hogy 1940-ben üzenjen segítségével a magyar népnek – s a nép fiai fiainak. Micsoda feszült korok találkoznak így egymással, s adnak biztatást egymásnak! S a legszebb ebben a kézfogásban, hogy a biztatás mögött egy valóságos parasztember személye áll.

Jegyzetek

1. Budapest, Sylvester R. T. kiad. 425 lap
2. Kiss Géza: *Ormányság*. 72.
3. *Ormánysági Szótár.* Bevezetés: XXXV.
4. *Ormánysági Szótár.* Bevezetés: XXXIX.
5. Herczeg: *A modern magyar próza stílusformái.* 14.
6. Móricz Zsigmond: *Rózsa Sándor.* Magyar Helikon kiadás, Bp., 1964. 241.
7. *Móricz Zsigmond levelei.* Ak. kiad., Bp., 1968. 2: 431.
8. *Az udvar* c. fejezet. Rózsa Sándor 239.
9. Kiss G.: *Ormányság*. 72–73.
10. *Móricz Zsigmond levelei* II. 415.
11. Kákicsi egyházi születési anyakönyv 152. 1.

MAGYAR NYELVTUDÓSOK AZ ORMÁNYSÁGI SZÓTÁR SZÜLETÉSÉNÉL

Egy mű születésének körülményeit akkor érdekes feltárni, ha az alkotó egyéniségén túl jellemezni tudják az alkotói atmoszférát, s elvezetnek más alkotókhoz: a mű létrejöttének inspirálóihoz vagy legalább szemlélőihez. Kiss Géza életművét kutató tanulmányaim juttattak el Móricz, Kodolányi, Järventaus, Illyés, Bajcsy-Zsilinszky mélyebb megismeréséhez, hiszen életük lényeges pontjain tudtak Kiss Gézával kölcsönösen adni egymásnak: témát, szemléletet, a folytatáshoz vagy újrakezdéshez erőt, bátorítást.

Kevésbé látványos egy-egy tudósi életmű; ritkán vállalkozunk arra, hogy tudósi mivoltukon túl emberileg is megközelítsük nyelvészeinket, pedig cselekvésünk lehetőségeit kutatva a bátorító példát köztük is megtalálhatjuk. Bárczi Géza Csűry Bálintra emlékezve írja: „Az ideális tudós egész ember, nemcsak mint céltudatos, cselekvő szellemiség, hanem mint etikai lény is."[1]

Kiss Géza *Ormánság* című, 1937-i, akkor széles körű érdeklődést fölkeltő néprajzi monográfiája Baranya megye Tanácsa VB Művelődésügyi Osztályának kiadásában 1980 elején újra kezünkbe kerülhetett. Kiss Géza életművét vázlatosan bemutató bevezetőm s kiadásra váró nagyobb tanulmányom máris újabb kérdéseket támasztott a korra vonatkozólag. S többek között azt az igényt is, hogy a tanulmányaimban említett, a tudósi-emberi arcvonásokat markánsan láttató leveleket (Csűry Bálintéit, Mészöly Gedeonét) adjuk át a nyilvánosságnak.

A megszabott keretek miatt teljes terjedelmükben nem közölhetem őket. De legjellemzőbb és legterjedelmesebb részleteik úgyis a nyelvészi munkára vonatkoznak, s míg jól jellemzik szerzőjüket, az *Ormánysági Szótár* születését is érzékeltetik. Csűrynek négy levelét és öt lapját (egyet rongált állapotban), Mészölynek egy levelét őrzöm.[2] A témának igen jó kiegészítője Kiss Gézának Beke Ödönhöz írt 11 levelezőlapja és egy levele, ezek a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában

találhatók. Magam csak a legszükségesebbeket igyekszem hozzáfűzni a dokumentumokhoz.

Bár közülük Mészölyé a legkésőbbi, a fejlődéstörténet a három tudós közül Mészölyt teszi első helyre. Ő tanára volt Kiss Gézának a kunszentmiklósi gimnáziumban. Későbbi kapcsolatuknak csak Mészöly tudományos cikkeinek utalásai a dokumentumai. Mészölyt ugyanaz a nyelvi probléma éveken, néha évtizedeken át foglalkoztatta, mindig újabb nyelvi adatokkal egészítette ki a kérdéskört. Így már 1929-ben *Magyar orr ~ vogul ur* címen kis cikke jelent meg.[3] Nyelvtörténeti adatokkal s finnugor megfelelők felsorakoztatásával foglalkozik az 'acies montis'; 'monticulus' jelentésű *orozat, orom, or* szavakkal. Ennek mintegy folytatásában – *Az Ormánság szó finnugor eredete.*[4] – Kiss Géza 1927-es néprajzi tanulmányára[5] is hivatkozik, sőt egy ormánsági szócsokrot is csatol a tanulmányhoz, melyet cikke „megírta után" kapott Kiss Gézától. A téma tehát már ekkor levelezésük tárgya volt.

Tudományos kapcsolatuk legfontosabb eredménye, hogy Mészöly 1934-ben megjelenteti Kiss Géza tájszógyűjteményét.[6] E gyűjtemény hatása nemcsak Kodolányinak A vas fiai című regényében érzékelhető, hanem – természetszerűleg – a tudományos világ is felfigyel rá: éppen Csűry és Beke is.

Kiss Géza nyelvi-néprajzi gyűjtőmunkája folyamatos. 1936-ban Ormányság című néprajzi monográfiáját fejezi be. Munkálatai közben kér segítséget a szaktekintély Csűrytől, szakmai levelezésükből mély barátság fejlődik ki. Mind a Csűry halála évében (1941.) született, az éppen elment tudós emberi közelétől ihletett megemlékezések,[7] mind a Csűry-levelek hangja megértetik ezt a barátságot: a nagy tudós és a tudományos munkáját a falu szinte kilátástalan világában végző református lelkész szakmai és emberi szempontból is saját törekvéseik tükörképét látják egymásban. Hadd idézzek mindkét vonatkozásra Bakó Elemértől egy-egy gondolatot. Szakmailag: „Csűry felfogása szerint a népnyelvi szótár anyaga nem volna teljes, ha a fogalmakat kifejező szavak jelentéstani, nyelvesztétikai stb. megvilágítása mellől hiányoznék a néprajzi háttér..." Ez az alapelv jellemzi Kiss Gézát is évekkel ismeretségük előtt. Emberileg: „Mennél nagyobb volt a külső nyomás, annál szívósabban, annál lobogóbb hittel dolgozott ..." Jellemezte „...a népi élet egészének ismerete, a népi lélek összes megnyilvánulásai iránt való érdeklődés s bizonyos magával ragadó, lelkes

tárgyszeretet..."[8] A Kiss Gézára emlékezőket is elsősorban ez a – fizikai gyöngeségeket is legyőző – emberi tartás fogta meg.

Csűry munkásságának csak témánkkal kapcsolatos legfőbb állomásait említem. A Magyar Nyelvtudományi Társaság „Gombocz Zoltán buzgólkodására határozta el ... a népnyelvkutatásban mindmáig legeredményesebbnek bizonyult módszernek: az egyes nyelvjárások monografikus szótári feldolgozásának alkalmazását"[9]. Csűry kolozsvári középiskolai tanárként kapja a megbízatást a Társaságtól anyanyelvjárása szótárának megírására 1914-ben, húsz évig dolgozik rajta. Nyelvjáráskutató munkája elvezeti a nyelvtudomány sok lényeges területére[10], s a magyar népnyelv legkiválóbb kutatójaként tartják számon, amikor 1927-ben akadémiai levelező tagsággal tisztelik meg, 1930-ban a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen lesz a magyar népnyelv magántanára, s 1932-ben meghívják a debreceni egyetem finnugor összehasonlító nyelvészeti tanszékére. *Szamosháti Szótára* 1935–36-ban lát napvilágot, s 1936-ban *A népnyelvi búvárlat módszere* címmel ad ki tanítványai gyűjtéséhez elvi segítséget. „Népnyelvünk rendszeres búvárlatának megszervezésére ütött a tizenkettedik óra, és félő, hogy ez a tizenkettedik óra hamarosan elmúlik" – írja benne.[11]

Kiss Géza ismeretlen lapjára (a Csűry-hagyaték a háborúban elpusztult, ezért is lényeges a meglévő kevés dokumentumot átadni az utókornak) válasz Csűrynek Debrecenben, 1936. március 13-án kelt első levele:

Kedves Tiszteletes Úr!

Hozzám intézett kedves lapját azzal kezdi, hogy „ismeretlenül" fordul hozzám kérésével. Ha személy szerint így van is a dolog, de egyéniségéből, a lelkéből sokat láttatnak azok a dolgozatai, amelyeket szerencsém van ismerni különösen a Református Életből meg a Szegedi Füzetekből. Adjon Isten nekünk, saját magunktól is elhagyatott, szegény magyarságnak sok ilyen lelket!

Az Ormányságról készülő dolgozatát nagy örömmel és lelkesedéssel várom. Ilyen munkákra égető szükségünk van. Ha bárminő kis segítséggel lehetek e munkában, a legnagyobb örömmel teszem.

Hogy a Székelység és Ormányság nyelvi kapcsolataival külön foglalkozott volna valaki, arról nem tudok. Azok a dolgozatok, amelyek a telepedéstörténeti kérdéssel nyelvi szempontból foglalkoznak, általá-

nosságban mozognak s az egész Székelységet s az egész Dunántúlt (sőt a palócságot is) felölelik s közben ki-kitérnek egy-egy adat erejéig az Ormányságra is. Az ide vonatkozó irodalmat a következőkben ismertetem[...]

Itt szakszerű bibliográfiát ad. Majd:

Legfőbb nehézség az, hogy nyelvjárásainkat csak vázlatosan, vagy úgy sem ismerjük s így összehasonlításunk nem lehet alapos. Erdélyi és mások az egész Dunántúlon s az egész Székelyföldön keresnek analógiákat, holott a Székelység nem egységes, nem egy nyelvjárásból áll, a Dunántúlon is több nyelvjárás van. Nézetem szerint olyan analógiákra lenne szükség, vagy olyanokra is szükség lenne, melyek sehol másutt nincsenek meg csak a Székelységben és pl. csak az Ormányságban. A székelységnek ilyen jellemzője pl. a székely párbeszédes hanglejtés, meg pl. a kicsinyítő képzők nagyarányú alkalmazása. E két speciális sajátság tudásom szerint csak a Székelységben és a moldvai csángóságban van meg. Igen örülök, hogy olyan összehasonlító vizsgálatok készülnek kedves Tiszteletes Úr részéről, melyek csak az Ormányságra vonatkoznak s már előre is kíváncsi vagyok a nyelvi és néprajzi analógiákra.

Mély tisztelettel és együttérzéssel üdvözli, munkájára Isten áldását kívánja igaz tisztelője

Csűry Bálint

Debr. 1936. márc. 13.

Csűry elküldi Kiss Gézának A népnyelvi búvárlat módszerét is. Sajnos, a következő megmaradt levél csak 1937 decemberéből való, de hangja mutatja, hogy közben meleg személyes kapcsolat alakult ki közöttük.

Kiss Gézának nagyon feszült időszakot okoznak az Ormányság megjelenése körüli huzavona s a vele kapcsolatos anyagi nehézségek. De a könyv lezárása közben és után is folytatja nyelvi gyűjtését. Erről Beke Ödönhöz írt lapjai tájékoztatnak. Beke Ödön kezdi a kapcsolatot: a Szegedi Füzetekből ismeri Kiss Géza munkáját, s 1937 elején a növénynevek kérdése viszi Kiss Gézához. Kiss Géza 1937. március 12-én válaszol Bekének, köszönve „kedves és meg nem érdemelt sorait". Ez s a következő lapok is érdekesen tájékoztatnak a monográfia

megjelenéséről s a falusi kutató nehézségeiről. Itt a szótárral kapcsolatos gondolatokat közlöm. A március 12-i lapról:

A növényneveknél, tudom, hogy sok a hiánya a könyvemnek s csakugyan meg kellene próbálnom ebben az évben a rendszeres növény- és névgyűjtést. Én végeztem eddig is, de monográfiát írni oly óriási munkamezőt jelent, hogy annak minden pontján tökéleteset adni egy emberből s egy életből aligha telik ki. 25 szakember nincs egy emberben se... A tavalyi gyűjtésemet Dr. Horváth Adolf pécsi kegyesrendi tanár nézte át, állapította meg a tudományos neveket s vitt föl örömmel belőlük jó néhányat a botanikusok múltévi közgyűlésére, mint olyan népi neveket, amik eddig a szakemberek előtt ismeretlenek voltak."

Március 22-i lapján fölhatalmazza Beke Ödönt, hogy átnézze és fölhasználja munkájához a kiadónál levő monográfia nyelvi anyagát. Majd:

Sajnos, van néhány növénynév nagyon értékes, aminek a gyűjtésével tavaly megkéstem, vagy mások ígérték, hogy hoznak belőle s nem tartották meg ígéretüket. Pl. érnyútogató-fí *(ezt tudom, hogy melyik virág),* szömigéző-fí *(ebből nem hozott, aki ígérte) stb. Ebben az évben pótolom majd, amit csak lehet s a legnagyobb készséggel bocsátom Doktor Úr rendelkezésére majd, amit csak tudok. Meglepődve olvastam, amit Finnországról méltóztatott írni. Hol vagyunk, mi, törökök, attól? Itt semmi ilyenről álmodni se lehet. Szomorúan írom. Az egész monográfiám anyagát pl. parasztjaimon túl minden segítség nélkül voltam kénytelen összeállítani. Legtöbbször még leveleimre se kaptam választ.*

1937. április 19-i lapja egy jugoszláviai gyűjtéshez ad tájékoztatást Bekének s szófejtéshez nyelvi anyagot.

Az 1937. május 25-i, május 27-i lapok elsősorban a könyv kiadásával kapcsolatos problémákról beszélnek. 1937. október 6-án négy növénynévről számol be Bekének.

Ezen az őszön jelenik meg Kiss Géza néprajzi monográfiája[12], karácsonyi ajándékul küldött példányra válasz Csűry 1937. december 29-i levele:

Kedves Géza!

Nagyon szépen köszönöm, hogy a várva várt Ormánságot megküldted, mint nagyon kedves ajándékot és emléket. Adja Isten, hogy mielőbb megérjük azt a jótékony hatást, amit mindnyájan várnak ettől a szíveddel írt könyvtől.

Az a benyomásom, hogy a könyvből maradtak ki olyan részek, melyek kéziratodban megvoltak (pl. halottsiratók). Szeretném, ha gyűjtésednek minden sora napvilágot láthatna valahol, pl. tervezett népnyelvkutató évkönyvemben. Arra kérlek, ha időd lesz, értesíts róla, hogy mik maradtak kéziratban.

Már a Sylvestertől is megkaptam a példányokat s az árukat is elküldtem. Igyekezni fogok körömben tovább terjeszteni és népszerűsíteni a könyvedet.

Boldog újévet mindnyájatoknak!

Szeretettel ölel
Csűry Bálint

Debrecen, 1937. dec. 29.

Csűry következő, keltezés nélküli levele 1938. január végéről való, ahogy tartalmából meg lehet állapítani. (A Református Élet említett „új száma" 1938. január 22-i.) Máshol részletesen foglalkoztam Móricz kákicsi útjával.[13] E levél legfontosabb részletei Móricz és Kiss Géza Pesti Napló-beli levélváltására vonatkoznak (Pesti Napló 1938. január 9., január 19.), de közben éreztetik Csűry szándékát: kiemelni az elkeseredettségből Kiss Gézát, meggyőzni tudományos munkálkodása szükségességéről:

Kedves Géza!

Nagy sajnálattal olvasom kedves lapodból, hogy Móricz Zsigmond cikke mennyire felkavarta nyugalmadat. A Móricz jan. 9-iki cikkét nem olvastam, csupán a Te feleletedet s vele kapcsolatban Móricz megjegyzését. Teljesen egyetértek Veled, hogy ezt a kérdést a legnagyobb tapintattal és a legnagyobb szeretettel kell kezelni és tárgyalni, nehogy balul sikerüljön. A hatósági, törvényhozási intézkedéseknek viszont erélyeseknek kellene lenni.

Kétségtelen azonban, hogy Neked semmi okod nincs rá, hogy emészd magad és nyugalmadat elveszítsed. A tudománynak felbecsül-

hetetlen haszna van a könyvedből és meg vagyok róla győződve, hogy végre történni is fog már valami a te néped ügyében és ez a te könyvednek lesz köszönhető.

Úgy látom, könyved terjesztésének ügyét a kultuszminiszter is pártfogásába vette. Ma onnan is kaptunk egy példányt az egyetemi javadalom terhére.

Egyik régebbi levelemben arra kértelek, hogy írd össze irodalmi munkásságod jegyzékét. Most ezt megismétlem s arra is kérlek, írd meg rövid életrajzodat is és küldd el nekem.

Mint látom, a „Református Élet" új száma is ír Móricz kákicsi kirándulásáról. Csodálatos egy felületes műfaj az a „riport"! Mint Pesti Napló-beli leveledből látom, Móricz még könyvedet sem olvasta végig. Nem csudálom, hogy sokat bosszankodtál miatta. Mindazáltal, ha az ő cikkei nyomán is kelne a társadalomban s a vezetőkben valami indítás, nem volna haszontalan az ő riport sorozata sem.

A levél utolsó negyede újra bőséges bibliográfia a finn nyelvvel, finnugor rokonsággal kapcsolatos irodalomról.

1938. február elejéről is származik egy keltezés nélküli levél. Első fele a finn és magyar nyelv rokonságának bizonyítékaiból hoz gazdag anyagot. Majd áttér Järventaus magyarországi útjára, jellemzi mint embert és írót. Csűrynek Kiss Géza iránti barátságát mutatják a következő sorok:

Most egy nagy magyar művészi útirajzon dolgozik Järventaus s e célból a Dunántúlra is ellátogat. Rólad sokat beszéltünk neki, megmutattam neki a könyvedet. Nagyon szeretne Veled megismerkedni s e célból Pécsről, ahová e hó 15-ike körül utazik, Kákicsra is ellátogatna Hozzád.

A baráti biztatásra igen nagy szüksége volt Kiss Gézának, hiszen – ahogy Csűry is húsz éves munka eredményének tekinthette a Szamosháti Szótárt – a több mint húsz éves figyelés-kutatás-gyűjtés eredményét összegző monográfiát a falu ellenségesen fogadta, s a légkört Móricz sötét hangú kákicsi riportja még komorabbá tette.

De még Järventaus kákicsi látogatása (1938. február 19–21.) előtt Beke Ödöntől is bátorító s Beke szófejtéseihez segítséget kérő sorok jöttek. Kiss Géza 1938. február 17-i válaszából:

Kedves Tanár Úr!

Köszönöm k. sorait. Nagyon kérem, küldesse el nekem azokat a számokat, amikben szómagyarázatok vannak vagy lesznek az én tájszótárammal kapcsolatban. Van egy-két olyan szó, aminek a titkához én is szólni tudnék esetleg. Tanulok most finnül is s szeretnék a vogul-osztják közelebbi rokonnyelvekkel is megismerkedni, ha kitelik még az életemből, azért is, hogy a különleges ormánysági szóanyag f inn-ugor vonatkozásait átnézhessem. Máris rábukkantam néhány nagyon érdekes találkozásra. Most felelek a kérdésekre[...]

A válaszok Beke szófejtéseihez (pl. *szivárvány)* adnak helyi adatokat. Majd így folytatja:

Ugy-e, szép a Krisztusfördő-fi neve? Bizony ezt is most kell még majd meghatároztatni. Természetes, hogy utánanézek, aminek csak tudok. Nagyon szeretném én is, ha összeülhetnénk beszélgetni a szótáramról. Néhány érdekeset a könyv megjelenése óta is lejegyeztem...

A tudósok személyes bátorításán túl erőt adhatott Kiss Gézának, s továbbvihette az *Ormánysági Szótár* ügyét az is, hogy ugyancsak Csűry Bálint fáradhatatlanságának eredményeképpen 1938-ban a debreceni egyetemen Magyar Népnyelvkutató Intézet létesült. Az intézet három fontos feladatköréből első helyen áll a „...magyar nyelvjárások kutatása, szókincsanyagának összegyűjtése, hangtani, alaktani, mondattani, jelentéstani stb. tanulmányok keretében az illető nyelvjárások különböző sajátságainak pontos felderítése. Ezekből a munkálatokból idáig kibontakozott egy-egy *békési,* sárréti, *hajdusági, rétközi, palóc,* továbbá Csűry életének szinte utolsó hónapjaiban egy *szigetközi* és *ormánysági* szótár terve".[14]

Az intézet alapot teremtett a magyar népnyelvkutatás országos megszervezése számára, s 1939-ben a Magyar Népnyelv is megindult. Bakó szerint Csűry „...minden betegségen, testi gyöngeségen erőt véve a maga szerény módján állandóan tárgyalt, kért, levelezett, vitázott és küzdött ... Számos népszerű előadásban, hivatalos felterjesztésben, magánlevélben ismételte meg makacsul felhívásait. Nem kímélt semmi fáradságot, hogy a magyar népnyelvkutatás ügye iránt megnyilvánuló közönyt és merevséget feloldja".[15]

Csűry veszi rá a címekre nem adó Kiss Gézát, hogy bölcsészetdoktori vizsgát tegyen a debreceni egyetemen 1938 tavaszán. Nemcsak Kiss Gézában tartja a hitet, hogy van értelme munkájának, hanem a tudományos világgal is el akarja fogadtatni a falusi magányban élő Kiss Gézát.

Még egy egyszerű finnországi üdvözlőlapjának is ez a témája:

Saarijärvi, 938. VIII. 4.

Kedves Géza!

Szeretettel üdvözöllek erről a szép messze tájról a finn testvérek köréből. Pesten Zsiraival, Paizszsal sokat beszélgettünk Rólad, a könyvedről. A Magyar Nyelvben részletesen fogok róla írni. Nem volna-e kedved rendes tagnak belépni a M. Nyelvtud. Társaságba? Ez esetben ajánlanálak a titkárnál. Szeretnének ott választmányi tagsággal megtisztelni[...]

Sajnos, több mint egy év levelei hiányoznak. Kiss Géza Bekének írt válaszai tájékoztatnak a munka akadályairól, de haladásáról is.

1939. január 11-i levelezőlapja beszél a nehéz körülményekről, sokszor reménytelen egészségi állapotról és túlterhelésről, a munka pszichés akadályairól: Móricz látogatásának hatásáról s Kodolányinak Kiss Géza monográfiájáról írt, Mészölyt is érintő kritikájáról, a kritikára adott válaszának sorsáról. Ezt a választ kérhette – újabb szóhasználati tájékoztatásokkal együtt – Beke Ödön. Kiss Géza levelezőlapjának a gyűjtés folytatásáról szóló részlete:

Gyűjtésről, amíg változás nem lesz életemben, szó se lehet. Elvétve jegyzek csak föl egy és mást, ami megüti a fülemet: egy-egy tömör fordulat, érdekes szófűzés, ősinek tetsző stereotip szólás, valami, aminek a nyelv lelkéhez van köze s néha egy-egy szó is, amit nem ismertem. Elég szép anyag kezd így is összejönni. Mihelyt szabadulok, két helyen jegyeztettem még föl s jegyeztek is föl Kelet-Ormánságból jó csomó szavat, amit ottani öreg bácsik-nénik ajakáról is meg akarok hallani. Egész bizonyosan lesz hát még gyűjtés. Sajnos, a föltett kérdésekről most újat nem tudok mondani. A denevérről szóló vers benne van könyvemben a Gyermekjátékok *között. A* Hetevény *szó is a szótárom-*

ban. A habos selyem, szalag stb. szó annyira közhasználatú ma már a modern divatba öltözött falusi lányok között, hogy itt már kibogozni az ősit nem tudom. Gyermekkoromban csak pántlikát mondtak még. Ellenben nagyon érdekes gyűjtésem van újabban túl a szótári anyagomon az ősi ruha részeiről, varrásmódjairól, nem egy olyan ősi szép szó, aminek a birtokában nem kellene erőlködni Pintéréknek, hogyan magyarosítsák meg a női ruha sok francia-sváb szavát. A Vasi Szemlét megkaptam. Köszönöm az ismertetést[...]

Kiss Géza konyhájában. Györegyné Sandó Katalin, Potánczné Csipán Juli, Joóné Farkas Évica néni. (Kiss Géza népnyelvi forrásai.) Hátul Kiss Gézáné.

Az 1939. január 17-i lap újra az életkörülményekre utal, majd Beke nyelvészeti kérdéseire válaszol:

Nem hallottam, hogy a Tejútnak vagy Göncölszekérnek valami más nevet adott volna népünk. Van itt egy egészen vén bácsi Ormánság legbelsejéből, majd egyszer kikérdezem, ha hozzájutok. Habos pántlikát sohse hallottam, se fát, bútort. A habos fára, bútorra itt azt mondják: rózsás. Pl. a simára gyalult csomoros-*nyárfa* rózsái. *Ugy-e, erről volna szó? Kaszára, acélra sohse hallottam se így, se úgy. Észben*

tartom s majd utánakérdezek. A Kodolányinak írt válaszomat elküldtem Csűry Bálintnak s kértem, hogy elolvasás után dobja papírkosárba. Még egyszer időm sincs megírni. Az Ormánság szó eredetét egyesegyedül az dönti el, megvan-e, vagy megvolt-e a magyar szóhasználatban az ormágy, ormány szó mocsárból kiálló domb, dombhát jelentésben? Ha bebizonyítható, hogy megvolt vagy megvan, semmiféle nyelvészeti okoskodásnak nincs helye többet. Újra megtaláltam Győrffy István A szilaj pásztorok *c. könyve* **20**-*ik lapján. Mészöly tévedhetett akármiben, de – ha ez a szó megvolt az élő nyelvhasználatban – ez olyan súlyos és egyetlen argumentum, hogy ezen csak fölbukni lehet, de megkerülni, hallatlanná tenni nem lehet annak, aki minden argumentum súlyát méri le előbb. Ha Mészöly fényes okfejtése elmarad, akkor is áll, mint a sziklafal: – a tény. Ha Tanár úr esetleg más felfogást vall, nagyon szeretném, ha egyszer valahol írásba foglalná s megküldetné nekem is. Ezt a kérdést végre szakembereknek kell megtárgyalni és végérvényesen tisztázni. Teljesen Mészöly felfogását vallja X egyetemi professzor úr is, akinek nevét most nem közlöm. A legkiválóbb néhány magyar nyelvészprofesszoraink közül való. Kérem, írja meg válaszát Mészölynek s tisztázzák végre ezt a kérdést*[...]

Ezt a részletet a most nyilvánosságnak szánt Mészöly-levél kedvéért is idéztem.

Csűrytől még négy lapot őrzök. A következőt kihagyás nélkül közlöm:

Kedves Géza! *Debrecen, 1939. XI. 1.*

Nagyon köszönöm kedves lapodat. Egészségem elég türhető, de októberben 3 hétig a klinikán voltam. Feleségem is gyöngécske. A fő baj az volt, hogy évtizedek óta nem pihentem a nyári szünidőkben sem. Megkaptad-e a múlt nyáron megjelent Magyar Népnyelv I. című évkönyvünket? Ormánságod-ból intézetünk most készül egy betűrendes szómutatót készíteni, mert tájszójegyzékedben nincs meg ám minden szó, ami könyvedben másutt előfordul (pl. a néprajzi fejezetekben, népdalgyűjtésedben). Nagy örömmel olvasom, hogy tovább gyűjtesz. Gyűjtsél prózát is (párbeszédek, mesék, anekdóták stb.) Jó volna egy szép kötet tájszótár az Ormánságból, aztán meg mesék, mondák, anekdóták stb. egy kötetben. Szegény Järventaus halála előtt megküld-

te utolsó szép művét: Itkevien pajujen maa. *Rólad, családodról és Kákicsról egy egész fejezetet írt benne; nagyon szép. Több fényképet is közöl Kákicsról, a templomról, a parochiáról, a népről. Egyik fénykép Téged ábrázol Järventaus társaságában. – A finn-német szótárak között legjobb: Katara, Finnisch-deutsches Wbuch. Szinnyei nagy finn-magyar szótára ugyanis inkább a népköltési gyűjteményekhez, a Kalevalához készült. – Csikesz S. most elég jól van. Folyóiratában megemlékeztem Järventausról. – A finnekért sokat aggódom. Kedves gyermekeidet csókolom. Kedves feleséged kezét csókolom. Szeretettel ölel*

Bálint

Az 1939. november 9-i lap sérült. Első oldalán Järventaus magyarországi útikönyvéről ír. A lap másik oldala:

A kákicsi gyűjtést [hiányzik] *folytasd, hogy létrejöhessen a kákicsi népnyelvi szótár. A Szamosháti Szótár II. kötetét annak idején elvittem Hozzád ajándékul. Azt vedd mintául. Gyűjtsél minél többet s a főneveknek írd f el az acc.-át, tb. számát, birt. szr. alakját, pl.* fészök (föszköt, föszke) eszik (eszek, ettem, ennék egyem)

Ölel: Bálint

Az 1939. december 9-i lap még mindig Järventaus könyvéről s a finnekről beszél. Majd:

Egészségem most elég türhető, de a régi munkabírásom nekem sincs meg. Sajnálom, hogy Te sem vagy rendes jó egészségben. Örülök, hogy az ormánysági szókincset tovább gyűjtöd. Meg kell teremtenünk a nagy ormánysági szótárt már csak a szlavóniaiért is![...]

Utolsó megmaradt lapja 1940. január 27-i keltezésű:

Kedves Géza!

Dr. Bakó Elemérnek átadtam köszönetedet a küldött disszertációért. Itt mindnyájan nagyon örülnénk, ha Veled kapcsolatban lehetnénk, s ha évkönyvünket valamivel gazdagítanád. Nagyon örülök, hogy folytatod a gyűjtést. Ormánságod-nak már eddig is rengeteg

hasznát veszi a tudomány. Lépten-nyomon hivatkoznak rá a nyelvészek. Bartha Katalin dr. tanítványom igen sok hasznát veszi a szlavóniai magyarok nyelvének feldolgozása közben. A múlt héten tartott Bartha Katalin nagyon szép előadást a rádióban a szlavóniai magyarokról[...]

Még néhány meleg érdeklődő szó, tájékoztatás a közös barát: Csikesz Sándor állapotáról s a búcsú: „[...]mindnyájatokat ölel Bálint."

Egy év múlva, 1941. február 13-án Csűry Bálint eltávozott az élők sorából. Hivatástudatát, munkaszeretetét, az „ügy" iránti kifogyhatatlan lelkesedését leveleiből is látva mi is fájdalmasan átéljük a halálos ágyon mondott szavainak igazát: „Nagyon hirtelen jött ... nagyon korán jött ...".[16] És igaznak látjuk Bárczi Géza emlékbeszédének értékelését: „Ennek a férfiúnak, aki az intézményes népnyelvkutatást Magyarországon megújította, sőt mai formájában, bátran állíthatjuk, megindította, neve örökre össze van fűzve a nyelvtudomány e téren elért és elérendő eredményeivel".[17] Az *Ormánysági Szótár* születésével mindenképpen össze van fűzve a neve. Kiss Gézától, aki ekkor már szintén nagyon közeledett a korai halálhoz, s fogyó fizikai ereje nem volt összhangban a végzett munka nagyságával, nem egyszer hallottam: „A halott barátnak tett ígéret kötelez." Az ügy szeretetén kívül talán ez az erkölcsi elkötelezettség is ott volt utolsó erőgyűjtésében, amikor már halálos ágyáról diktálta feleségének a szótár bevezetőjét.

Csűry halála után Kiss Géza még 6 évet kapott az élettől. Csűryhez kötődését Bekével való levelezése is bizonyítja. 1941-ben valószínűleg újra Beke Ödön indított levelezést Kiss Gézával. Kiss Géza válaszlapja 1941. május 9-én:

Kedves Tanár Úr!

Nem tudom, kitől méltóztatott értesülni munkámról, mert boldogult Csűry halálával csak egy ember tudott még róla. Valóban dolgozom, de ma már inkább a nyelv lelke érdekel, bár nagyon érdekes ősi szavak tömegét is sikerült közben találnom s persze – nagyon boldog vagyok. Van egy vak koldusom, aki könyvből sohse tanult magyar nyelvet, csak az öregjeitől s öregektől. Valami 5 füzetet telejegyeztem a beszélgetéseiből s dolgoztam bele a munkámba. Mennyivel más, tömörebb, hajlékonyabb, szebb hangzású ez az igazi magyar nyelv, mint a mi magyar nyelvünk, amiről csak hisszük, hogy magyar nyelv.

Itt Beke szakmai kérdéseire válaszol, aztán:

Egészség dolgában egészen jól talán sohse leszek már, sokat voltam a múlt hónapokban is bërgyegös, vajányos, de éppen azért dolgozom, mert lappog a gyertya s egyszer ki talál gyappanni. Amit a magyar nyelv lelkéből megláttam, próbáltam azt is egy összefoglalóban megírni, de még nem készült el egészen. Munka közben újabb meg újabb meglátás. Az ilyen munkának talán soha sincs vége[...]

1941. szeptember 2-i levelének néhány szubjektív részletét kihagyva jellemző sorokat közlök Csűryhez, Mészölyhöz fűződő barátságáról, szótárkészítési elveiről:

[...]*Dolgoztam egész nyáron s hiszem, hogy sok értéket sikerült összeszednem. Bár sokszor a kishitűség is elfog: hátha az egész életem munkája nem ér egy lyukas fabatkát, amiből az utolsó csöpp is kifolyik, mire számig ér? Nagyon sok keserű csalódás ért már egy életen át. Amíg a munkám el nem készült, mindig azt mondták barátaim: ott a helyed! Amióta elkészült, lassan azt se igen veszik tudomásul, vagyok-e még, vagy se. Csűry volt az utolsó, meleg szívű, igaz barátom, aki törődött még velem. Közben elszalad az élet fölöttem s itt kell elpusztulnom. Mészöly Gedeon írt a tavasszal, hogy szeretne maga mellé talán a Magyarságkutató Intézethez Kolozsvárra, hogy vele kapcsolatban végezzem be a munkámat*[...] *Próbálom hasznosítani a száműzetés éveit-hónapjait*[...]

Kb. 3500 címlapom van eddig benne a népem egész világa kívülbelül. Halott szavaknál többre igyekeztem. Nem szótári teljességre törekszem, aminek Csűry szótára után már semmi értéke: valamire, ami lelke a magyar nyelvnek. Mennyi rejtett ősi finn-ugor szavunk van ebben a részben már el is temetett népi nyelvkincsben! S mennyire nem is tudhat magyarul az, aki a népnyelven keresztül nem dolgozta bele magát a magyar nyelvbe. Sok szónak eredetét és világos értelmét csak azóta látom, mióta a nép tanított meg rá. S az az érzésem, hogy az ormánysági tájnyelv a leggazdagabb tájnyelveink közé tartozik. A szamoshátinál sokkal-sokkal gazdagabb. Most szeretném újra átnézni a könyvemben felsorolt régi ormánysági szójegyzékeket ennek a tájnyelvnek sokkal alaposabb ismeretében, amiket munkám legelején böngésztem még át valamikor[...]

Utolsó megőrzött lapja 1942. március 4-i. Beke szóelemzéseket küldött neki, s nyilván bírálatot kért Kiss Gézától. Kiss Géza futó, nagyon tömör megjegyzéseket fűz több szóhoz a szójelentés, szóhasználat szempontjából. A szótárkészítés nehezülő körülményeit is érzékelteti a lap néhány mondata:

Nagyon-nagyon hálásan köszönöm a kedves figyelmet. Sajnos, nem tudtam alaposan átvenni, csak nyargalva, a füzetet. Azt hiszem, nagyon sokat fogok belőle tanulni. Egyelőre semmire se érek rá hivatalos kötelességeim miatt. Egyik gyülekezetemben még tanító sincs most, a másikban nőtanító. Sehol semmi segítségem. Igy is két nyerget ülök, a nyelvészet már a harmadik lenne. Minden három-négy hétben ha egy órácskára le tudok ülni mellé. Ha így megy, előbb meghalok, mint óriási anyagomat csak rendezni is tudnám. Hát még mennyit kellett volna tanulnom hozzá, amiről álmodni se merek most már[...]

Még öt évig dolgozhatott – egyre romló körülmények között – a szótáron, pontosan öt év múlva, 1947. március 1-én írta alá bevezetőjét. (Április 28-án halt meg.) Míg Csűryvel való kapcsolatában inkább Csűry volt az „adományozó", tőle indult újabb és újabb biztatás, tudományos és emberi segítség, Beke Ödön fordítva járult hozzá az Ormánysági Szótár születéséhez: azzal, hogy sorozatosan adatokat, segítséget kért Kiss Gézától, a munka szükségességéről és értelméről győzte meg nehéz időszakaiban. Kapcsolatuk megszakadása (vagy a kapcsolat dokumentumainak eltűnése) nem rajtuk múlott, hiszen Kiss Géza utolsó lapjának hangja is a legnagyobb tiszteletről és megbecsülésről tanúskodik, s Beke is többször hivatkozik tudományos műveiben Kiss Gézára.[18]

Az időrend követelményei miatt most kell visszatérnem Mészöly szerepéhez. Mészölynek az Ormánság szóról adott 1931-i elemzését 1937-i monográfiájában Kiss Géza továbbfejleszti, adatokkal egészíti ki *(az ormány* két jelentésével: a régi *talpas-ház* homlokára előreugró zsupptetőrész s a szán orra). „Talán lappang valahol még abban a jelentésben is, ami az *ormánság* szó eredetének eldöntéséhez szükséges volna itt, de én eddig nem találtam" – írja *az ormány* szóról.[19]

1938-ban, a monográfia terjedelmes ismertetésében és bírálatában Kodolányi János kifogásolja mindkettejük elemzését[20], majd a Nyelvőrben is foglalkozik a kérdéssel[21]. Mészöly Gedeon 1941-ben, a Nép és

Nyelv első évfolyamának 8 számában bírálja Kodolányi történelmi regényeinek népies archaizálását, s válaszol a Magyar Élet újabb vitacikkeire.[22] A szeptemberi számban visszatér az *Ormányság* szó eredetére is. (Itt már Ormányság!) S míg 1931-ben még csak feltételezi, hogy az *ormágy* szó mellett lehetett *ormán, ormány* szó is, itt a feltételezés helyét adat foglalja el: az Okány határában talált Pásztor-*Ormány* földrajzi név.[23]

Mészöly tudósi becsületességét jellemzi, hogy még újabb adatok megszerzésére törekedett. Úgy látszik, mielőtt argumentumként fölhasználta volna az *ormány* 'szánkóorra' szót, látni, szinte tapintani szerette volna magát a tárgyat. 1944. január 16-i levele is dokumentuma ennek, s egyúttal az Ormánysági Szótár születésének folyamatába is belevilágít. Mivel Mészöly egyéniségét is híven tükrözi, a teljes levelet közlöm:

Bp. I. Naphegy u. 21.
1944. jan. 16.

Édes Gézám!

Bizony, szomorúan olvasok bajaidról. Adja Isten, kogy minél előbb újra egészségben legyetek, Te is, kedves családod is.

Én szerdán mentem le Kolozsvárra, szombaton tértem haza. Most – vasárnap délután – megint ágyban fekszem, hogy kipihenjem magam. (Hatvannegyedikben járok!)

Valóban „nagybecsű" leveledet köszönettel megkaptam. De bocsáss meg, részletezett leírását, *nem tömör meghatározását kérem az* ormány-*nak. Majdnem azt a tanácsot adnám, hogy ne szótárstylusban írd a szótáradat!*

Nem értem ormány-*leírásodban azt, hogy: „olyan – fát, ami egyenes vonalból – fölfelé – hajlott." Ez a kifejezés ezt jelenti:*

[rajz]*?*

Vagy talán fa helyett ágról van szó? És hogy tud a fa egyszerre fölfelé is, oldalt is hajlani?

[rajz]

Így?

„Két ellenkező oldalra hajló fából úgy faragnak két talpat –"

[rajz]

Kedves Géza!

Nagyon szépen köszönöm, hogy a várva várt Ormánságot megküldted, mint nagyon kedves ajándékot és emléket. Adja Isten, hogy mielőbb megérjük azt a jóindulatú hatást, amit mindnyájan várunk attól a szívedből írt könyvtől.

Csűry Bálint 1937. december 29-én kelt levelének első sorai.

Kétségtelen szomorú, hogy Neked semmi okod nincs rá, hogy emésztd magad és nyugalmadat elveszítsed. A tudománynak felbecsülhetetlen haszna van a könyvedből és meg vagyok róla győződve, hogy végre történni is fog már valami a te népeid ügyében és ez a te könyvednek köszönhető.

Csűry Bálint 1938. januárjában kelt leveléből.

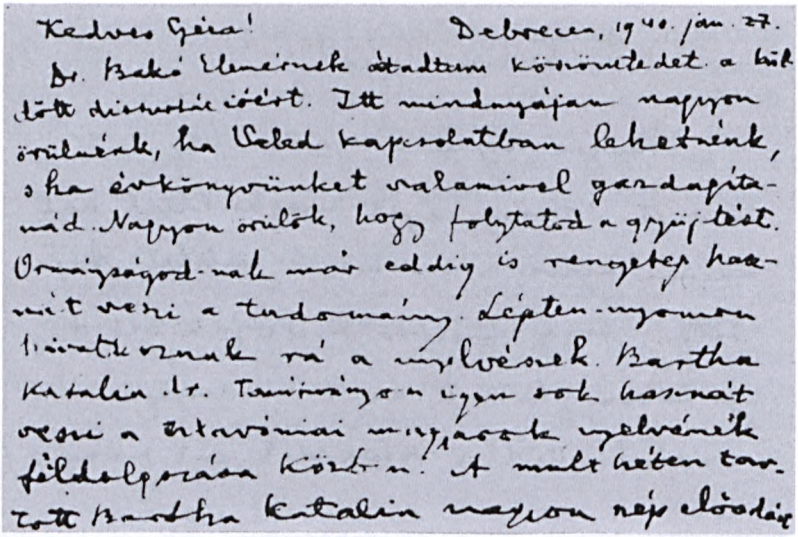

Kedves Géza! Debrecen, 1940. jan. 27.

Dr. Bakó Elemérnek átadtam köszöntedet a kitüntetésedért. Itt mindnyájan nagyon örülnénk, ha Veled kapcsolatban lehetnénk, s ha évkönyvünket valamivel gazdagítanád. Nagyon örülök, hogy folytatod a gyűjtést. Ormánságod-nak már eddig is rengeteg hasznát vette a tudomány. Lépten-nyomon bukkanok rá a nyelvének. Bartha Katalin dr. Tanítványa is igen sok hasznát veszi a erdélyiek nyelvének feldolgozása körül. A múlt héten tartott Bartha Katalin nagyon szép előadást

Csűry Bálint Kiss Gézának írt, 1940. január 27-én kelt sorai.

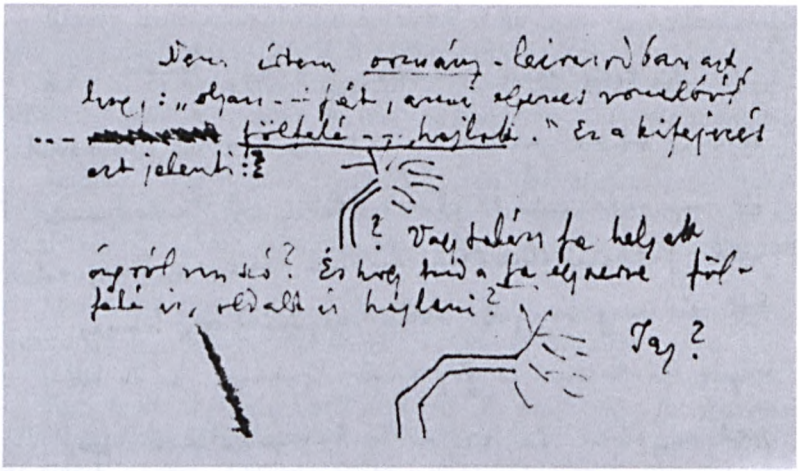

Nem írtam ország-leírásodban azt, hogy: „olyan-i fát, ami elpusztul vagy fölfelé-y hajlik." Ez a kifejezés azt jelenti:

? Vagy talán fa helyett ágról nem szó? És hogy tudja a fa elpusztul fölfelé is, vagy csak is hajlani?

Fa?

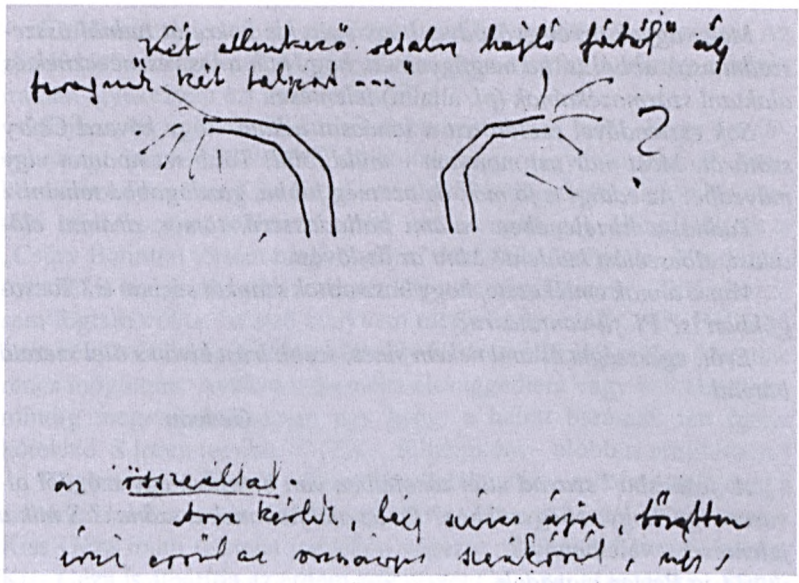

Két részlet Mészöly Gedeon 1944. január 16-án kelt leveléből.

Nem értem.

Természetesen összeér az orruk, „mert összeállalják.” *Ez utóbbi szónak nagyon megörültem, mert eddig is azt tanítottam, hogy a szánkó ugor neve* áll *volt – az osztyákban ma is. De nem értem, mi az az* összeállal.

Arra kérlek, légy szíves újra, bővebben írni erről az ormányos szánkóról, úgy, hogy az is megértse, aki nem ért hozzá, mint én. S kísérd magyarázatodat rajzzal, csak efféle tökéletlennel, aminővel én kísértem itt kérdéseimet.

Sok az aratni-való ott az ormánysági nyelvjárásban. Isten tartsa sokáig az aratóját! Sokat tudnék tanulni Tőled, ha melletted lehetnék. Nem Te énmellettem, hanem én Temelletted!

11-én tartottam a Nytud. Társ.-ban azt az előadásomat, melyben a Te köszönettel vett adatidat fölhasználtam. Irni még nem írtam le előadásomat. Én mindig olvasatlan olvasok föl. Élőszóval, fejből.

Szív-*adataid is nagyon alkalmatosak! Arról már kész a cikkem, hogy a* szék ~ szík szó *a* szív < szí *szó -k diminutív származéka. Szó és jelentései finnugor korbeliek. Jelentései: 'Herz', 'Inneres, 'sziv' és 'belseje', 'legmélye vminek'. Nem 'mocsár', mint Szabó T. Attila véli.*

Meg vagyok arról győződve, hogy szép kis bokrétát tudnál összeszedni csak abból is, ha megfigyelnéd, hogy mik a testrészneveknek és alaktani származékainak (pl. állalni) *jelentései.*

Sok esztendővel ezelőtt azt a tanácsot adtam, hogy kövesd Csűry szótárát. Most már azt mondom – múld fölül! Több szempontot vígy művedbe! Az eddigi is jó már, de azt még jobbá, gazdagabbá tehetni!

Tudnál-e hirtelenében valami balladaszerű, tömör, drámai előadást, elbeszélést küldeni? Mint az őz-lövést.

Van-e annak emlékezete, hogy használtak szánkót sárban is? Tocsogókban is? Pl. fű-vontatásra?

Erőt, egészséget és ami nekem sincs, szebb írást kíván s ölel szerető bátyád

Gedeon

A „csúcsba" szavad után zárójelben van betoldva egy szó. Jól olvasom így, hogy: »hëgyzökbe«? Ez az alakja ennek a szónak? S mik a jelentései – valamennyi?

24-ig Pesten maradok.

Mi a neve (keresztneve), teljes címe (egyet. mtanár?), lakóhelye Filep *collegádnak?*

Mondattani cikk a NNyv. számára?

Mészöly később többször hivatkozik még Kiss Gézára. (Pl. a Halotti Beszéd magyarázatában a *falu, hamva, levn–léün, lén* szavakkal kapcsolatban.[24]) Anonymus (P. Mester) krónikájából elemezve részletet, az *orom, orr,* Ormánság ~ Ormányság sorozatban teljes összefoglalását adja az őt évtizedeken át foglalkoztató kérdésnek. Itt már megtaláljuk a Kiss Géza Ormányságából ismert s a levélben pontos leírásával követelt szót: „Volt, aki azért védelmezte az Ormányság nevének török eredetét, mert az ormány szót a múlt századelei nyelvújítás mesterséges és a magyar szótan legelemibb törvényé"-vel ellenkező csinálmányának tartotta. Ez azonban tévedés, mert hiszen éppen az ormánysági népnyelvben mondják a szán orrát a szánkó ormányának és ott rakták az ormányos házakat.[25]

Melléktémaként fontosnak tartottam erre az elemzéssorozatra is kitérni, hiszen ez a vitakérdés is befolyásolta Kiss Géza tájszókutatását, s visszatérő témája volt kapcsolatuknak. (*A Földrazi nevek etimológiai szótára* szerint „talán nagyobb valószínűséggel" a mészölyi elemzésnek van igaza.)[26]

Érdekesek a levélnek a szótárkészítésre vonatkozó részletei. Az „őz-lövés" elbeszélése[27] Móriczot is nagyon megfogta, ahogy e folyóiratban igyekeztem ezt bizonyítani.[28]

Sajnos, ez a levél az utolsó dokumentumom arról, hogy az *Ormánysági Szótár* születésénél ott voltak nagy magyar tudósaink. Amikor három év múlva Kiss Géza – az élettől is búcsúzva – leírja bevezetője utolsó sorait, többször említi ezt a segítséget. Hangjelölését a „Csűry Bálinttal történt megbeszélés" értelmében végezte. A tudományosnál is hangsúlyosabb szerepet kap az emberi szerep: „Talán hozzá sem fogtam volna, ha első könyvem megjelenése után Csűry Bálint rá nem kényszerít megírására s Mészöly Gedeon állandó, meleg szeretete nincs mögöttem. Amikor néha-néha elcsüggedtem vagy belefáradtam, mindig megszólalt bennem egy hang: a halott barátnak tett ígéret kötelező. S írtam tovább."[29] (Ezt – fültanúként – előbb is említettem.)

Hogy a végső formát – Kiss Géza halála után – miként kapta meg a szótár, arról Keresztes Kálmán előszava alaposan beszél. Ő nemcsak a Kiss Géza iránti tisztelet jegyében végezte munkáját, hanem – ahogy Kiss Géza is áthárítja az érdem egy részét Csűryre, Mészölyre – hangsúlyozza a szerkesztésben segítséget nyújtó tudósok – Beke Ödön, Bárczi Géza, Lőrincze Lajos – szerepét. Hadd emeljem ki: e m b e r i szerepét is, hiszen Bárczi „a szótár készülése közben is állandó" segítséget jelentett, Lőrincze Lajos „mindvégig fáradhatatlanul gondozta a szótár ügyeit".[30]

S ahogy már cikkem elején említettem, fontos volna, hogy néha ellentmondjunk a „tudósi szemérem"-nek, s ne féljünk attól, hogy a szigorúan tudományos tényezőkön kívül az emberiekre is odafigyeljünk. Hiszen sokszor létkérdés – nemcsak az alkotó, hanem az alkotás létkérdése is – a barátoktól, odafigyelő társaktól emberibbé tett tudományos atmoszféra. Mindenesetre az *Ormánysági Szótár* létrejötte ezt bizonyítja.

Még egyet: Keresztes előszava szerint a szótári hagyaték ügye most sincs egészen lezárva. Kiss Géza bizonyos nyelvtörténeti adatait, finnugor összevetéseit, nyelvesztétikai méltatásait, szószármaztatásait Keresztes kihagyta „azzal az elgondolással, hogy az ilyen anyagnak bizonyos részeit később összegyűjtve más módot keresünk azoknak a közlésére".[31] Talán az *Ormánysági Szótár* születését elősegítő tudósi együttesbe egy újabb tudós fog belépni, s érdemesnek tartja ennek a munkának elvégzését.

Jegyzetek

1. Bárczi Géza: *Csűry Bálint emlékezete.* Különlenyomat a M. Kir. Tisza István Tudományetem 1941–42. tanévi Évkönyvéből. Debrecen 1943.
2. A Kiss Gézának írt leveleket a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárának adtam át.
3. Magyar Nyelv 1929. 328–331.
4. Magyar Nyelv 1931. 276.
5. Kiss Géza: *Az Ormányság.* Protestáns Szemle 1927. 432., 483.
6. Szegedi Füzetek 1934. 98., 176., 275.
7. Bakó Elemér: *Csűry Bálint élete és munkássága.* Debrecen 1941. Különnyomat a Magyar Népnyelv III. kötetéből. – Bárczi G.: i. m.
8. Bakó E.: i. m. 20., 5., 6.
9. Bakó E.: i. m. 8.
10. Csűry Bálint irodalmi munkássága. Magyar Nyelv 1941. 74.
11. A Turul-szövetség népkutatási füzetei 1. sz. Budapest 1936.
12. Kiss G.: *Ormányság.* Budapest 1937.
13. Achs Károlyné: *Egy ormánsági népi elbeszélés szerepe Móricz Rózsa Sándorában.* Magyar Nyelvőr 1977. 457; A. Kiss Gizella: *Ormánysági motívumok Móricz Zsigmond prózájában.* Irodalomtörténet 1978. 362.
14. Bakó E.: i. m. 30.
15. Bakó E.: i. m. 32–33.
16. Bakó E.: i. m. 3.
17. Bárczi G.: i. m. 6.
18. Pl. *Szókincs és néphagyomány.* Értekezések a nyelv- és néptudományi osztály köréből. Felolvasta az 1945. dec. 3-i osztályülésen. Budapest 1948.
19. Kiss G.: *Ormányság.* 11.
20. Magyar Élet 1938. febr. 12.
21. Magyar Nyelvőr 1938. szept. – okt.
22. Magyar Élet 1941. ápr., máj., júl.
23. Nép és Nyelv 1941. 257–62.
24. Mészöly Gedeon: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal.* Budapest 1956.
25. Mészöly G.: i. m. 102.
26. *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest 1978. 486.
27. Kiss G.: *Ormányság.* 72.
28. Magyar Nyelvőr 1977. 457.
29. *Ormánysági Szótár.* Budapest 1952. XLII.
30. *Ormánysági Szótár.* XXIV.
31. *Ormánysági Szótár.* XVII.

KISS GÉZA, A LELKIPÁSZTOR

(Baranyai lelkipásztoroknak tartott előadás)

Az alig 300 lelkes, pusztuló kis ormánysági faluban, Kákicson töltötte el életének már majdnem húsz értékes esztendejét Kiss Géza, mikor Bajcsy-Zsilinszky is meglátogatta Kodolányi és Talpassy társaságában. Talpassy szerint ez után az együttlét után Bajcsy-Zsilinszkyből a következő vallomás buggyant ki: „Kiss Géza olyan, mint Petőfi vagy Shelley a költők közül. Nincs más számára... csak amire feltette életét... Így szeretnék kötelességet teljesíteni, így szeretnék meghalni én is." Maga Talpassy így emlékezik: „Nem azzal törődtem, amit Kiss Géza a falujáról mondott, hanem vele, aki beszélt. Apáczai Csere, Szenczi Molnár, Misztótfalusi Kiss és Körösi Csoma elszántságát, akaraterejét éreztem benne együtt, mert anélkül el sem lehet képzelni, hogy ép ésszel kibírta, aminek részese volt. Egyetlen egyszer, egyetlen napon át voltam együtt ezzel a törékeny, halk szavú férfiúval, de azóta sem tudok megrendülés nélkül gondolni rá."

Milyen kézzelfogható eredmény volt már ekkor, 1934-ben Kiss Géza mögött? Diákkori cikkei, Budapesten 24 éves korában megjelentetett kis kötete után Kákicsról is elindultak már 1915-től a falu életét adatokkal s ugyanakkor a felelősség tüzével bemutató szociográfiai cikkei, beszédei, ott volt hatásának nyoma Kodolányi első ormánysági novelláiban, megjelent egy kötet paraboláiból-meséiből, írt lélektani tanulmányt, néprajzi cikket, tagja lett a Néprajzi Társaságnak, s ott előadásokat tartott; erősítést találva Fülep, Kodolányi fellépésében, újra árasztotta a falu és a kisegyházak haldoklását kiáltó írásait, adta át népdalgyűjteménye kincseit, jelentette meg egy tudományos folyóiratban készülő ormánysági szótárának részleteit. Aztán megjelent az *Ormányság* 1937-ben, kiadták – halála után, átszerkesztve – *Ormánysági Szótár*át, a 2. magyar regionális tájszótárt.

Mindezt Istentől kapott, tehát lelkipásztori hivatásához tartozó feladatnak látta.

Most megpróbálom mégis szűkebben értelmezni lelkészi tevékenységét.

Külön tanulmány tárgya megrajzolni azt a lelki folyamatot, ahogy a tehetséges, az irodalomhoz, a tanári hivatáshoz vonzódó fiatalember egész bensejével tiltakozik a papi pályára erőltető családi kényszer ellen, hogyan végzi el mégis a teológiát azzal a tudattal, hogy utána úgyis más területre megy, de közben milyen mély megrendülést okozva ragadja meg Krisztus hatása Pongrácz József professzor és a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség közvetítésével, s hogy jut el végül is Kákics vállalásához. Most maradjunk a láthatóbb tényeknél!

Családi vonalon erős szálak fűzték nemcsak az Ormánsághoz, hanem a falusi prédikátorsághoz is. Ősei több nemzedéken át ormánysági református papok voltak. Nagyapja, Munkácsy Albert: Táncsics kortese, a turonyi csata egyik szervezője, a szabadságharc bukásával kapott világi és egyházi meghurcoltatások után szaporcai híveinek hűséges pásztora. Az ő leányának s a kákicsi lelkésznek, Kiss Józsefnek házasságából született Kiss Géza.

A pápai – és részben lipcsei – teológia elvégzése, pápai szeniorság és rövid segédlelkészség után 23 évesen, 1914 februárjában a budapesti Kálvin téri gyülekezetbe került segédlelkésznek. Itt beiratkozott ugyan a bölcsészet magyar-német szakjára, de fölfedezte a nagyváros sokféle szenvedőjét, s teljesen a szolgálatnak adta magát. Igehirdetései is sokakat vonzottak.

Ekkor kapta a hívást Kákicsra. Elképzelhető a konfliktus: az egyetem folytatásának, az irodalmi kibontakozásnak vagy legalábbis egy értelmiségi gyülekezetnek a lehetősége az egyik oldalon, a másikon egy kis falu – talán a legeldugottabb – pásztorolásának kötelessége.

Döntése hitből táplálkozott. 1914. október 31-i beszédéből idézem: „Valami láthatatlan kéz odaállította Luthert, ahonnan lelkiismerete számára nem lehetett többé visszatérés."[1] Most ez az erő ragadta meg őt is. 1915-ben megjelent kis könyvéből felvázolhatjuk a 24 éves fiatalember erkölcsi arculatát is: „Légy éltető és tisztító erő a te nemzeted életében! Add oda egészen mások szolgálatára az életedet, ha magadnak akarsz szolgálni!" Vagy: „Ha eredményt akarsz elérni, olyanra vállalkozz, ami lehetetlen!" Sőt: „Csak azért érdemes küzdeni, ami lehetetlen."[2]

Kicsit romantikusnak tűnhetnek ezek a mondatok. De nem is ott van a hősiesség , hogy megtette a lépést Kákics felé, hanem hogy

amikor szembesült mindazzal, ami ott várta – maradt, maradt 1915 novemberétől 1947. április 28-ig, haláláig.

Hogy mit jelentett 1915-ben a paraszti nyomorúságot még csak növelő hadikölcsönök, rekvirálások idején vállalkozása, azt nem kell ecsetelnem. Ő maga ezt írja 1916-ban Csikesz Sándornak: „... az ember ... 25 éves fejjel... egy sereg ambíciónak a szárnyát szinte nap-nap után kénytelen legalább is megnyirbálni."

Ez korántsem jelentette azt, hogy megadta magát a körülményeknek, csak a valóság másképp diktálta a tennivalókat. Egy 1916-os *(Jézus mint igehirdető)*[3] és egy 1918-as *(Jézus – a lelkipásztor)*[4] írásában mércét állított föl maga számára is. A gazdag képből, hogy milyennek szeretné a lelkipásztort, egyetlen vonást ragadok ki: „Hányszor kérdezzük mi magunktól: mi közöm nekem tulajdonképpen ehhez és ehhez? Ki követelheti tőlem, hogy ehhez és ehhez a kérdéshez hozzányúljak? Miért kellemetlen kötelességeket venni magamra, mikor az én életem csöndben is bizonyság lehet az evangélium mellett? De Jézus Krisztus azt feleli: Lelkipásztor, én éppen oda küldelek. Neked éppen azért a lélekért, azért az ügyért, azért a vállalkozásért kell érezned a felelősséget. A lelkipásztorkodás lényege az, hogy – a te életed nem a tiéd..."

***

Vajon hogyan sikerült a gyakorlatba áttennie, amit Jézustól, a lelkipásztortól tanult? Azaz milyen volt *a gyülekezeti munkája?* Itt szeretnék mellőzni bármiféle elemzést s kizárólag személyes vallomásaira szorítkozni. Bátyja, Kiss Zoltán lelkész hűségesen megőrizte mindazt a levelet, melyet öccse neki írt kisdiák korától haláláig. (A levelek Kiss Zoltán fiánál, Kiss Z. Gézánál vannak.) Ezek a bensőséges hangú levelek fényt vetnek a lelkipásztor gyakorlati tevékenységére éppúgy, mint lelki harcaira, sőt a falu szellemiségére is. Három évtized vergődéseinek és csodálatos újrakezdéseinek dokumentumai.[5]

Közvetlen Kákicsra érkezése után, 1915. nov. 4-én: „Egy pompásnak ígérkező lánykörön már van. De nem elég. Kell csinálnom másikat is, annyian vannak. Van már fiúkörön is. Az első vasárnapi iskolát múlt szombaton tartottam. Látogattam. Sok iratot szétosztottam. Mihelyt csomagjaim megjönnek, a vallásos estélyek beállítása most már magától megy. Minden 2. nap de. iskolában vagyok. Az igehirdetés tónusát is már eltaláltam." Nov. 15-én: „Budapesten külön közönsé-

gem volt – Isten előtti hálával mondom, nem büszkeséggel – amikor az én nevem volt kiírva. A marócsai presbitérumból de. 2 volt a templomban, du. ott tárgyaltak velem az iskolában az utolsó harangszóig, s nem tartotta magához méltónak egyik se, hogy bejöjjön velem az Isten házába. Úgy éreztem magamat, mint egy halottas kamarában. No, az is lesz nemsokára... Olyan ez a Baranya itt körülöttem, mint egy nagynagy temetővájás." 1916. márc. 3.: „Én ilyen körülmények között dolgozom és állok. Isten kegyelmével és hit által. Erőmön felül és hajlamomnak és képességeimnek nem minden téren megfelelő munkát. Ha valamelyik keresztyén gyöngeségnek véli, ha testemmel együtt néha a lelkem is elfárad, cseréljen velem. Lehet, hogy én nem cserélnék." 1916. ápr. 26.: „Az ünnepeim gyönyörűen teltek el. Régen beszéltem annyi hittel és erővel, mint nagypénteken és húsvétkor. A *kereszt*

Kiss Géza presbiterei között. (1930-as évek)

különösen közel fekszik a lelkemhez. Valamit kezdek belőle megérteni." 1919. dec. 30.: Eddigi munkái mellé énekkart szervez, majdnem minden este a parókián gyakorolnak. Vallásos összejövetelei, ünnepélyei kulturális színvonalat is képviselnek. 1920. ápr. 10.: Az egyházmegyei vezetés nem hagyja jóvá rendkívül alacsony fizetését, minimális felemelésre utasítja a presbitériumot. Erre „... távol lévén – rettenetes gyalázkodások röpködtek úgy rám, mint az egész papságra. Leírhatatlanok. Amit én itt dolgoztam kötelességeimen és sokszor erőimen

felül, mindarról teljesen megfeledkeztek." Jún. 10.: Pesti állást kínálnak neki, nem hagyja Kákicsot. Jún. 23.: „Gyülekezetemmel békességben élek." 1922. dec. 8.: „Nálam gyönyörű munkák indultak meg ezen az őszön. A múlt csütörtöki vallásos estélyen 3 hangra énekeltek gyönyörűen a 9–15 éveseim. Talán ez a nép is kezd kivergődni a háború okozta lelki pusztulásból." 1923. máj. 17.: A volt tanító buta iskolát hagyott. „Csupa könyörületből" tanít is az iskolában. 1924. márc. 15.: Felszólították, hogy készüljön föl pápai teológiai tanságra. Okt. 2.: Képtelen megvásárolni a szükséges könyveket. „Miért kell annak falun, egymagára hagyottan elpusztulni, akinek valaha máshol is hasznát vették? S ha már falura van kárhoztatva, miért nincs hozzá épség, hogy, vad, nyers, állati életet élhessen a többi parasztokkal?" Ugyanis tüdőbetegsége is le-leteperte. Nov. 6.: „Sohse volt ilyen jó lányénekkarom." 1925. jan. 16.: „Sokat írtam, tanultam, dolgoztam mostanában." 1927. máj. 23.: Készen a mesekönyve, néprajzkönyve, nagy bibliai vezérfonalat írt. Dec. 31.: Temetési beszédeiből szeretne könyvet. 1928. márc. 16.: Gyönyörű máricus 15-i ünnepély. Hatalmas férfidalárda, még sokkal különb asszony- és lánykar, 4 hangra énekelnek. A Szózat 3 hangra. Nov. 21.: Az ismétlő iskolásoknak is beállít egy biblia- és énekórát. „Egypár legény-tanítványomat tanítgattam hetenként magamnál magyar irodalomra s vele kapcsolatban lelki dolgokra." (Töredékes lelkipásztori naplójából látom, hogy a Königsbergi töredéktől s a Halotti beszédtől kezdve ment végig a magyar irodalmon.) 1929. márc. 8.: Három énekkara van. Máj. 16.: „Az Ormányságom kincseket érő tájszógyűjteménye is itt hever a fiókomban évek óta. Meg más dolgaim is. Jaj annak, aki csak kákicsi pap. Mennyivel több tekintélyem volna, ha most is pesti káplán volnék." 1930. szept. 20.: Fényképet küld bátyjának a parókiáról és a templomról, „ahol hárman hirdettük az igét (ugyanis édesapja, bátyja és ő) s éreztünk nagy, szárnyaló érzéseket és mélyen leverő szomorúságokat. S ami, nem tudom, nem marad-e üresen utánunk, miután már az én életemben majdnem teljesen kiürült. Sok bűnök és gyarlóságok között botorkáltam, de mélységes bűnbánattal s a krisztusi élet örök szentségének és szépségeinek mély átérzésével mentem mindig abba a hajlékba s iparkodtam őszinte pásztori szívvel szeretni az én népemet is." „Úgy látszik, a mi korunk a lelkiség alkonyának kora. Olyan világáramlat, amivel mi hiába feszülünk szembe. De Istennek bizonyára vannak más eszközei is, mint mi, gyarló, bűnös, megsebzett lelkű szolgái... Külö-

nösen a falu lelki sivársága irtózatos... Csoda-e, ha annyi magasan ívelő lelkipásztori lélek szárnyai becsukódnak, s idők jártával járni se igen tud már, nemhogy szállni." Okt. 13.: „Tegnap múlt egy hete életem egyik legtöbb lélekkel teli s előre leírt prédikációját *a Bibliáról* úgy mondtam el, hogy alul nem ült más: a pap gazdasszonya meg a tanítóné. Se férfi, se asszony, se lány. Amióta ömlik a noa, teljesen állati színvonalra süllyedt le a népem élete." 1931. márc. 6.: Ravasz László püspök ígéri, hogy felviszi Pestre. Természetesen újra marad. 1932. márc. 2.: Olvasóköri jubileumi estet rendez. Együtt a falu 16 évestől 71 évesig. „Olyan kedves, derült, tiszta levegőjű néhány órát töltöttünk el ott együtt..." Népdalcsatát vív egy férfival: ki tud több versszakot egy ősi ormánysági dalból. „A betyár – egy verssel tovább bírta. De visszaadom a kölcsönt. Leírtam a Kázsi szülének egy legalább 20 verses nótáját. Bevágom a legközelebbi alkalomra... Majd meglátjuk, ki bírja tovább." 1934. dec. 20.: „A lelkészi munkák Isten segedelmével folynak. Van két csoportra osztott ifjúsági egyesületem. Nagyon élénk mind a kettő. És van lány-bibliaköröm. Próbálom az asszony-bibliakört is... Nagyon látogatott vallásos estélyeink vannak. A presbiteri gyűléseket rövid bibliaórával kezdjük. S végzem a gyermekmunkáimat. Úgy látszik, mintha valami csekély komolyodási készség volna megfigyelhető..." 1937. márc. 6.: Hetekig jár be a pécsi levéltárba. „Rengeteg adat hever ott kihasználatlanul egyházainkról és falvainkról, amiknek itthoni levéltárainkban nyoma sincs." Ugyanakkor: „Úgy látszik, kákicsi papnak lenni annyit jelent, hogy Magyarország utolsó papja, aminthogy annak is éreztem magamat mindig. Ha belülről nem kerestem volna békességet, nem tudom, mit jelentett volna nekem ez a 22 év." „Vakon rohan ez a nép a halálba." 1939. jan. 6.: A hitoktatáson, vasárnapi iskolán, rendes lelkészi munkákon kívül 5 estén van összejövetel. 1940. dec. 27.: Petróleumhiány miatt a gyülekezeti munkákat saját lakásán tartja. 1942. dec. 2.: „A vallásos estének alig van hallgatója... általános lelki lepusztulás. A lelkem kitehetem, – itt csak Isten kegyelme fordíthat a dolgokon. Marócsán 5 év alatt 3 gyermek született. Kákics ugyanazon az úton. S ez az egész vidék. Már ma kihaltnak tekinthető Baranya 60 ref. eklézsiája 30–40 évre előretekintve. Nincs orvosság. Ez a nép halni akar." 1944. ápr. 15.: Egy rövid időre bevonultak a németek Sellyére. Ez alatt az idő alatt „... a sellyei zsidó boltokat majdnem kiürítette a csőcselék. Nem rabolt, csak 2–300 P-s ruhát elvitt mondjuk 40 P-ért, vagy kevesebbért.

A magyar csendőrség most szed össze minden elrabolt holmit. Büszke vagyok rá, hogy az én híveim legnagyobb része undorral utasította el magától ezt az üzletet." Ápr. 25.: „Kátét nem kaptam, magam írom az ágendásaimnak... Örömmel írom." 1945. dec. 29.: Már nagyon beteg. „Feleségem segít a hitoktatásban, igehirdetésben, bibliaórákon." Utolsó leveléből (1946 nyara): „... az apjiknak van most 17 fajta gyönyörű muskátlija is. Olyan ez a tërnác, csakúgy nevet. Onnan még jobban láti a jó Isten kezét: a tërnácok muskátlijára is gondja van, mennyivel inkább tërád, të kicsiny hitű. Osztán csak ênyugszik az embörbe az a sok mindön. Má nincs púpozdig."

Kihagytam gazdálkodásának évenként megismétlődő csődjeit, megjelenő mintegy 160 kisebb-nagyobb cikkét, tanulmányát, traktátusát, versét, megjelenő köteteit, országszerte tartott előadásait, népének vigasztalásul írt és előadatott színdarabját, pihenőnek szánt nagy görög-latin olvasásait, a finn nyelv olyan mértékű megtanulását, hogy könyveket olvasott finnül – és így tovább. És kihagytam azokat az erőfeszítéseket, ahogy a felfedezett tehetségekért kilincselt, és diplomához juttatta őket; ahogy kórházi ápolást vívott ki szegényeinek; ahogy anyagilag is támogatta – szinte a semmiből – gyülekezetét, szegényeit.

***

De lássuk egy más természetű birkózását: az egyházi élet megújulásáért, a kisegyházak s velük a falu sorsáért, jövőjéért folytatott *sajtóharcokat az egyházvezetéssel,* az elavult egyházi berendezéssel. Most már szinte azt kérdezhetjük: volt-e értelmük? Megállíthattak-e egy ma már visszafordíthatatlannak látszó folyamatot? Talán mégis tanulságul szolgálnak nemcsak közvetlen múltunk világosabb látására, hanem bizonyos lelkészi-egyházvezetői alapállások, emberi tartások, sőt az egyházi sajtó légkörének érzékeltetésére is.

A kisegyházak összeroppanás előtti sorsának kérdésköréből csak két, tényleges sajtóvitát foglalkoztató kérdést emelek ki. Az egyik, hogy egyáltalán megmaradjanak-e a törpe gyülekezetek. Valószínűleg Kiss Gézának három év óta újra sorjázó cikkeire válaszul is a Kálvinista Szemle 1932. január 16-tól cikksorozatot közöl a „baranyai kérdés"-ről. Indító cikkében a vértesaljai esperes a körlelkészesítés mellett van. Nyáry Pál ellencikke után maga Ravasz László szólal meg (febr. 20.).

Különben nagyon racionális és sok igazságtartalmat hordozó írásában visszatekint saját előző álláspontjaira is. Már 1923-as jelentésében elmondta, hogy a kis gyülekezet nemcsak eltartani nem tudja lelkészét, de munkát se tud neki adni, s eljön az idő, amikor 67 egyházközség helyett 8–10 körlelkészség lesz. 1925-ös jelentéséből pedig ezt idézi: „Azzal a tenger szabad idővel, amellyel egy kis gyülekezet lelkésze rendelkezik... fel lehetett volna találni a kör négyszögűsítését és a bölcsek kövét." Kiss Gézá visszautasítja (és visszautasíthatja!) a méltatlan hangot. Csak egy-két mondatot válaszából: „... nem bizonyos, hogy városi gyülekezet papjának lenni feltétlen szellemi és lelki szuperioritást s törpe gyülekezet papjának lenni inferioritást jelent." A falusi lelkész munkájáról: „S bocsánatot kérve tiszteletteljesen az ellenvéleményért, ez a pont az, ahol ismét nem értek egyet Ravasz püspök úr Őméltóságával. Hogy a kör négyszögesítése a falusi lelkipásztornak kiadható penzum-e, attól függ, hogy azt a lelkipásztort Oberlinnek hívják-e, vagy Senki Jánosnak. Oberlin törpe gyülekezetben lett Krisztusnak egyik legnagyobb s *legmunkásabb* munkásává. Vallom, hogy a lelkipásztori munka olyan óriási lelki terület, (ma már anyagi terület is, pl. szövetkezeti munka), hogy ha valaki ezt a munkát hozzáértéssel és egész hűséggel el tudja végezni, legyen az budapesti vagy bödögei lelkész, a legnagyobb munkát végezte, amit ember egyáltalán végezhet." Nem találtam nyomát annak, hogy a nyílt hangnak volt-e következménye.[6]

De a másik sajtóvitában igen, mégpedig pozitív értelemben. Itt az egyke kap hangsúlyt. Kiss Géza 1917-es fontos cikke után tíz évvel Kodolányi nyújt be memorandumot a képviselőház alelnökének az egykéről, 29-től – Kiss Gézával együtt – Fülep is cikkezik róla. Őhozzá küldi le Babits Illyés Gyulát, Illyés zengővárkonyi tapasztalatainak eredménye 1933-as Nyugat-beli tanulmánya a pusztuló Dunántúlról. Illyésnek Kiss Géza is küld adatokat, s Illyés kérésére újra tanulmányok sorát indítja. A Nyugat ankétot rendez a kérdésről, egyéb lapok is megmozdulnak. Az 1934. január 1-jén induló Református Életnek (főszerkesztő Ravasz László, felelős szerkesztő Muraközy Gyula, főmunkatárs Kiss Géza is) ez évi cikkeiből nem is annyira Kiss Géza állásfoglalása az érdekes, hiszen azt régóta ismerjük, hanem az, hogy egy-két lelkész nyugtalansága hogyan tud baranyai megmozdulást csinálni, ez hogy tágul országossá, s mindebben hogy visszakozik maga a püspök eredeti állásfoglalásától.

Kiss Géza *Behavazott falvak* című, február 3-i írása megrendítő adatokat közöl a témával kapcsolatban. Február 24-én már arról számolhat be, hogy „a felsőbaranyai egyházmegye papsága febr. 6-án Pécsett népes értekezletet tartott, amelynek egyetlen tárgya: az *egyke* volt. Fülep Lajos csaknem kétórás, hatalmas, megrázó előadása vezette be a tárgyat." A cikkből csak az értekezlet határozatait ismertetem: 1. Minden gyülekezetre elkészítik a valóságnak megfelelő helyzetképet. 2. Fölterjesztik a püspöknek azzal a kéréssel, hogy rendelje el ugyanezt a munkát egész kerületében, s kérje meg a többi püspököt is a munka elvégzésére. 3. Az egyetemes egyház világi és egyházi legjobbjai szerkesszenek memorandumot a kormánynak és parlamentnek a telepítésről, birtokreformról és örökösödési törvényről. 4. S minden református lapnak, egyesületnek, intézménynek ez legyen központi témája. Bizonyára nem sok választ kaphatott a baranyai lelkészértekezlet, hiszen Kiss Géza érvekre épített előző cikkét március 31-én egy drámai hangvételű követi Egyke és református papság címmel. „Nem vád-e a református papság ellen lapjaink ijesztő hallgatása, mikor annak az »akólobogásnak« borzalmas fénye ott játszik már a »Nyugat«-tól a »Szabadság«-ig valamennyi magyar lap hasábjain...? Cum taces, clamas. Ha tovább is hallgatunk, nem azt kiáltja-e hallgatásunk...: magyar református papság, nem törődtetek a magyar néppel."

Na de megmozdult az egyetemes egyház is. Április 20-án, 21-én megrendezték a Református Élet egyke-ankétját a budapesti teológián. Az elhangzó hét előadás közül a 2. Kiss Gézáé volt, de beszélt budapesti esperes, miniszteri osztálytanácsos, közíró, főorvos, egyetemi tanár. A lap szerkesztői közül Muraközy előadást tartott, Ravasz pedig vezette a tanácskozást. Utána a Református Élet többször, főoldalon is foglalkozott a kérdéssel, közölte Ravasznak az ankéton elhangzott összefoglalóját is, amely szerint az ankét figyelemfelkeltést akart, bár lehet, hogy van nagyobb kérdésünk is.

Hamarosan felgyújtja az indulatokat az elnémult hidasi harang is, melyet pesti egyetemisták leszereltek, Budapesten kiállítottak – figyelmeztetni akarva a német előretörés veszélyére. Jún. 2-án Muraközy Gyula ír *A korhadt harangkötél* címmel a maga költői stílusában. „Hidason meghalt a magyar szó..." Majd: „Kong a harangszó. Nagy sirató ez. Két emberöltő múlva, ha így megy a fogyás, Baranyában 60 református templom harangszíve áll meg. Tanácskozó vezérek felé sürgetés és nemzeti parancs ez a jajszó: cselekedni, cselekedni!" Ezt követi egy

hét múlva (jún. 9.) egy felemás hangú vezércikk: „Bizonyos, hogyha a vándorló kis hidasi harangot a temető felé induló magyarság útjára akarják megkondítani, akkor túlkiáltja szavát a növekedő 9 milliós magyarság gyerekeinek az éneke. Az egész magyarság nő, pusztuló falvak csendesülő gyerekzaját az ország más vidékeinek vidám serege pótolja. A számok erejével tiltakozik a statisztikai hivatal elnöke az ellen a vád ellen, mintha az egész magyarság a halál szérűjén volna." Ugyanakkor int a cikk, hogy a „jóakaratú számok" ne álljanak a pusztuló magyar falvak felé siető segítség elé.

Újabb korrekció a június 16-i vezércikkben a hazatérő Ravasz László nyilatkozatának hatására, amely – a vezércikk szerint – „villámfény élességével osztotta ketté azt a kérdést, melyet egész magyar társadalmunk és sajtónk egymásba olvasztott. Az egyik a magyar reformátusság, általában a magyarság el nem fogyó, növekvő életereje, a másik pedig ennek az életerős fának egyik-másik ágán jelentkező betegség: az egyke... Fajtánk, nemzetünk, református egyházunk élete ígérettel teljes. Minden baljós hír halálmadarát el kell hessenteni az élő magyar erdőből. Az egyke-kérdés egy magyar tájnak rettenetes nyavalyája és pusztító kórja, melynek nem használ az általánosítás. Amilyen erővel kell megmutatnunk az élet jeleit az egész magyarságban, éppen olyan erővel kell állam és társadalom és saját magunk felé az egyke gyógyítására orvosságot sürgetni." Ugyanez a szám hozza Ravasz nyilatkozatát. Csak egy mondatot belőle, a befejezőt: „Még a magunk harangját se szabad félreverni akkor, amikor nincs veszedelem, még kevésbé a másét."

Az évek óta növekvő keserűség most tetőződik Kiss Gézában. Bizonyára ezekre a hangzatos kijelentésekre utal, amikor két hónap múlva ezt írja bátyjának: „A Református Figyelőbe – Református Életbe írtam néha cikkeket, de kiléptem néhány hónapja a munkatársak közül Ravasz és Muraközy egyke-nyilatkozata miatt." Persze, nem törölték a főmunkatársak névsorából, s ő is megírta a magáét, ha lehet, az eddigieknél is élesebben. Július 21-i cikkében *Még egyszer Hidas* címmel ír a kisegyházak visszaszorulásával kapcsolatban a magyar községek pusztulásáról: „Ha Baranya elveszett, Dunántúl veszett el, ha Dunántúl elveszett, Magyarország veszett el. S igaza volt-e hát annak a nagytekintélyű esperesnek, aki Felsőbaranya egyházkerületi képviselőjének nyilvános gyűlésen vágta szeme közé, hogy ha nem bírják a baranyai kisegyházak s külön kifejezetten a svábok között haldokló *Babarc, a*

közegyházi igaztalan terheket, ne tessék anyaszentegyháznak lenni? Tetemre hívom ma azt a hangot, s itt *a tetem* előtt, egy nép végpusztulása előtt kérdezem meg: nem méltóztatik gondolni, hogy annak a hangnak mint *irányító* hangnak végképp el kell tűnnie az *irányító* hangok közül? S tetemre hívok mindenkit, aki ennek a törékeny, nyomorult tollnak évekre visszanyúló jajgatásait semmibe se vették... Tetemre hívok mindenkit, aki előtt gúny volt a mi mártíromságunk, baranyai papoké s éhenhalással küzdő sok szegény tanítóé, akik ma, amikor országos kérdéssé jajgattuk végre a magyar nemzetnek ezt a legnagyobb betegségét, egy lépéssel nem tudták előbbre vinni ennek a sebnek gyógyulását."

Az utóhangot maga Ravasz adta meg püspöki jelentésében. Ebből közöl részletet a Református Élet 1934. nov. 24-én *Az egyke és az egyedül hagyott magyar próféták* címmel. Azt hinnénk a címből, hogy újra ironikus hang következik. Nem! (Igaz, ekkor már láthatta a Protestáns Szemlében Kiss Gézának az egész Dunamelléki Egyházkerületre vonatkozó félelmetes népesedési grafikonjait.) A magyar református egyház legegzisztenciálisabb kérdéseként beszél a témáról. Nem a lelkészek a hibásak; amikor még senki nem látta a veszedelmet, ők már jajgattak, kiabáltak. Összegzi az okokat, vázolja a tennivalókat: statáriális eljárást sürget, amibe Kiss Gézáék minden követelése beletartozik már.

Csak két vitatémát nagyítottam ki. Kell-e megfogalmaznunk a tanulságot?

***

Adós vagyok még azzal, hogy Kiss Gézáról, *az igehirdetőről* is megemlékezzem. Könnyű dolga lehetne a vizsgálódónak, hiszen prédikációit teljesen kidolgozta, ha csak két öregasszonyra számíthatott is. És olyan igényességre törekedve, hogy a Kákicson elmondott beszédek azonmód bekerülhettek a Református Igehirdetőbe. Hiszen a pásztori hivatásról ez a meggyőződése: „Minden életnek megvan a maga nyája. Senki sincs, akire valamit ne bíztak volna. Senki sincs, akitől egykor valamit számon ne kérnének. A te nyájad sereg. Az én nyájam egyetlen hozzám simuló lélek. A felelősség egy. S a nagy fölmentés – mondjuk a maga nevén: kegyelem! – sohasem azon fordul meg: sereg-e vagy egy, – hanem az ajtón, akin keresztül hozzá léptem. Mi az a lélek, amit adtam tovább?"[7]

Munkássága egyéb területein is egy ritmust figyelhettünk meg: a falak felmérése, szenvedés a falaktól, de makacs nekifeszülés, a célok föl nem adása, meg nem alkuvás. Prédikációiban is megvannak a kettősségek: sötét helyzetfelmérések és kiútkeresések, a szenvedés jelentősége s az öröm fontossága, az ítélet és kegyelem hirdetésének egyensúlya, felelősségrevonás és biztatás.

Három viszonylatban villantok fel valamit beszédei hangjából.

Az első: az önmagáról mint lelkipásztorról kiolvasható vallomások, akár úgy, hogy egy bibliai személy mögött őt is ott érezhetjük, akár nyílt kitárulkozással. Vajon elmondhatta volna-e 25 éves kákicsi lelkipásztorkodás nélkül a Mózesről szóló következő szavakat? „Egy életet tett rá arra az egy órára: *bemégy.* Hazát adsz népednek. Meglátod folyóit, hegyeit, völgyeit, hullámzó kalászait, mosolygó szőleit. S meglátod a boldogság pírját azoknak arcán, akiknek egy életet adtál. Akikért mindent vállaltál. Fáraó gyilkos dühét, hullámsír borzalmas ölelését egyetlen hanggal a szívedben: – menj! – negyven esztendő kínos kóborlását, nehéz nélkülözéseit, hitetlen tömegek meg nem értését, gyűlöletét, a hitnek annyi szent kockázatát, ami alatt csak az nem roskad össze, aki mindent rá tud tenni arra az egyetlen, soha nem látott valóságra: Isten… S mikor már-már üt az óra, messziről kéklenek már a hegyek, csak egy nap, s valóság, amit csak álmaiban látott, megszólal Isten hangja: »De te oda be nem mégy.«"[8]

Egy másik prédikációjában 20 éves Kákics után „számol el" megtett útjáról hajdani iskolája, a kunszentmiklósi gimnázium ünnepi istentiszteletén: „Amikor legjobban összetörve jajgatott bennem minden, s az egész élet olyan volt előttem, mintha a nagy földi »látó« borzalmas kapufölirata meredt volna mindenütt felém, Isten a legnagyobb vergődéseimben kimondhatatlanul drága vigasztalást küldött. Tisztán láttam álmomban, hogy Krisztus megállt ágyam fölött valami csodálatos, földöntúli fehérségben, nézi szomorú, alvó arcomat, s egyszer csak megszólal csöndesen: Az én eledelem az, hogy Annak akaratját cselekedjem, Aki engem elküldött. Fölébredtem. Mi volt ez? … Előhozhatod álomelméleteidet mind, mind *elmélet* csupán, amiből a gyakorlati élet alkotó, új életszülő erői nem áradnak, de mi köze elmélethez annak, amitől viharként törnek elő csodálatos, életalakító erők? S ahol új élet indul, ott mindenütt az Isten keze van. Az az óra új életindulás volt számomra. Mit nézed, hol, mikor, kik között: – végezd, amire küld az Úr! Ma szántasz. Kemény a föld kinn a magyar határon… Ne bánd!

Törd az ugart! Te még odáig se jutsz el, hogy a föld hímlő, pirhanyó teteje magház lehessen. Majd jönnek mások utánad, utánatok, akik azt is elmondják: »Füvente már szép a búzám, de mi jöhet még aratásig?« S lesznek, akik »vigadozva jőnek elő, kévéiket is emelve.« Szánts! Annak akaratát cselekedd, Aki téged elküldött!"[9]

A másik viszonylat: mit mond lelkipásztortársainak. Egyik hangja a megértésé, a biztatásé: „Húsz éves lelkipásztori pályám egyik legsötétebb tapasztalása: *szinte a világ szemetjévé lettünk*... Mi az, amikor eszményeiddel magadra maradsz, küzdelmeidben nincs társ, látásaid üres szíveknek kiáltanak, minden lépésednél beleütközöl egy sötét, titokzatos hatalomba, aminek minden igéje homlokegyenest más, mint a te világod... Hogy állod a harcot?" De „Mi vagyok én? Elkiáltott üzenet. Semmi több. Egy magasabb világ üzenete... Ha csak köveknek kiáltana, akkor is kiált. Nem teheti, hogy ne kiáltson. Érdemes-e? Van-e jutalom? Mi a jutalom? Maga *ez* az élet a jutalom..."[10] Vagy egy másik beszédben, ahol azt mondja: a nép lelkiállapota a kétségbeesés, tagadás, gyűlölet, anyagiasság, – a semmi. „Mit csinálsz ezekkel a kérdésekkel, lelkésztestvérem? S hogy állsz meg temagad ebben az iszonyatok-viharában? A templomod már ma üres. Holnap megindulhatnak a falak s maguk alá temetnek. De ugyanakkor, amikor megindulnak, már temetik a népedet. Az a négy fal vagy élet szimbóluma, vagy halál szimbóluma... Mit csinálsz, amikor számolnod kell néped lelki kihalásával párhuzamosan testi kihalásával?... Mit csinálsz ezekkel a világrengető problémákkal, lelkésztestvérem? Két eshetőség van csak előtted. Vagy otthagyod a repedezett falakat... vagy megállsz. Állj meg. Ne azt kérdezd: mik *a gondolataid* a nagy problémáról. Ne azt: mi legyen a jajkiáltás, amit beleharsogsz utoljára a pusztulások éjszakájába. Ne azt: mi lesz a kenyeremmel, mi lesz a családommal. Állj meg. Az élet legmegrázóbb prédikációja nem az, amit mondasz: – az, amit élsz. Aki vagy. S ezt a halál felé siető népet sem azok tartják meg, akik hangzatos elméleteket, nagyszerű jelszavakat s boltozatrengető, megrázó prédikációkat mondanak a temető felé vivő úton, hanem azok, akik *élnek.*"[11]

A másik hang a kemény elvárásé: „Ha számba vesszük magunkat – mindenki magába nézzen mostan, ne másokra! – nem voltam-e pl. azok között, akik ócska népszerűségért igent mondtak arra, amire csak átkot mondhattak volna? Parafadugótípus. Dobd a vízbe: minden hullám tetejére rámászik. Mindig a legmagasabb hullám tetejéről tekinget alá! Irtózik a mélyreszállástól. Testvér, ha azon a hullámhegyen úszol, vesd

le a palástodat, akaszd a szögre, le se vedd többet... Mindenki torz, aki hivatása lelkéből semmit se hordoz, de lelkipásztor Jézus Krisztusnak átadott élet nélkül olyan contradictio in adiecto, ami lehetetlen. Nincs. Ezzel az ellentmondással már nem vagy lelkipásztor."

De ugyanebben a beszédben a végső hang újra a biztatásé: „S ha minden út bezárul és minden földi számítás semmivé válik? Olyan lelkipásztorokat vár ez a világ, akik sötétben is látják Isten kezét: én itt megakadtam, de Te vagy. Én senki és semmi vagyok, Te minden vagy. Ki tudja, ahol én csak sötétet és halált látok, Ő nem életet és jövendőt lát-e még mindig? S amit én elgondolni se tudok, Ő nem világosan látja-e már az eszközöket is, amik és akik útján meg akarja valósítani azt az életet és jövendőt? Én meg vagyok róla győződve, hogy a magyar életben ezek az eszközök nem a legutosó sorban ti vagytok, lelkésztársak."[12]

Harmadik vonatkozásban valamit el kellene mondanom abból is: mit prédikált népének. Csak a legutolsó beszédeire szorítkozom. Akár biztat, akár felelősségre von, alaptétele ezeknek az „evangélizációs" beszédeknek: „Új világ nincs újjászületett emberi lélek nélkül." Cselekvésre biztat pl. 1945. jan. 1-jén: „Adsz-e Krisztus lelkéből valamit ennek a felépülést váró új világnak?" „... összeroskadt népem és hazám romjai fölött nem a jajgatók közé állok: mindennek vége! Hanem Krisztussal a szívemben a kötelességek egész áradata szorongatja lelkemet: nem a vége van itt mindennek, – most kezdődik valami. Hol segíthetek? Hol építhetek? Hol egy nehéz kötelesség, amit vállalhatok?" Vigasztal (1945. okt.): „Tépett föld, tépett földnek tépett fiai, száraz esztendő, reménytelenség, gyűlölet, sötétség, út, amit nem látunk földi szemekkel, emberi jelszók, amikben nem hiszünk, holnap, amitől rettegünk. – Ne rettegj, Testvér!" Egyetlen egyszer indulatos is, 1946 őszén: „... ha a világ minden vagyonát összeharácsolnád is, mit ér neked az a vagyon, ha kizár a lélek örök kincseiből, s a végén a lelked üdvössége megy rá? Így lehet megérteni aztán, hogy Svájc reformátusainak jut 70 millió frank Magyarország lerombolt református templomainak-iskoláinak újjáépítésére, rongyosainak, éhezőinek istápolására, de nekünk nincs egy fillérünk a magunk temploma egyetlen cserepének pótlására. Ott a bádogszegést fejti le és lebegteti a szél, a másik faluban a templom gerinccserepei hiányoznak, holnap jön egy vihar, fejti tovább a tetőt. Pirul az arcom, s amilyen halálosan szeretem magyar véreimet, éppen olyan fájdalommal tudnám legnagyobb ma-

gyar költőtökkel elmondani: Szégyenlenem kell, hogy magyar vagyok. Hát mondjátok, igazán magasabb műveltséget és lelki fokot jelentene ennek a gyülekezetnek is, ha kiváló utcai prófétái nyomán egyszer azt mondanánk: hát legyen, ahogy akarjátok: bontsátok le a templomot s osszátok el a téglát. Kinek-kinek jut ennyi és ennyi tégla az istállójára? ... Megjósolom nektek, hogy ezen az úton rövidesen összedől minden földi, amit építettetek, a gyűlölettel és aljas ösztönökkel megtelt társadalom egymás kezéből tépi ki talán vérpatakon keresztül azt, amit mindennek tudott: marad a nagy semmi: az istálló üressége s a lélek üressége együtt... Ha úgy gondolja ez a gyülekezet, hogy inkább hallgat a gyűlöletnek földi hangjaira, mint arra a fölülről jövő hangra, dobja el Istenünk igéjével együtt lelkipásztorát, s hagyja ott azt az egyházat, aminek falain belül nem érzi otthon magát. – Ha húszan, ha tízen, ha magam maradok is, én próbálom látni, keresni és kiáltani tovább is azt az egyetlen utat. Az Úr közel! Isten legyen segítségemre!" – S aztán megint jönnek – már csak néhány hónapja van az életből – a meleg, szeretetet árasztó, mentésre igyekvő prédikációk. Utolsó füzete utolsó sorai: „Szerettem volna még prédikálni a következőkről..." – s két textus s egy-két szó utalás. Bizonyára tudta már, hogy nem fog többet beszélni, de benne égett még mindig az átadandó üzenet.[13]

***

Mi a titka ennek a lelkipásztori életnek? Feleljen saját vallomása! „... nagy harcom: lelkipásztori munkám annyi sivár eredménytelensége. Egykor boldogabb szolgálat után, barátok seregétől környezve, ahol minden lépésünket százak imádsága kísérte – lemondani mindenről, elmenni Magyarország egyik legutolsó kis falujába, egyedül maradni az élő Istennel – tudod-e, mi az: egyedül maradni az élő Istennel! – s vágni az ekédet olyan kemény földbe, amiben talán sohasem tudsz mélyszántást végezni, 24 éven át égni, 24 éven át hinni úgy, hogy egy-egy meleg baráti szó után nem tudom, hányszor mondtam el: talán még egy évig kibírom... S vállalni a helyzet minden megaláztatását: senki vagy. Más büszke folyam. Vitorlákat hord. Ki vagy te? Mit ér a te vized? S vigyázz: egyetlen indulat föl ne kavarja, partokat ne szaggasson, mert pocsolya lesz belőle... Minden lelkipásztor munkája hullámvonal, mert a hite is hullámvonal: magasbalendülés és fáradt mély-

bezuhanás. Boldog, aki ezt a hullámvonalat úgy tudja irányítani a legsivárabb csalódások között is: – minden út bezárult előttem, de egy nyitva van: *amely fölfelé vezet.* Hogyan tudtam megvívni ezt a harcot? Úgy, hogy: – »Nem azé, aki fut, sem aki akar, hanem a könyörülő Istené.« Az én munkám semmi – ne is akarjak azon keresztül valamit – az Ő Lelke munkája minden. Én csak ennek a Léleknek lehetek alázatos eszköze, s több kérdés – hol vagy hogyan – nincs. Isten nem eredményeket kíván tőlem, csak hűséget. S a hűség legnagyobb jutalma nem az eredmény, hanem az, hogy én egyáltalán az Ő eszköze lehetek."[14]

Jegyzetek

1. Kiss Géza : *Új Magyarország és keresztyénség.* Budapest 1915. 42.
2. Kiss G.: i. m. 70., 81., 82.
3. Keresztyén Lelkipásztor 1916. febr. 15., 1916. márc.
4. Keresztyén Lelkipásztor 1918. márc. 15.
5. A levelek másolata a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában.
6. Kiss G.: *A törpe gyülekezetek.* Református Figyelő 1932. ápr. 2.
7. Kiss G.: *Aki pedig az ajtón, megy be...* Református Igehirdető 1940. jan. 1.
8. Kiss G.: *De te oda be nem mégy.* Református Igehirdető 1940. febr. 57.
9. A kunszentmiklósi Baksay Sándor Reálgimnázium Értesítője 1934/35.
10. Kiss G.: *Átkozottak.* Református Igehirdető 1934. 489.
11. Kiss G.: *Ítélet.* Református Igehirdető 1933. szept. 385.
12. Kiss G.: *Népünk igényei velünk szemben.* Igazság és Élet 1939. jan. 70., 110.
13. A kéziratok a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában.
14. Kiss G.: *Küzdelmeim.* Református Igehirdető 1940. 121.

NÉPRAJZTUDÓS AZ ORMÁNSÁGÉRT

(Rádióinterjú, riporter: Kovács Attila)

K. A.: Kiss Géza leányától, Achsné Kiss Gizellától először talán olyan dolog iránt érdeklődném, mely személyes élete előtt történt. Nevezetesen a pályakezdésről, és arról, hogy édesapja miként választotta a papi hivatást, hiszen – ha jól tudom – ezzel párhuzamosan már a néprajz iránt is érdeklődött.

A. K.-né: Édesapja, sőt nagyapja, dédapja, ükapja – és sorolhatnám – ormánysági református lelkészek voltak. Tehát mondhatni, hogy szinte kényszerpályaként került a teológiára, olyan értelemben lelki kényszer is, hogy mindig tanár szeretett volna lenni, és a papi pálya édesapjának volt határozott kívánsága. Őbenne akkora családtisztelet élt, hogy úgy gondolta (persze hosszas harc és lelki kínlódás után), nem lép föl az édesapjával szemben, hanem elvégzi a teológiát, és utána majd megszerzi a tanári oklevelet is, és tanár lesz belőle. Ez változott meg Pápán, elsősorban a teológia egy tanárának lelki hatása alapján. Ő nem papnak akarta nevelni az embereket, hanem egy nagyon mély felelősségre az emberek iránt, a nemzet iránt is. Elvégezte a teológiát. Ez a teológia különben igen jó nyelvtudást adott, ő német szakos tanár szeretett volna lenni, magyar-német szakos. Nagyon jó nyelvtudással került ki a teológiáról, sőt egy évre Lipcsébe is kiküldték az egyetemre. Teológiára küldték ki, de roppant érdekes nézni az ottani indexét, mert látom, hogy elsősorban a lélektani előadásokat hallgatta, Wundtnak a lélektana fogta meg nagyon erősen, ez volt a legkedvesebb tantárgya. Csak azután a családnak az átka, a tbc, őt is leverte a lábáról. Tudtommal a lipcsei egyetem küldte őt a svájci davosi szanatóriumba, s ott állították talpra. Utána Pestre került az akkori egyház első gyülekezetébe segédlelkésznek, és azonnal beiratkozott a bölcsészetre. 1914 februárjától 1915 októberéig volt Pesten. Akkor bizony már jöttek a sebesültek, fölfedezte a nagyváros nyomorúságát, a prostitúciót, a kórházak nyomorát. Tehát beiratkozott az

egyetemre, de később önéletírásában azt írja: „Komoly munkát nem végezhettem, mert minden időmet a lelkészi feladatomnak, hivatásomnak kellett szentelnem." Ekkor jött Kákicsról az erőteljes hívás, hogy jöjjön le, és vállalja a kákicsi lelkészséget, ahol akkor nyugdíjasként élt a parókián az édesapja. Édesanyja is élt még, és ott volt a tbc-ben meghalt testvérének két kicsi lánya. Nagyon kérdéses volt a szülei sorsa, mert ha egy lelkész nyugdíjba megy, akkor a lelkészlak már nem az övé, át kell adni az utódnak. Egyszerűen nem lehetett tudni, mi lesz ezzel a háborús években igazán a nyomorral szembenéző, idős házaspárral. Ha a fiuk került oda lelkésznek, akkor nem dobhatták ki őket a parókiáról. Tehát volt egy ilyen családi meggondolás is a dologban.

K. A.: A néprajzzal hogyan és mikor került kapcsolatba?

A. K.-né: Bizonyára már kisgyerek korában nagyon sokat fölszedett a szomszéd kislánytól, aki az ő kis dajkája volt, Farkas Éva néninek ismertem én. Nem egy szép siratója, babonaelmondása és egyéb szövege van benne az Ormánságban ennek az Évica néninek. Mondjuk: ösztönösen már magába szedte a szeretetét az Ormánságnak és a falujának. De Pápán kaptak ilyen indítást is. Pápán volt 1913-ban a Magyar Néprajzi Társaság első vidéken rendezett közgyűlése. Külön ifjúsági szekció is volt, és ott – így olvastam a korabeli újságban – „kioktatták" az ifjúságot a népdalgyűjtés módszereiről, a szöveglejegyzés módszereiről, és nekiindították a gyűjtésnek.

K. A.: A későbbiek folyamán ez a tudás jelentette – gondolom – a néprajzi tevékenységének az alapját.

A. K .-né: Olyan alapot, amilyet egy ilyen tanfolyam adhat.

K. A.: Mik voltak a későbbiek?

A. K.-né: Megmaradt értelmiségi embernek egy ilyen pici faluban, aki olvasott, aki – ha nem tudott vásárolni könyvet – utazott Pécsre, ment be a könyvtárba, maga köré gyűjtötte a szakirodalmat.

K. A.: Lehet, hogy egy kicsit profán a fogalmazás, de ez azt jelenti, hogy tulajdonképpen autodidakta volt?

A. K.-né: Annak mondhatom, ennek ellenére 1926-ban ő volt már a mohácsi kiállítás néprajzi részének egyik rendezője. És 1927-ben a Néprajzi Társaság már tagjának választotta.

K. A.: Az egyik legfontosabb, amiért a néprajzzal foglalkozott, hogy a magyar falu kipusztulásának oka az egyke-probléma. Önök hányan voltak testvérek?

A. K.-né : Hárman. Mert a negyedik már nem sikerült. Négyen lettünk volna. De hozzá kell tennem, hogy édesapám a magánéletben is végtelenül lelkiismeretes volt, egyrészt amíg egészen biztosan nem mondták, hogy meggyógyult a tuberkulózisa, addig nem is mert házasságra gondolni, bár kevés ilyen embert láttam, aki ennyire családigényes lett volna, mint ő. A másik, mint mondtam, hogy gondoskodnia kellett szüleiről, a testvére árváiról, olyan mérhetetlen szegénységben élt ő Kákicson, hogy emiatt sem gondolhatott jó ideig családalapításra. 38 éves volt, amikor megnősült. Ha elgondolom, hogy 56 éves korában már meghalt, bizony nagy dolog volt, hogy négy gyermeket vállaltak volna, de a negyediket már nem tudta kihordani édesanyám.

K. A.: Tulajdonképpen mi vezette őt arra, hogy ezzel az akkor igen súlyos problémával foglalkozzon? Nevezetesen azzal, hogy a magyar falu kipusztulhat, annyira az egyke-szemlélet uralkodik.

A. K.-né: Feltételezem, hogy azokkal az írásokkal is találkozhatott, amelyek a század elején már pedzegették az egyke létét. Már egy 1913-as írásában (akkor ő 22 éves volt!) olvastam az egykéről mint a nemzeti bűnök egyikéről. Ebben említi a munkáskérdést, az értelmiség felelőtlenségét, a problémák egyikeként az egykét is. És 1917-ben van egy nagy egyke-cikke. Az is a címe, hogy Az egyke. Ebben az okokat ő már keresgéli, többek között nagyon élesen ír a nagybirtokrendszer ellen, és keresi a megoldási lehetőséget is. 1917-ben! Ő már akkor beszél örökösödési törvényről, telepítésről, földbirtokreformról, tehát amit majd húsz év múlva tűz zászlajára a népi irodalmi mozgalom, azt ő 1917-ben már leírogatja, és nagyon élesen. Csak egyházi újságokban. Süket fülekre talált. Elmondható, hogy ő majd húsz évig kiabált. Talán egy kicsit közben el is hallgatott. Mert a tízes években kiabált, aztán a huszas évek második felétől inkább a néprajz, népnyelv foglalkoztatta, majd 1929-től kiabál megint a falu jelenéről. De akkor ehhez kapott úgy segítséget, hogy egy világos látású pápai jóbarátja, Bereczky Albert – nem tudom, a neve mennyire ismerős, az ellenállási mozgalomban nagyon erős tevékenysége volt, 1945 után püspök és államtitkár lett – indított egy lapot, ahol édesapámnak módja volt szabadon megírnia a véleményét, földbirtokrendszerről, egyházvezetésről vagy ami neki fájt. Sorban írta a nagyon kemény, felelős és – ne legyek elfogult, mások mondják – stilisztikailag is magas színvonalú cikkeit.

K. A.: A tevékenységének a főideje azért a harmincas évekre tevődik. A telepítést említette az előbb. Úgy tudom, hogy ekkor erre mód is nyílott.

A. K.-né: A pécsi diákok indítottak egy telepítési akciót a harmincas évek elején. A Nyírségből az ő akciójuk nyomán 16 család Baranyába települt. 1934-ben robbant ennek a hatása, mert boldog leveleik nyomán 150 család nekiidult, eladva minden kis vagyonkát, hogy vasúti jegyet vasárolhassanak. Így se tudtak egészen Baranyáig jegyet váltani, és az utolsó kilométereket már gyalog, hófúvásban tették meg, amikor is csendőrcsapatok várták őket, és visszatoloncolták Szabolcsba, Szatmárba, a Nyírségbe. Holott itt a házak ablakai becsukódtak örökös híján. Tudtommal nemcsak a pécsiek, hanem a sárospataki református kollégium diákjai is mozogtak. Édesapám Ormányság című könyvének a megjelenése után a debreceni kollégium diákjai indítottak egy mozgalmat. Nagyon aranyosak voltak, mert az első hatásra a kis fillérkéiket összeszedték, meg elhatározták a tízévestől a huszonhárom évesig, hogy lemondanak egy húsvacsorájukról, ha a kollégium átutalja telepítési célra az összeget. Ez volt március végén 1938-ban, édesapám május elején tartott nekik előadást, ebben megköszöni nekik, hogy már összegyűjtötték azt a 4000 pengőt, amely egy család Baranyába telepítésére elég. Ez a család el is jött Baranyába, mégpedig Drávafokra, úgy hívták, hogy Kisgyörgy Jánosék. Egyik fiuk és lányuk most Pécsett él.

K. A.: Ha jól tudom, a telepítés miatt elég komoly támadás érte az édesapját.

A. K.-né: Már 1934-től kezdve agrárdemagógiának nevezték fölülről az ő ténykedésüket, és beléjük akarták fojtani a szót. Családi hagyomány, hogy gróf Draskovics kasznárjának édesapám cikke volt a kezében, ott lobogtatta, és azt mondta: „Bolond ember ez a Kiss Géza, milyen szegény, a gróf gazdag embert csinálna belőle, csak hallgatna. Semmit se kellene csinálnia, csak hallgatna!"

K. A.: Úgy tudom, hogy a népzenegyűjtésben Bartók is elfogadta az általa fölkínált népdalok jelentős részét.

A. K.-né: Fülep Lajostól hallottam, mert ezt én mint gyermek nem tudtam megállapítani, hogy abszolút hallása volt édesapámnak. Én csak a népdalgyűjtő módszerét láttam. Behívja a falu öregembereit, édesanyám addigra pogácsát sütött, bor az asztalon, és egy nagy beszélgetés, jókedv, elkezdődik a dalolás. Édesapám elővesszi a hegedű-

jét, visszahegedüli, amit énekelnek, lekotázza, újra visszahegedüli, és amikor már többszörösen igazolódott, hogy jó, akkor van készen a gyűjtés. Neki nem volt magnója és ilyesmi, de volt abszolút hallása, volt egy jó hegedűje, és volt kapcsolatteremtő készsége. Ahogy ő föl tudta oldani az embereket. Különben érdekes, hogy a tájszógyűjtésben is ezt figyeltem meg. Minden bajjal őhozzá jöttek. A világon minden bajjal. Jött hozzá Deres Zsófi néni, hogy: „Tisztelendő úr, má mögen gyünnek az adóval. Lögyön szíves ëgy kérvényt írni." „Zsófi néném, ne haragudjon, befejezem még ezt a kis munkámat, de mondja ám, csak ezt a kicsit leírom, de figyelek ám!" És azt írta, amit Zsófi néni mondott. Vagy volt egy félig vak koldus, Gergő Józsi bácsi, aki eljövögetett kukoricát morzsolni. Ő nem látta azt, hogy édesapám ír. Édesapám melléült, és amikor teljesen feloldódott ez a Józsi bácsi, és mondta a maga gyönyörű szövegeit, akkor édesapám írta. Tudott még olyan kis összejövetelt is szervezni a falunak, amelyre perecet sütöttek az asszonyok, egy pohár bort kapott mindenki, népdalversenyt csináltak. Versenyzett azon a falusiakkal, hogy ki tud több versszakot egy-egy dalból. Gyönyörűen együtt mulatott a falujával. Egy pohár bor mellett. Persze ez idill, így eddig, mert azt is hozzámondhatom, hogy majd kihordták a faluból.

K. A.: Miért?

A. K.-né: A könyve megjelenése után. Mert addig még csak-csak, amíg pogácsa mellett elénekelgetünk, de amikor kiderül, hogy egy sirató is megjelenik, vagy több sirató megjelenik az Ormányságban, holott Berze Nagy János azt írta a Baranyai Magyar Néphagyományok bevezetőjében, hogy valódi siratót nem tudtak gyűjteni, mert ezt a nép olyan diszkréten kezeli, hogy nem hajlandó elmondani a siratóit.

K. A.: Ezek szerint viszont az édesapjának elmondták.

A. K.-né: Elmondták. De nem gondolták, hogy ebből könyv lesz! És amikor megjelent a könyv, és édesapám pontosan azoknak az asztalára tette karácsonyi ajándékul, akik legfőbb forrásai voltak, fölháborodott a falu. Emlékszem: szombat este csöndben voltunk. Nem volt szigorú édesapám hozzánk, de tiszteltük a vasárnapra készülését. A másnapi prédikációjára készült, amit mindig halálos komolyan vett. Ha öt öregasszony ült a templomban, ő úgy készült, mintha huszonöt akadémikusnak prédikált volna. És akkor berontott egy részeg ember, aki elveszítette a feleségét tuberkulózisban, s ezt a fiatalasszonyt siratta el a fiatalasszony édesanyja. És ez a Deres Zsófi-féle sirató is benne

van a könyvben. Ott ordított, hogy kihordják a faluból, hogyan vihette ország-világ elé az ő siratásukat. Soha el nem tudom felejteni azt a szelídséget, ahogy édesapám azt mondta: „Na, Pétör, mi bajod van? Ülj le, Pétör! Na, mondjad, fiam, mi van a szíveden!" Péter végül megszelídítve és szinte bocsánatkérve ment el, mert teljesen meg tudta szelídíteni a szeretetével.

K. A.: Hogyha még annyit megtenne, hogy édesapja utolsó éveiről szólna pár szót.

A. K.-né: Az Ormányság megjelenése után minden erejét – a falu gondozása mellett – a tájszótár gyűjtésére összpontosította. De hozzá kell tennem, hogy bizony az a tuberkulózis, az le-letaposta. Szinte minden évben hónapokat kórházban töltött. Az orvosai azt mondták, hogy ha csak irodalmi tevékenységet folytatna, akkor megnyújthatná az életét, de tilos lenne temetnie, prédikálnia, tehát mindaz a nagyon nehéz fizikai megerőltetés, amit a lelkészi munka jelent. Mészöly Gedeon professzor maga mellé akarta vinni a kolozsvári egyetemre.

K. A.: Később viszont úgy tudom, hogy Illyés Gyula kérte föl.

A. K.-né: A Magyar Népi Művelődési Intézetnek volt akkor vezetője Illyés Gyula. Fölkérte, hogy a Csányoszróban parasztifjak számára szervezett tanítóképzőnek legyen egyik tanára, néprajzot oktasson, szervezzen faluszemináriumot, rakja le egy ormánysági múzeum alapjait. De akkor is éppen kórházban volt. És mondhatni, hogy csak azért ment haza a kórházból, hogy karácsonyra ne maradjon árva a gyülekezete. Itt még ilyen nagyon betegen elmondta a maga karácsonyi meg újévi beszédeit. Február legelején mondta az utolsó beszédét. Akkor ágynak esett újra, és ágyból diktálta az Ormánysági Szótár bevezetőjét az édesanyámnak. Amikor aládátumozta – ha jól emlékszem, 1947. március elseje van az Ormánysági Szótár bevezetése végén –, abban a tudatban vonult be újra a kórházba, hogy egy kész szótárt hagyott hátra. Még Illyéséknek válaszolt egy nagy levélben, ahol kifejtette – elveit egyáltalán – az Ormányság jövőjével kapcsolatban. Nagyon félt attól, hogy ez a tanítóképző elviszi majd az Ormányságból a legértelmesebb fiatalokat. Szerinte inkább gazdasági szakiskola kellett volna, és odakötni a fiatalságot az Ormánysághoz. Ennek a levélnek ez az egyik lényeges pontja. De érezte, hogy siet vele az élet, és akkor őneki már el kellett búcsúznia, tehát nem tudta volna már vállalni a dolgot.

MEGEMLÉKEZÉS KISS GÉZÁRÓL HALÁLA 50. ÉVFORDULÓJÁN

(Doktorok Kollégiuma, Budapest, 1997. aug. 28.)

Kedves Néprajzos Barátaim!

Jómagam nem vagyok néprajzos, ezért néhány bevezető gondolatban hadd folyamodjam Andrásfalvy Bertalan segítségéhez. Ő írja Kiss Géza *Ormányság*ának 3. kiadása elé: „... kevés könyvnek volt még a maga korában olyan mozdító ereje, mint az *Ormányság*nak, mert kevés mű mögött állt ekkora felelősségvállalás, emberség és szeretet." Andrásfalvy a mű részletes bemutatásában nem egy néprajzi vonatkozásban így fogalmaz: „Ő az első, aki..." vagy „egyik legrészletesebb, legpontosabb és a legnagyobb nyelvi-nyelvjárási anyagot tartalmazó leírásunk..." „Az elődök közül csak Kriza János tudott így írni szegény székely népének költészetéről és évődéseiről..." „Számos eddig ismeretlen... eljárást közöl", „egyedülállóan gazdag leírást ad..." „Talán az első mű, amely fölveti...", „... nézetem szerint Kiss Géza mutatott rá elsőnek." És ezzel zárja a mű ismertetését: „Kiss Géza tudományos eredményeinek méltó értékelésével mindmáig adósak vagyunk."

Az Andrásfalvy által említett adósságot, a méltó értékelés adósságát nem az én tisztem törleszteni. Egy ekkorika megemlékezésben én csak azt vallhatom meg, mi hajtott engem hosszú éveken át, hogy keressem édesapám nyomait. Nyugtalanított, hogy mi volt a titka. Hogyan bírta ki egy világvégi kis faluban? És hogyan tudott abból a más számára csak a sarat, a petróleumlámpát, a szürkeséget jelentő világból annyi értéket előhozni?

Már két évtizede élt Kákicson, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endre Kodolányival és Talpassy Tiborral meglátogatta. Talpassy tanúsága szerint az együttlét után Bajcsy-Zsilinszkyből ez a vallomás buggyant ki: „Kiss Géza olyan, mint Petőfi vagy Shelley a költők közül. Nincs más számára... csak amire feltette életét... Így szeretnék kötelességet

teljesíteni, így szeretnék meghalni én is." Maga Talpassy így emlékezik: „Nem azzal törődtem, amit Kiss Géza a falujáról mondott, hanem vele, aki beszélt. Apáczai Csere, Szenczi Molnár, Misztótfalusi Kiss és Kőrösi Csoma elszántságát, akaraterejét éreztem benne együtt, mert anélkül el sem lehet képzelni, hogy ép ésszel kibírta, aminek részese volt. Egyetlen egyszer, egyetlen napon át voltam együtt ezzel a törékeny, halk szavú férfiúval, de azóta sem tudok megrendülés nélkül gondolni rá."

Honnan ez az erő? Ebben a valóban törékeny, ifjúkora óta a tüdőbajjal, magánnyal, értetlenséggel, látszólagos eredménytelenséggel küszködő emberben? Aki induló fiatalemberként ilyen jelszavakat hirdetett: „Ha eredményt akarsz elérni, olyanra vállalkozz, ami lehetetlen. Csak azért érdemes küzdeni, ami lehetetlen." S aki 20 év Kákics után ezt a csöndes meggyőződést vallotta: „Isten nem eredményeket kíván tőlem, csak hűséget." Lemondás ez? Igazi alázat? Vagy éppen férfierő? Csakazértis?

Megpróbálom igazán tömören megláttatni azt az utat, melyet ő megtett Kákicstól Kákicsig s csak néhány színt fölvillantani írásaiból.

***

Kákicson született, a református lelkész 6. gyermekeként 1891. február 26-án. Ősei több generáción át baranyai református lelkészek, nagyapja, Munkácsy Albert szabadságharcos szerepe legendás példa.

A kunszentmiklósi gimnázium a Baksayval való találkozás élményét adja, több írásában nyoma van annak, milyen hatása volt a kisdiákra Baksay embersége és szülőföldszeretete. De itteni fiatal latintanárja, Mészöly Gedeon lesz később tájszógyűjteménye első közlője s a szótárkészítés végtelennek látszó munkájában is egyik biztatója.

14 éves korától a pápai református kollégium diákja, a híres képzőtársulat állandó szereplője, díjnyertese, tisztségviselője. – Már negyed százada foglalkoztam édesapám sorsával, életművével, amikor végre kezembe került egy több mint 300 levélből álló gyűjtemény, édesapám írta a leveleket bátyjának – 15 éves korától 55 éves koráig. Megrendítő olvasmány: egy lélek története. Most is szorongva élem át, milyen egész egzisztenciáját átjáró tiltakozás volt benne a teológia és a papi pálya iránt, s milyen vágyódás arra, hogy tanár és költő, író lehessen. Az édesapjával való birkózás eredménye az volt, hogy vállalta a teoló-

giát, de végig azzal a gondolattal, hogy majd átlép a vágyott pályára. Közben nagy lelki átalakuláson ment át egy fiatal tanára s a MEKDESZ hatására: a jézusi példát követő, a másokért vállalt élet lett az ideálja. Két félévet Lipcsében is hallgatott, itt Wundt kísérleti lélektana volt nagy élménye. De a tbc is itt tört ki rajta, a svájci davosi szanatóriumban is kezelték, érdekesen éppen Thomas Mann Varázshegyének idejében.

Ezekben az években már versei – nem is rosszak – és érzékeny ízlésű Heine-fordításai jelentek meg.

Egy hitben, irodalmi felkészültségben, sőt néprajzi indíttatásban is érett fiatalember lett a pesti Kálvin téri templom káplánja. Még egy utolsó menekülési kísérlet: beíratkozik a bölcsészetre. De már minden percével a szolgálatnak adja magát. Megjelent könyvecskéje azt az erkölcsi arculatot mutatja, mely élete végéig a sajátja maradt. Nap mint nap találkozik a nagyvárosi anyagi-erkölcsi nyomor s a világháború áldozataival – 1915 a szomorú év. Ezt írja: „Ki fog itt a szörnyű tragédia mögött gyógyítani, emelni, kötözni, gondot viselni, ha nem a benned élő Krisztus?... Hogyan érted és látod meg mindezt, ha magad is velük nem szenvedtél?" Ennek egy még magasabb rendű változatát 1947-es, utolsó újévi prédikációjában találtam. Nehémiásról beszélve kérdi: „Tudsz-e sírni és keseregni: annak a népnek a gyalázata az én gyalázatom, sírása az én sírásom, mert eresztő sok-sok sebe az én örökké csorgó sebeim?"

Híres jó gyülekezetek számítottak rá, de az édesanyai hívás Kákicsra vitte. „Három évre, de legfeljebb ötre" – mondta, s itt élt 32 évet, haláláig. Hogy mit jelentett a 24 éves fiatalembernek a pápai, Kálvin téri talán kicsit kivételezett állapot után 1915-ben a világháborús kis falu, két szülőjének s testvére három árvájának eltartása a szinte semmiből, az elegáns svájci szanatórium után a téglás, hideg konyhában alvás, a szellemi sivárság, azt hallgatóim képzeletére-szívére bízom.

De azonnal indultak a cikkek a falu állapotáról, felmérések és olyan javaslatok, melyek majd csak a harmincas években hangosodnak fel a népi írók hangján.

Szülei halála után évekig teljes magányban élt, a magány órái egy lírai parabolakötetet teremtettek, s gyermeklélektani tanulmányt is publikált.

És megindult a néprajzi munka is. Népdallejegyzésének, népi szövegeinek dátuma és Kodolányi tanúságtétele szerint már az első évek-

től kezdve tudatosan gyűjtött. 1926-ban a mohácsi kiállítás néprajzi részének egyik rendezője volt.

1927-ben kész Ormánság-könyvvel jelentkezett a Néprajzi Társaságnál. Biztatásokat kapott a megjelentetésre, végül is pénzhiány miatt ez nem valósult meg, csak fejezeteket közölt belőle a Protestáns Szemle, az Ethnographia s a Mészöly szerkesztette Szegedi Füzetek. Kedvét is szeghette a könyv megjelenésének elmaradása, de a gazdasági válság is újra a falu jelenére irányította a figyelmét. 1929-től bőven sorakoztak megrendítő, ugyanakkor lírai szépségű cikkei a falu világáról, a református egyház kérdéseiről, az értelmiség felelősségéről. Engedjék meg, hogy itt csöndben az édesanyámra is emlékezzem, akivel 1929 elején házasodtak össze, s aki intelligenciájával és főleg lelki erejével mindvégig erős támasza volt édesapámnak.

1919-től 1921-ig a fiatal Kodolányi járt Kiss Gézához, Kiss Géza írásainak és személyes közléseinek Csikesz mellett nagy szerepe volt Kodolányi ormánysági novelláinak születésében. A 30-as években pedig Illyéstől Kodolányin át Kovács Imréig, Féja Gézáig, Móriczig, Farkas Ferenctől Vaszy Viktorig, Gunda Bélától más néprajzosokon át egyetemisták csapatáig sokan figyeltek rá, látogatták, tanítását haszonnal alkalmazták.

Gazdag tematikájú cikkeit itt nem ismertethetem, csak hangjuk érzékeltetésére idézek néhány helyet.

Egy 1929-es cikkében fillérre kiszámítva mutatja be, hogyan él kis falujának a hitbizományok áttörhetetlen gyűrűjébe zárt népe! Majd: „Íme, a rideg valóságkép, amit ígértem. S ha valaki erre azt mondaná, hogy azért raktam tele rajzomat sötét foltokkal, mert szeretem ezt a népet, s védeni akarom azoktól, akik fegyencruhában, ököllel szeme közé csapva ráncigálják a nemzet egyetemes ítélőszéke elé, annak ezt felelném: igen, védem, mert lelkiismeretem legtisztább igaza szerint az igazi országos probléma itt nem a szégyenletes „egyke" problémája, hanem az azt előidéző, százszorta szégyenteljesebb s mindannyiunkat bűnbánatra késztető okok problémája. S igen – szeretem, mert megsiratnivalóan drága faji és lelki kincsek pusztulását látom pusztulásában, de – Csak aki szeretni tud, az tud egészen közelről megnézni dolgokat."

Ám ez a szeretet nem jelenti azt, hogy „rettegő szerelemmel rejtegeti a falu hibáit" – ahogy Móricz írta róla. Néhány részlet egyetlen – 1934-es – tanulmányából: „… mit szóljak ahhoz, amikor a jól bevált

módszer filozófiává, megdönthetetlen életfilozófiává változik? S mit mondjak ennek a filozófiának lelki útjairól, amiken végignyargalt, amíg eljutott ahhoz a filozófiához? Amíg odáig jutott – micsoda mélység! – hogy aszpirint ad csecsemőjének, a kiizzadt csecsemőt ablakba teszi meztelenül, néhány napra eltemeti tüdőgyulladásban, s dicsekszik mások előtt: neki nem kell kiscipőre költeni? Mi az, amikor a 8 éves nyafka kis egykét megkérdezed: szeretnéd-e, ha volna kistestvéred? – s a már kialakult életfilozófiát adja tovább: – nem, mert akkor nem volna ez és ez? Mi az, amikor üvegesedő szemmel nézi presbitered a kikerülhetetlen véget, a temetőt, ahova családja utolsó tagjául végre magát temeti majd, s elintézi az egész kérdést egy kézlegyintéssel: »Embör mindég vót, lössz is mindég.« ... S még borzalmasabbá válik ez a filozófiává jegecülő folyamat, ha hozzáveszem a falu közfelfogásának egyetemességét... A falu egyetemese öl. Testet-lelket öl. Jöjj le a mi temetőinkbe – hány fejfát megsimogattam már: boldogtalan testvérem, téged is ez az egyetemes vitt a sírba. – A legfelső fok pedig az, ha ez a közfelfogás erkölcsként jegecül ki. Hogyan magyarázzam meg? P. Gyura bácsinak van vagy 6 holdja. Dolgozta egy életen át. Nevelt hozzá egy fiat. Betöltötte hivatását. Fiát is kiházasította. Lett ennek is gyermeke. De – íme – csoda történt: – most várják a második gyermeket. S Gyura bácsi beleőszült azóta a gondba. Üvölt a hangja, ha fiáról van szó: »Én mögőrözgettem ezt a kis birtokot, hanem ez az állat...« Állat, mert második gyermeke lesz. Mit gondolhatnak arról, akinek harmadik is lesz? »Azt szégyöld, hogy kis testvéröd van!« – vágta szeme közé egy 16 éves lány a másiknak. Tehát erkölcs. Homlokegyenest ellenkezik Isten világával s a józan ész világával, – de erkölcs."

Nem rejtegette hát a falu állapotát-gondolkodását. De felelősségre vonása messzebbre mutató: „A hivatalos statisztika a maga születési és halálozási adatainak egybevetésével csak a jelenre mond valamit, a jövőre nagyon keveset, néha semmit... S látod, ez a jégcsapoktól zörgő, csak a mát látó nemtörődömség, ez a tudományos, hazafias, politikai s nem tudom, miféle mezbe, csak a valóság mezébe nem öltöztetett délibábkergetés, ami annyiszor sodort már ezer éven át bennünket a végpusztulás szélére: *ez az egyke legnagyobb oka.* A jerikói leütött ember sebei körül a rabló késénél és botja zuhanásánál nagyobb átok volt – *a pap, aki elkerülte.*"

S még egy-két mondatot az 1936-os hitbizományi és telepítési kormányjavaslathoz: „... minden utat elzár azzal, hogy *a hitbizomány*

jelenlegi ura élete fogytáig birtokban marad. Isten éltesse Baranya hitbizományi urait az emberi kor végső határáig, de az én Ormánságom népe akkorra már túl lesz a segítés minden határán, mert egyszerűen – nem lesz. Azt hiszem, más vidékeink is foghatnak kezet Ormánysággal."

És ilyen sötét látomások után elmegy mosolyogva (érdekes: hívei a derűjére emlékeznek!) a gyerekek közé, gyűjti a gyerekjátékokat, házába hívja az énekes öregeket, s pogácsa, bor mellett – hegedű segítségével – jegyzi le a dalokat, temeti kedves öregeit s írja le a siratókat (miközben Berze Nagy János azt írja a *Baranyai Magyar Néphagyományok* bevezetőjében, hogy egyetlen siratót sem tudtak lejegyezni) – röviden: mégiscsak készül újra a néprajzkönyv. Egy csöndes főhajtást Fülep Lajos emléke előtt is: az ő szinte erőszakos biztatása is segített ebben. De arra már Fülepnek sem volt ereje, hogy rászorítsa Kiss Gézát a korban kötelező ú. n. tudományos módszerre és stílusra, Kiss Géza a maga útját járta.

Az 1937-ben kiadott *Ormánság*ot önök előtt nem kell ismertetnem. De engedjék meg, hogy egyetlen szöveget bemutassak: a népi életerőnek – és Kiss Géza humorérzékének is – példáját. Móricz Zsigmond, aki a Rózsa Sándorba egész fejezeteket vett át, alakított át a monográfiából, ezt a szöveget regénye kulcsfejezeteként hasznosította:

„Hárman is kerétöttek. Őz a vállamon. Há lögyek? Mas mingyá mögfognak. Kudalj! Sëm fű, sëm fa, – olyan csepőtés vágás vót előttem. Vágáson tú sebhedék. Neki a vágásnak – belë a sebhedékbe! Telle vót náddâ. Hideg vót a víz, maj mögfattam. Puskát, őzet lëdobtam. Rátérdepőtem. Hörtelen nádat vágtam. Számba! Víz alá húztam magamat. Nádon szíttam a levegőt. Gyünnek az erdősök: – „Há lött? Mas vót ett!" – Össze-vissza keresték a vágást. Mög së gondóták, hogy én a víz alatt gugyulok. Mikor êmöntek, – gyere, Pétör! Fáztam. Együtt az északi szél. Jó kipalóta a gatyámat. Zörgött, mire hazaértem. Vittem az őzet."

Most sorolhatnám, milyen lelkes és komoly méltatások jelentek meg pl. Kodolányitól, Kovács Imrétől, Móricztól Szabó Dezsőig és másokig. És említhetném, hogy faluja népe milyen értetlenséggel és gyűlölködő sértődéssel is válaszolt a róla megjelent könyvre.

A nehéz utolsó tíz évben – a háborúba futó falu gondjainak, a betegségnek mind nehezebb viselése közben is – a szótár készítése volt sürgető – és gyönyörűséges – feladata. A kettős gond egybekapcsolá-

sának szemléltetője, amit gyerekként ellestem: a faluvégi szegény Zsófi néni jön, segítsen édesapám valamilyen kérvényt írni. Édesapám előtt papír: „Mondja csak, Zsófi néném, figyelek ám, csak közben ezt a kis munkámat még bevégzem." S mit ír: Zsófi néni gyönyörű ormánysági szövegét – a szótár számára. Itt mondom el, hogy az *Ormánysági Szótár* – bár édesapám halála után átszerkesztette a falumbeli Keresztes Kálmán, édesapám tanítványa – néprajzi értékeket is képvisel. Keresztes Kálmán tiszteletben tartotta édesapámnak teljes életképeket, jeleneteket maga előtt látó kedvét, amikor benne hagyott a szótárban a példamondatok mellett egész leírásokat. (Pl. a „kosztos kanász" címszó) Csűry Bálint az *Ormánság* megjelenése után kicédulázta a monográfia szövegéből azokat a tájszavakat, melyek a könyv *Tájnyelv* c. fejezetéből hiányoztak. Érdemes lenne a szótárból is kigyűjteni a néprajzi jellegű szövegeket.

A szótár végére a pontot halála előtt néhány héttel tette ki. Halálos ágyáról diktálta édesanyámnak a szótár bevezetőjét. 1947. márc. 1. a dátuma. Április 28-án a pécsi kórházban meghalt.

***

Engedjék meg, hogy végül visszatérjek egy kicsit bevezetőm vallomásos hangjához. Említettem, hogy édesapám titka izgatott: hogyan, mitől bírta ki. Magától édesapámtól kaptam a választ egyik prédikációjából, ahol elmondja, milyen fölemelő élmény hatására lett élete alapigéje, mozgatója Jézus mondata: „Az én eledelem az, hogy annak akaratját cselekedjem, aki elküldött engem."

Azóta megvénhedtem, illenék most már válaszokban gondolkodnom, de a kérdések ma sem hagynak el. Itt most két kérdéskör nyugtalanít. Az egyik az *értékelés* kérdése. A „méltó értékelés"-é, ahogy Andrásfalvy írja. Édesapám személyiségétől a lehető legmesszebb állt az, hogy értékeltesse magát. 23 éves kori prédikációjában olvasom Kálvin jeltelen sírjával kapcsolatban: „... nem az a jeltelen sír-e a reformáció legjellemzőbb és legmagasabb dogmája, szimbóluma?... Kálvin nincs, mert csak az igazság van." S nem egyszer hallottam tőle a nagyon őszinte – nem álszent! – vallomást: „ Mindig többet kaptam, mint amennyit megérdemeltem." Nem hiszem, hogy nagy örömére szolgálna, ha tudná: roskadó parókiáján még megvan a tiszteletére feltett emléktábla, az általa megálmodott Ormánysági Múzeum előtt az

ő mellszobra áll, csak az idén több ormánysági településnek megindítóan szép emlékező ünnepségén vehettem részt, a központi kisváros iskolája most veszi fel nevét, s hogy 1962-től több vezető tudományos és irodalmi folyóirat közölt róla szóló tanulmányokat. Én, a lánya mégis fölvetem a kérdést: az *egyház* hogyan is viszonyul hűséges szolgájához? Az egyháztörténész nem szánt neki helyet egyháztörténetében, mert: „Ó, ő nem mint lelkész volt érdekes, ő néprajzos volt." A *Vallási néprajz* hosszú évek óta születő köteteiben sem jutott neki hely. Vajon mert nem mint néprajzos volt érdekes, csak egy kopott falusi pap volt?

A másik kérdéskör: volt-e *értelme* elfogadni a tiltakozása ellenére rá szabott – majd önként vállalt pályát? Volt-e *eredménye?* Nagyon nehéz erre válaszolnom. Igen! Ott a gyönyörű néprajzkönyv. Ott az *Ormánysági Szótár.* Futkos a hátamon a hideg, ha arra gondolok: végképp a sírba vitték volna ezt a csodálatos nyelvi anyagot az ormánysági öregek, ha ő meg nem menti. Ma az Ormánság, a vidék múltját kutatni, a levéltári szövegeken eligazodni képtelenség volna nélküle. Ott vannak a falu pusztulását jajgató cikkei. Hatásának markáns nyoma írók, zenészek, politikusok, néprajzosok szemléletében, műveiben. S volt-e értelme, ha ma egy kákicsi származású 70 éves öregasszony sírva mondja nekem: „Sohase tudtam úgy elaludni, hogy ki ne béküljek bárkivel is, mert Géza bácsi azt mondta: a nap le ne menjen a ti haragotokon. S ha elmegyek a sírjához – és elmegy! – a Miatyánk után mindig elmondom: ami vagyok, neked köszönöm, Géza bácsi."

Volt értelme?

És mégis: célját nagyobb távlatokban kell keresnünk. Néprajzi monográfiáját testamentumnak szánta, egy pusztuló nép testamentumának. Előszavából idézek: „Ez a könyv nagy lelki gyötrődésekből született. Évtizedek óta figyelem népem mindinkább gyorsuló ütemben halálba rohanását... egyetlen lépés *eddig* a kérdés megoldására nem történt. Hol marad a törvényhozás a szükséges törvényjavaslatokkal? Hát nem elkongott-e már az utolsó óra is fölöttünk? A magyar fa legszebb és legősibb ágain olyan sorvadási folyamat indult meg, hogy kétségtelenül a legsötétebb nemzeti tragédia arányai vannak kibontakozóban előttünk, ha a leggyökeresebb eszközökkel azonnal munkába nem fogunk. Ki meri vállalni a felelősséget minden további késedelemért?" Hatvan évvel ezelőtt íródtak ezek a sorok. Van-e eredmény?

Ha népünk mai állapotát, kilátásait, lelkületét, jövőakarását figyeljük, nem ráz-e meg bennünket egy a halála előtt öt évvel, 1942-ben – a délvidéki magyarok előtt – mondott prédikációjának vallomása? Tamás és Bálint papok 1430 körül készült bibliafordításának szavait applikálta önmagára: „Én vagyok kietlenben ivöltetnek szava." Népéről szólva ezt mondta: „Hittem a jövőjében. Ráztam egy életen át a tespedt álomból: ébredjetek!" Akkor, ő, így értékelte saját harca eredményét:

„Hiába üvöltöttem."

(De: így látva, ettől gyötrődve is, még öt évig: *evangéliumot* hirdetett.)

KÁKICS ÉS KISS GÉZA

Nem is hiszik a kákicsiak, milyen sokan ismerik az országban pici falujuk nevét. Ahányszor az életemben valaki megtudta, hogy Kiss Géza lánya vagyok, felragyogott az arca, s kérdezte: a kákicsi Kiss Gézáé?! De nemcsak Kiss Géza neve idézi Kákicsét, hanem fordítva is. A Színművészeti Főiskola egyik évfolyamának a szeptemberi első órán be kellett számolnia a nyári utakról. Ki-ki elmondta: nyugat-európai körutat tett, Angliában volt tanfolyamon... Egy fiú csendesen megszólalt: „Én Kákicson táboroztam." A tanárnő felkapta a fejét: „Kákicson?! Ki tudja, ki volt ott a lelkész?"

A fiú tudta. „Mindnyájuknak meg kell jegyezniük ezt a nevet. Az egyik legfontosabb magyar ember volt. Én sírtam a könyvén" – mondta a tanárnő.

Összetartozik Kákics és Kiss Géza neve. A tudós lelkipásztor és Kákics népe együtt adtak az országnak múlhatatlan értékeket. De ha valaki ma Kákicson Kiss Géza nyomait keresné, senki sem a tudományos eredményeket említi. Kiss Géza, az ember azonban ott él a szívekben. Valami maradt utána, ami melegít halála után 45 évvel is. Kutatom: mi lehet a titka személyiségének? S ez fogalmazódik meg bennem:

Életének első kulcsszava a *hűség*.

Hűséges volt a szülőföldhöz. „Baranya délnyugoti szögletében, két községet Somogyból is kikerekítve, 45 halódó, színmagyar falucska tekinget ki a fagyvilágba: meglátja-e valaki? Olyan kicsi, hogy két nagyobb községet leszámltva 40–80 háznál egy-egy falucska többet nem számlál. Az is elbújik erdők, ligetek, gyümölcsösök mögé, amiknek évszázados, óriási körtefái, haragoszöld máltóságos diófakoronái úgy ágaskodnak, hogy torony legyen az, aminek bögyekös vagy égnek szaladó, sudár teteje kilát belőle." Milyen gyöngédség sugárzik ezekből a szülőföldről írt sorokból!

Fájdalmasabban megélt és legtöbb munkát adó hűsége népéhez való hűsége volt. Ennek a különös tájnak és különösen értékesnek tartott népnek a múltját föl akarta idézni, megőrizni a változó és sok örökséget eltörlő jövő számára. Ezért születtek néprajzi tanulmányai, néprajzi monográfiája, az Ormánság, ezért gyűjtötte halála pillanatáig a népnyelv adatait. Halálos ágyáról diktálta feleségének a ma annyira nélkülözhetetlen *Ormánysági Szótár* előszavát.

A két nagy mű pótolhatatlan kincseket ad át a tudománynak. De legalább ennyire fontosak voltak az egyházi sajtóban közölt „helyzetjelentései" népéről Kákicsra jövetele pillanatától. Míg az előbbiek „múltmentő", az utóbbiak „életmentő" írások. Cikkei alaphangját legjobban a maga által is mottóként idézett ézsaiási vallomás fejezi ki: „Sionért nem hallgathatok és Jeruzsálemért nem nyugszom, míg földerül, mint fényesség az ő igazsága, és szabadulása, mint a fáklya tündököl." Szó van ezekben a cikkekben a földkérdésről, a kisegyházak haldoklásáról, az egészségügyi bajokról, a gyermektelenségről. Húsz éves küzdelmébe került, míg Kákics neve mint a vergődő magyar falu szimbóluma az ország nvilvánossága elé jutott. Akik még élnek az akkori kákicsiak közül, tanúsíthatják, milyen zarándoklati helye lett a 30-as években a kákicsi lelkészlak íróknak, tudósoknak, zenészeknek, diákoknak.

Ha szemtanúként s édesapám írásainak sokszor újraolvasójaként föltenném magamnak a kérdést, mi volt a legnehezebb a hűség útján, azt válaszolnám: maga a kákicsi élet. Vállalni a lehetetlen anyagi küzdelmeket, az úgynevezett szellemi légkör hiányát, a tüdőbaj újra és újra föltámadó rohamait. Ahogy ő írja: „...vállalni a helyzet minden megaláztatását: senki vagy. Más büszke folyam. Vitorlákat hord. Ki vagy te? Mit ér a te vized?" Igen: míg a hajdani társak, akik diákkorukban őrá néztek fel mint reménységre, nagy állásokat, országos pozíciókat foglalnak el, ő a most már 300 lelkesre fogyott „világ végi" Kákicson él, dolgozik, nagy könyvtárak, anyagi lehetőségek, támogatások nélkül.

Elmehetne. Többször hívják nagyobb gyülekezetbe, egyetemi tanítást ajánlanak föl neki, – nem hagyja népét. Együtt akar élni azzal a néppel, melyért kiáltania kell. Egyik prédikációjában a Keresztelő János-i szavakat egy régi bibliafordításból így alkalmazza magára: „én vagyok kietlenben ivöltetnek szava". Vállalja a kietlent faluja, szülőföldje népével együtt.

Ez az *együtt* a másik kulcsszava életének. A pásztor feladatairól így vall: „Itt betegágy mélyén sír valaki. A pásztor lelke vele sír. Ott gyermeke arcát simogatja boldogan valaki. Neked is látomásod van arról a gyermekről. Itt nehéz életcsatát vív valaki. Az egész lelkeddel mellette vagy. Ott síkos lejtőre tévedt valaki, akit te más útra neveltél. Vissza tudod-e fordítani? Ott kéz a kézben közös életútra indul két ifjú szív. Mintha a te gyermekeid volnának. Itt koporsó fölött jajgat valaki. Minden jaj ott a te szívedben is. S amint szállnak az évek, nincs egyetlen család, amelyikkel együtt ne sírtál-örültél volna." Hozzátehetem: amelyikért ne kilincseltél volna hivatalokban, püspöknél, tekintélyes barátoknál, államtitkárnál: a tehetséges gyermek taníttatásáért, a beteg ingyenes gyógyításáért, a hadifogoly hazahozataláért, a földosztásban megrövidített marócsaiakért.

És itt lassan talán már le is írhatom a sokszor elkoptatott, lejáratott, de Kiss Géza életének legmélyebb tartalmához vezető harmadik szót. Mennyit is kerestem ezt, amíg bejártam az ország könyvtárait, hogy édesapám műveit összeszedjem, életének darabjait összerakjam, titkát megfejtsem! Pedig csak Kákicsra kellett volna elmennem, azokhoz, akik ott éltek a közelében. Elejtett vallomások vezettek el ehhez a szóhoz:

Vidáman beszél egy asszony kisiskolás kori emlékeiről. Aztán elkomolyodik, rám néz: „Hadd mondjak el még valamit. Amikor kimegyek a temetőbe, mindig megállok Géza bácsi sírjánál, és a Miatyánk mellett el kell mondanom azt is, hogy ami vagyok, köszönöm neked, Géza bácsi." Máskor én futok ki szüleim sírjához, csak két vonat között, ne kelljen senkivel találkoznom. De mosolygós szemű idősebb asszony jön felém, éppen édesapám-édesanyám sírjától. „Körülgereblyéztem, majd virágot is hozok." S már el is sírja magát: „Amikor az uram meghalt a háborúban, a tisztelendő úr, tisztelendő asszony mindjárt eljöttek hozzám, és olyan vigasztalást adtak, hogy azt nem lehet elfelejteni." Legközelebb már bátrabban megyek a faluba. Bekopogtatok a 45 éve nem látott, 80 éves Juliska nénihez. Mennyire hazajöttem! S Juliska néni – mintha csak tegnap váltunk volna el – derűsen, kedvesen beszél az életéről. Sokat szenvedett, de hol a keserűség, hol a vádaskodás, a panasz? Mosoly van és melegség. S egyszer váratlanul megszólal: „A tisztelendő úr, *az* szeretett minket." Érezzük, ugye, mi minden van ebben a kicsi szóban: *az*? Egy élet fájdalmai, sóvárgásai, meg nem hallott kiáltásai szeretet után. De mindez elhalványodik a nagy öröm mellett: „A tisztelendő úr, *az* szeretett minket."

Szeretett. Ez az egyetlen szó sűríti magába, hogyan is tartozhat ennyire össze Kákics és Kiss Géza neve. Juliska néni tudta a titkot. Köszönöm, Juliska néni.

A megjelenés, elhangzás helye

1. Kiss Géza 1981–1947
Ethnográphia XCIII. évf. 4. sz.1982. (Akadémiai Kiadó) 587–613. o.
2. Illyés Gyula levele Kiss Gézának
Jelenkor XX. évf. 11. sz.1977. nov. 1050–1055. o.
3. Kodolányi Földindulás-ának forrásanyagáról
Dunatáj XI. évf. l. sz. 1988. febr. 51–55. o.
4. Áprily Lajos levele Kiss Gézának
Reformátusok Lapja 1987. nov. 15.
5. Ormánysági motívumok Móricz prózájában
Irodalomtörténet 1978. 2. sz. Akadémiai Kiadó 362–382. o.
6. Egy ormánsági népi elbeszélés szerepe Móricz Rózsa Sándorában
Magyar Nyelvőr 101. évf. 4. sz. 1977. okt.-dec. 457–467.o.
7. Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél
Magyar Nyelvőr 105. évf. 2. sz. 1981. ápr.-jún. 207–218. o.
8. Kiss Géza, a lelkipásztor
Előadás baranyai református lelkészeknek
Megjelent Kiss Géza Elkiáltott üzenet c. kötetében. Kiadta a Kiss Géza Társaság. Készült a Ráday Kollégium Nyomdájában 1991-ben. 119–128. o.
9. Néprajztudós az Ormánságért
Interjú a Pécsi Rádió számára. Riporter Kovács Attila. Felvétel: 1988. febr. 18. A Bartók Rádió sugározta 1988. máj. 30-án.
10. Megemlékezés Kiss Gézáról halála 50. évfordulóján
Budapest, Ráday Kollégium, a Doktorok Kollégiumának néprajzi s[illegible]cióján 1997. aug. 28-án.
11. K[illegible]s és Kiss Géza
Sellye és Környéke II. évf. 10. (különszám), 1992. nov. 20.

TARTALOM

Az Olvasóhoz 5
Kiss Géza 1891–1947 7
Illyés Gyula levele Kiss Gézának 56
Kodolányi Földindulás-ának forrásanyagáról 67
Áprily Lajos levele Kiss Gézának 75
Ormánysági motívumok Móricz prózájában 77
Egy ormánsági népi elbeszélés szerepe Móricz Rózsa Sándorában 94
Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél . . . 109
Kiss Géza, a lelkipásztor 131
Néprajztudós az Ormánságért (Rádióriport) 147
Megemlékezés Kiss Gézáról halála 50. évfordulóján 153
Kákics és Kiss Géza 162
A megjelenés, elhangzás helye 166

326078
CSORBA GYŐZŐ MEGYEI KÖNYVTÁR
H.
* PÉCS *

Megjelenik a Pro Pannonia Kiadói Alapítvány kiadásában, a Pannonia Könyvek Szerkesztőségének gondozásában.
Felelős kiadó: a Kuratórium elnöke
Felelős sorozatszerkesztő: Szirtes Gábor

A nyomdai előkészítés Elek István munkája.
A borítót – Kiss Géza portréfotójának felhasználásával – Bognár József tervezte.
Készült a Gálos Nyomdász Kft. nyomdájában Pécsett, 2000-ben.
Felelős vezető: Gálos László
Terjedelem: 10,5 A/5 ív.

ISSN 0237 4277
ISBN 963 9079 45 6

Kiss Géza (1891-1947) református lelkész, az Ormánság szülötte és neves kutatója, nagyhatású szociografikus írások szerzője, a falu, a népélet valóságos helyzetének, a táj néprajzi jellegzetességeinek, tájnyelvének kiváló elemzője, aki kiterjedt gyűjtőmunkájának eredményeit az 1937-ben megjelent – és azóta több kiadást megért – *Ormányság* című monográfiájában adta közre. Halála után, 1952-ben jelent meg – hasonlóképpen nagyjelentőségű – hatalmas tájszótára. Írásainak, személyiségének hatása – többek között – a kor olyan jeles alkotóinak gondolkodásában és műveiben lelhető fel, mint Kodolányi János, Illyés Gyula, Kovács Imre vagy Móricz Zsigmond.

Leánya, *Achs Károlyné Kiss Gizella* e jelentős hagyaték gondos őrzője és édesapja munkásságának kiváló ismerője. Kutatási eredményeit számos szakmai (nyelvészeti, irodalomtörténeti, néprajzi, teológiai) folyóiratban publikálta az elmúlt évtizedekben. Ezen írások gyűjteménye a most megjelent kötet.

ISBN 9639079456

9 789639 079458

PÉC
TUDOM